

М.М. Стрішенець
О.М. Павлова
К.В. Павлов

ПРОМИСЛИ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА

(ДРУГА ПОЛОВИНА XVI СТОЛІТТЯ-
СЕРЕДИНА XVII СТОЛІТТЯ)

МОНОГРАФІЯ

ІЕЕЕД

ІЕЕЕР

ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІЧНИХ
ТА ЕКОЛОГО-
ЕНЕРГЕТИЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ГО «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ЕКОЛОГО-ЕНЕРГЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ»

М.М. Стрішенець
О.М. Павлова
К.В. Павлов

**ПРОМИСЛИ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVI СТОЛІТТЯ- СЕРЕДИНА XVII СТОЛІТТЯ)**

МОНОГРАФІЯ

ЛУЦЬК – 2023

УДК 330.34(477.82):[392:63/68]
С 85

Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського
національного університету імені Лесі Українки (протокол №6
від
27.05.2021 р.)

Рекомендовано до друку науково-технічною радою
ГО «Інститут економічних та еколого-енергетичних
досліджень
(протокол №1 від 01.04.2021 р.)».

Рецензенти :

Ляшенко О.М., доктор економічних наук, професор, проректор
з науково-педагогічної роботи та забезпечення якості вищої освіти
Луцького національного технічного університету;

Єлісеєва Л.В. доктор економічних наук, доцент, професор
кафедри економіки та природокористування Волинського
національного університету імені Лесі Українки.

Стрішенець М.М., Павлова О.М., Павлов К.В.

С 85 Промисли Волинського Воєводства (друга половина XVI
століття- середина XVII століття): монографія. Луцьк : ФОП
Мажула Ю. М., 2023. 221 с.

ISBN 978-617-8279-06-6

У монографії всебічно розглядається економічний розвиток
трьох, найбільш поширених галузей промислів Волинського
воєводства другої половини XVI - середини XVII ст.: водяних
борошномельних і металургійних млинів (рудень) та поташних буд.
Аналізується організація виробництва, показується зародження
простої, складної кооперації праці, початкових форм
мануфактурного виробництва.

Розраховано на студентів та магістрантів вищих навчальних
закладів, наукових працівників, усіх тих, кого цікавлять питання
історії економіки Західної Волині.

ISBN 978-617-8279-06-6

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО – ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ І ВИВЧЕННЯ ПРОМИСЛІВ.....	11
1.1 Господарський розвиток Волинського воєводства у другій половині XVI – середині XVII ст. Економічна політика Речі Посполитої.....	11
1.2. Стан і розробка проблеми в історико - економічній літературі.....	49
1.3. Джерельна база дослідження.....	60
РОЗДІЛ 2. ВОДЯНІ МЛИНИ.....	75
2.1. Борошномельні.....	75
2.2 Залізоплавильні.....	99
РОЗДІЛ 3. ПОТАШНІ.....	118
3.1. Розміщення та організація виробництва.....	118
3.2. Сировинна база.....	132
3.3. Реалізація продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках.....	143
РОЗДІЛ 4. РОБОЧА СИЛА ПРОМИСЛІВ.....	166
4.1. Формування ринку робочої сили.....	166
4.2. Майстрові люди та наймити.....	177
ЗАКЛЮЧЕННЯ.....	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	192
ДОДАТКИ.....	208

ВСТУП

Перебудова економіки на засадах ринкового господарства, що уже упродовж кількох десятиків років здійснюється в Україні, з усією гостротою поставила питання об'єктивного, наукового аналізу, осмислення реального стану справ, пошуку свого, власне українського курсу реформ, який вивів би державу із злиднів та безправ'я в коло розвинутих країн. Щоб не "йти напомацки, методом проб і помилок", необхідно створити національну модель реформування економіки, яка враховувала б господарську діяльність минувшини українського народу та досвід світового господарства. Врахування минулого важливе для сьогодення ще й тим, щоб намітити правильні кроки в майбутнє.

Знання історичного господарського досвіду допомагає прояснити зміст і еволюцію окремих явищ сучасності, розібратися у хаосі нинішніх подій і правильно визначити власні дії. У зв'язку з цим практичне і теоретичне значення має дослідження промислів Волинського воєводства другої половини XVI - середини XVII ст., які отримали в минулому розповсюдження і нагромадили значний досвід по раціональному використанню місцевої сировини та людських ресурсів, по задоволенню виробничих і побутових потреб населення.

Виробництво продукції промислами містить багато цікавого та корисного для сучасних орендних відносин, які утверджуються на підприємствах малого і середнього бізнесу, що в майбутньому може створити середній клас, який стане базою демократії та визначатиме стандарт життя населення. Створення традиційних та підсобних промислів сприятиме вирішенню гострих проблем зайнятості населення країни, гарантуватиме твердий заробіток працівникам, допомагатиме поліпшити їх добробут. Промисли дадуть змогу виробляти такі товари народного споживання, які промисловість країни виробляє поки що в недостатній кількості або зовсім не виготовляє. Це дозволить відмовитися від закупівлі їх за кордоном.

Промисли можуть переробляти сільськогосподарську сировину, виробляти продукти харчування, товари народного споживання, продукцію виробничо - технічного призначення, займатися ремонтними і будівельними роботами, наданням побутових та комунальних послуг. Збором грибів, заготовленням ягід, дикорослих плодів, березового соку, лікарських трав та ін., пошиттям одягу, шкіряно - хутрових виробів, добуванням загальнопоширених місцевих копалин із метою використання їх як сировини для виробництва товарів народного споживання можуть займатися пенсіонери, інваліди, молодь, студенти. Добре налагоджена виробничо - господарська діяльність промислів дає високий економічний ефект. З створенням нових робочих місць можна буде подолати безробіття, особливо в поліських районах, ліквідувати борги із заробітної плати та звести їх до реального прожиткового рівня населення, покінчити із "заробітчанством", масовою міграцією.

Простеження аналогії минулого та майбутнього має стати одним із важливих напрямків створення і розвитку промислів у містах і селах не лише в поліських районах, але й в цілому по всій Україні. Організація їх дозволяє ефективно і раціонально використовувати місцеву сировину, робочу силу впродовж року, особливо в осінньо - зимовий період, одержувати значні прибутки тощо. Найбільш важливе значення мають промисли по переробці сільськогосподарської продукції, яка тісно пов'язана з сезонним характером, зокрема овочів, ягід, фруктів, що швидко псуються. Переробка на місці виробництва дозволяє не допускати втрат продукції, зниження її якості. Виробничий профіль таких промислів визначається в залежності від виду сільськогосподарської сировини, способу її переробки, асортименту готової продукції та технологічного оснащення. Відомо, що завдяки переробці сільськогосподарської продукції на місці виробництва втрати її скорочуються на 30 - 40 процентів.

З розвитком промислів пов'язано і зростання кваліфікації праці, підвищення культурно - технічного

рівня трудівників. Проблеми раціонального використання робочої сили у сільській місцевості, місцевих сировинних ресурсів, задоволення постійно зростаючих запитів трудівників у побутових послугах і підвищенні продуктивності праці залишаються до останнього часу особливо актуальними.

Сучасна державна економічна політика може враховувати апробований віками досвід роботи промислів, що являють собою різновид малого та середнього бізнесу. Названі структури економіки утвердили себе на Заході як найбільш динамічні носії науково - технічного прогресу, забезпечення структурної еластичності виробництва, ефективної зайнятості населення, соціальної стабільності. Знання і критичний аналіз минулого дає можливість уникнути раніше допущених помилок, глибше зрозуміти проблеми, оцінити можливі труднощі і перешкоди, більш точно зробити прогноз перспективи.

Звернення до вивчення промислів Волинського воєводства другої половини XVI - середини XVII ст. продиктовано ще й тим, що у вітчизняній та зарубіжній історико - економічній науці до сьогоднішнього дня немає ні однієї праці, присвяченій їх діяльності. Гострота зазначених проблем, необхідність у подальшій глибокій їх розробці, потреба врахування минулого досвіду для розв'язання сучасних завдань обумовили дане дослідження, визначили його мету та завдання. Актуальність теми дослідження визначається також тією обставиною, що у науковий обіг введено багато нового матеріалу, який до цього не використовувався.

Об'єктом дослідження є три галузі промислів, найбільш поширені на території Волинського воєводства у другій половині XVI - середині XVII ст.: борошномельні та металургійні млини, механізовані за допомогою енергії води, і поташне виробництво.

Предметом вивчення є виробнича діяльність промислів названого воєводства у другій половині XVI - середині XVII ст.: розміщення, технічне обладнання, організація виробництва, форми та терміни оренди, розміри орендної

плати, соціальне походження орендарів, виникнення поділу праці в процесі виробництва, обсяги випуску продукції, збут її на внутрішньому та зовнішньому ринках, робоча сила, джерела її формування, зародження простої та складної кооперації праці, початкових форм мануфактурного виробництва, роль промислів у розвитку сільського господарства, міського та сільського ремесла, у розширенні внутрішньої і зовнішньої торгівлі воєводства.

Хронологічні рамки монографії охоплюють другу половину XVI - середину XVII ст. Початок взято з середини XVI ст. тому, що він є доленосним в історії Польської держави, події якої наклали відбиток на соціально - економічне, політичне, культурне життя Волинського воєводства як її складової. Вибір періоду дослідження зумовлений кількома обставинами, які суттєво вплинули на господарську діяльність промислів.

До середини XVI ст. Волинська земля входила до складу Великого князівства Литовського, куди вона потрапила ще в 40 - х роках XIV ст. Згідно з постановою Віленського сейму 1565 - 1566 рр. перейменована у Волинське воєводство. В 1569 році у місті Люблін між Польським королівством та Великим князівством Литовським була підписана унія (угода) про об'єднання в єдину державу - Річ Посполиту (Rzeczpospolita - переклад на польську мову латинського слова *respublica* (республіка), українською мовою - "справа народна"). Після приєднання Великого князівства Литовського Річ Посполита перетворилася в одну з найбільших європейських країн і в той же час залишалася однією з відсталих держав, в якій панувала ранньосередньовічна васальна система. Політичною формою Речі Посполитої стала "феодална федерація". Волинське воєводство, разом з іншими українськими землями Великого князівства Литовського (Брацлавщиною і Київщиною) , відійшло до польської частини новоутвореної держави.

Зародження ринкового господарства у країнах Західної Європи, розвиток товарно - грошових відносин зумовили внесення певних змін у структуру економіки Речі

Посполитої. Піднесення міст і зародження мануфактур у Європі викликали попит на хліб і промислову сировину на території Польщі. Волинські землі залучалися до експорту сільськогосподарських продуктів на європейські ринки через балтійські порти. Велику роль в експорті товарів (хліба, поташу, вовни, воску, лісу тощо) відіграв Гданський порт.

Розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі спонукав феодалів до перетворення своїх маєтностей на фільварки (господарства з виробництвом хліба на продаж і переробкою сільськогосподарської сировини, місцевих сировинних ресурсів). Руйнування старого аграрного ладу, реформування панського господарства здійснювалося на основі виданого королем Сигізмундом II Августом у 1557 році актом “Устави на волоки”.

Перехід від прожиткової економіки до орієнтованої на ринок сільськогосподарської продукції приводив до посилення панщини, організації плантаційного типу фільваркового господарства. Система польської “шляхетської демократії” сприяла поширенню фільваркової панщини як системи, негативно позначалася на економічному та правовому становищі селян і міщан.

Вибір верхньої межі дослідження викликаний змінами у політичному й економічному житті Речі Посполитої, що відбулися у середині XVII ст. В 1648 році спалахує Національно - визвольна війна українського народу , спрямована не лише проти Речі Посполитої, але й інших ворогів української незалежності. Боротьба тривала довго, розвиток її був суперечливий і нерівномірний.

Національно - визвольна війна українського народу середини і початку другої половини XVII ст. стала важливим рубежем у господарському житті не лише України, але і Волинського воєводства. У ході військових дій зазнало руйнувань багато його міст і селищ. Територія неодноразово ставала ареною значних військових сутичок, під час яких було завдано відчутних збитків сільському господарству, ремеслу, промислам і торгівлі.

Для розв'язання поставлених завдань використовувався широкий спектр різних філософських і загальнонаукових методологічних підходів, які доповнювалися і взаємно збагачували один одного. Використання різних загальнонаукових методів і підходів дозволило всебічно дослідити об'єктивну економічну реальність. Важливим методологічним положенням послужив принцип історизму, який передбачав вивчення складних явищ у динаміці, визначав етапи розвитку економічного явища. Взаємозв'язок історичного та логічного аналізу не обмежувався пошуком конкретно - історичних фактів документальних матеріалів, а вирішував питання сходження від абстрактного до конкретного як теоретичного рівня наукового пізнання. Системний підхід дозволяв розглядати промисли на кількох рівнях: регіональному, галузевому і на рівні окремої виробничої одиниці - закладу. Робота спонукала триматися хронологічно - проблемного методу, оскільки лише таким чином можливий був хронологічний виклад матеріалу і розробка поодиноких питань і тем.

При розгляді технологічного процесу і устаткування водяних млинів застосовувався ретроспективний метод, який дозволяв досліджувати минуле на базі наявних дійсних даних. Спостереження не було пасивним способом. У ньому реалізовувався активний характер пізнання: по - перше, в цілеспрямованому характері спостереження; по - друге, у вибірковому характері матеріалу; по - третє, у виборі засобів спостереження та опису. Історико - генетичний метод був пов'язаний з вивченням початкових стадій явищ і дозволяв розглядати основні тенденції їх розвитку на наступних етапах. Порівняльний метод, крім типізації та індивідуалізації, дозволив краще зрозуміти предмет дослідження, розкрити риси, притаманні окремим тенденціям розвитку промислів. Порівняльно - історичний метод дозволив виявити генетичну спорідненість промислів різних країн європейського континенту. Застосування типологічного способу пізнання сприяло виділенню типологічних районів, характерних для

розвитку товарного виробництва. При вивченні загальних і специфічних рис, протиріч і гальмівних факторів розвитку промислів використовувався аналіз, синтез, індукція і дедукція. Все це дозволило простежити динаміку розвитку промислів, зародження на них початкових форм мануфактурного виробництва, вивчити питання, які не розглядалися у науковій літературі, зробити правильні висновки та рекомендації.

Результати дослідження дають можливість переглянути існуюче в економічній та історичній науках твердження про слабкий розвиток промислів на території Волинського воєводства у другій половині XVI – середині XVII ст. Встановлено, що промисли у воєводстві отримали значне поширення і розвиток, досконалу на той час структуру організації виробництва, в якій спочатку спорадично, а потім у зростаючому темпі почали з'являтися початкові форми гетерогенної (органічної) і розсіяної мануфактури. Для другої половини XVI ст. характерна була переважно поява простої і складної кооперації праці, для першої половини XVII ст. - зростаюча чисельність підприємств мануфактурного типу у їх початкових формах.

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ І ВИВЧЕННЯ ПРОМИСЛІВ

1.1. Господарський розвиток Волинського воєводства у другій половині XVI-середині XVII ст. Економічна політика Речі Посполитої

Волинське воєводство займало площу біля 742,13 квадратних миль [154,273]. Нині це територія сучасних Волинської і Рівненської областей, за винятком окраїнних північних районів, що належали в минулому Руському і Белзькому воєводствам, Тернопільської області (Кременецький, Шумський, Збараський і Ланівецький райони), Хмельницької (Білогірський, Волочиський, Красилівський, Староконстантинівський райони), Житомирської (Новгород-Волинський і Овручський райони) областей. Кордони воєводства на північному сході розпочиналися біля містечка Турів і доходили до річки Случ, а від неї – до міста Дубровиця, селищ Сірники, Борова, Черевища і до річки Турії та села Дитинець. Від нього межа пролягала в напрямі до містечка Виживка і далі до річки Буг. Біля села Литовеж доходила до Белзького воєводства. Далі по річках Судилівка і Стир спускалася до Львівської землі недалеко поселення Радзивілів, а по річках Іква та Серет наближалася до Галицької землі і досягала міст Волочиськ та Збараж. На півдні територія простягалася до Південного Бугу і наближалася до окраїн Київського воєводства [70, с. 102; 154, с. 44; 175, с.5-18].

Очолював воєводство призначений урядом воєвода. Він керував шляхетським ополченням, головував на повітових сеймиках, спостерігав за діяльністю земських судів. До компетенції воєводського органу управління належало вирішення місцевих справ, розв'язання фінансових і господарських питань, судочинських і адміністративно-управлінських завдань та навіть політичних (про статус данної території).

Волинське воєводство поділялося на три повіти [154, с.44]. Луцький займав 347,40, Володимирський – 142,65, Кременецький – 252,08 квадратних миль.

Основною владою у воєводстві був повітовий сеймик, який обирав послів на вальний сейм. Сеймик вирішував господарські, управлінські та судові справи і навіть мав право вносити зміни до статуту Речі Посполитої. Литовські статuti 1566, 1588 років, за винятком розділу про військову справу, залишалися основним правом на волинських землях [23;76;125; 126].

Місцеві феодали зберігали партикулярні права (володіння маєтностями, займати посади у місцевій адміністрації тощо). Існувала рівноправність православної і католицької віри [68, с. 63]. З прийняттям в 1596 році Берестейської церковної унії почав посилюватися вплив греко-католицької церкви.

Українська мова вживалася у діловодстві та зносинах воєводської і повітових адміністрацій з коронною канцелярією [101, т.2, с.83, 86]. Однак поступово до канцелярій і судів почали впроваджувати польську мову і полонізувати жителів, переважно молодь місцевих князів, магнатів та шляхтичів. Цією роботою займалися головним чином ієзуїти.

На Волині була відносно висока густота поселень та населення. В 1583 році тут налічувалося до 1600 сільських поселень, з них у Луцькому повіті – 765, у Володимирському – 285, у Кременецькому – 550 [154, с.44]. Села були невеликими. Найбільші з них налічували по 20-40 та більше дворів, менші – 5-15 [15, с.125]. У селах проживало біля 300 тис. чол., з яких селян налічувалося 248690, духовенства – 1840, замкових слуг – 30000. Решта – шляхтичі та ремісники [66, с. 76 – 78]. Станом на 1589 р., на території воєводства розташувалося до 106 міст і містечок [42, с. 85 - 93]. З кожним роком число населених пунктів збільшувалося. У середині XVII ст. налічувалося уже понад 2200 поселень, з них біля 200 міст і містечок. У них проживало, за даними професора О.І.Барановича, 665 тис. чол. З них селян і міщан налічувалося біля 600 тис., решта

– феодали та духовенство. Це становило 12% всіх жителів українських земель (населення України в 1650 році становило 5,3 млн. осіб) [9, с.18].

Феодали воєводства постійно вели боротьбу за збільшення земельних володінь. Вони всіляко обмежували дрібну шляхту, бояр, козаків, селян, самовільно захоплювали оброблювані землі, сіножаті, пасовища, ліси, урочища, бортні землі, пустощі тощо. У середині XVI ст. 430 магнатським і шляхетським родинам належали майже всі земельні багатства краю. Тенденція зосередження землі в руках невеликої купки власників спостерігалася й у наступні часи. Це привело до того, що в 1629 році уже 37 магнатам належало 79584 димів (дворищ) або $\frac{3}{4}$ всіх селянських господарств.

Земельні багатства магнатів зростали за рахунок успадкування, купівлі або захоплення чужих маєтків, шлюбів, залюднення, освоєння окраїнних територій, пожалувань польських королів [15, с.72]. Земля перетворювалася у товар, становилась предметом купівлі-продажу. Спостерігається концентрація землі в руках небагатьох землевласників. У другій половині XVI ст. князі Острозькі володіли майже третиною всієї Волині (32,67%), зокрема 34% Луцького і 38% Кременецького повітів. В кінці цього століття родині належало 80 міст і містечок, 2760 селищ, два мільйони моргів орної землі і понад 15 тис. чиншовиків [15, с.84; 104, с. 33 - 48; 108, с. 363]. Маєтки розташувалися у Литві, Малій Польщі, Білорусії, Київщині та Поділлі. Про багатства сім'ї свідчить грамота К.Острозького за 1585 р., якою подарував своїй невістці міста Чуднів і П'ятку, 45 селищ із фільварками, землями і селянами.

Земельні володіння і багатства ще збільшилися, коли К. Острозький одружився з дочкою краківського каштеляна С.Тарнавського [56, с. 9 - 21; 59, с. 123 - 157]. Вона успадкувала батьківські володіння, зокрема місто Тарнув і його околиці. Маєтки князя К.Острозького(початок XVII ст.) давали дохід в 1200000 злотих, що перебільшувало прибутки державної казни [68, с.43-44]. Острозькі мали

право користуватися червоною восковою печаткою, що за тогочасними канонами свідчило про належність до верховної влади Польщі. Папський нунцій у Польщі Г.Спаноккі (80-і роки XVI ст.) писав, що князь К.Острозький «вважався найбагатшим і найзаможнішим господарем у цілій королівстві» і міг би претендувати на польський престол, коли б не був «схизматиком».

За Острозькими слідували Збаразькі, землі яких розташувалися на південно-західній частині Волині (Білозірська, Збаразька, Волочиська, Моначинська та інші волості), потім ішли Сангушки (Ковельська, Каширська, Любомльська, Турійська волості), Чарторийські, Корецькі та Вишневецькі [15, с.72]. Власниками значних багатств виступали князі Дубровицькі, Колоденські, Немиричі, Несвізькі та ін. Всі вони були місцевого походження.

Збільшувалося й церковне землеволодіння. Луцький і Острозький православній єпископії належало одне місто, два містечка, стільки ж замків, 38 селищ, Володимирській єпископії – 16 селищ, містечко Квасове, Купичівська волость з 11 селами, замок, рибні ставки, ліси, борті, луки тощо.

Після Берестейської церковної унії почало зростати землеволодіння уніатської церкви. Чимало земель мала й католицька церква, яка на початку XVII ст. володіла уже 2094 димами. В цілому по воєводству землевласники становили близько одного процента всього населення, але, незважаючи на свою нечисельність, спираючись на військові загоны та державний апарат, гнобили і експлуатували населення. Жорстока експлуатація трударів приносила їм значні прибутки.

Магнатсько – шляхетське володіння поділялося на три групи: дрібна шляхта (власники до 50 селянських чи міщанських дворів), середня шляхта (власники від 50 до 500 дворів), магнати, які володіли більше 500 дворами [68, с. 18].

Феодали господарювали по-грабіжницьки, руйнуючи природні багатства. Вони лише частину землі обробляли у своєму господарстві, а більшість її віддавали в оренду чи

заставу. Орендарями земель виступала найчастіше середня шляхта, рідше – дрібна. Щоб отримати за короткий термін оренди якнайбільший прибуток, збільшували панщину, запроваджували необмежену сваволю, грабували селян всякими «вимислами», поволовщиною, дудою, описом, сухою мірочкою, платою за жорна та ін. Повинності зростали з дня на день. Виснажувалася земля, руйнувалися господарства, нищилися будівлі, господарський реманент, вирубувалися ліси, вводилися нові данини, нещадно експлуатувалися селяни і міщани [29, с.15]. Шляхтич А.Лещинський, взявши в оренду на три роки маєток пана В.Беневського, віднімав у місцевих селян землю, худобу, кидав до в'язниці, чинив різні кривди: « ... підданого на ім'я Іван Валаха з села Вараша і сина його ... не відомо з яких причин, було взято в кайдани і за шию ланцюгом заковано і до Колківського замку запроваджено і в тюрму наказано вкинути, там же його кільканадцять тижнів було тримано». Орендуючи містечко Рожище з передмістями, феодал А.Закревський примушував селян працювати вдень і вночі, непокірних тримав у кайданах, забирав їхнє майно, морив голодом, «не дивлячись на плач і стогін дітей і жінок їхніх, котрим не вільно було прийти до мужів своїх». До простого людства чинилися безчинства не лише з боку орендарів шляхетського походження, але й святих отців. Селянин Т.Воронович (1647 р.) скаржився на архимандрита, його намісників та ченців Дерманського Василіанського монастиря за утиски та кривди: вигнали з сім'єю проти зими на вулицю, забрали воли, сіно, вирубили фруктові дерева, чинили інші насильства.

Становище підлеглих ставало ще тяжчим, коли в оренду переходило село чи маєток. Орендарі збільшували повинності, данини, забирали худобу, хліб, борошно, мед, прядиво та інші продукти і речі. Примушували селян їздити підводами у далеку дорогу. У селі Милостиві Луцького повіту орендар примушував селян працювати по 6 днів на тиждень замість п'яти.

Волинь поділялася на два різко відмінні райони: перший, менший за розмірами, що розміщався на півдні і

поступово переходив у Волинсько-Подільську височину; інший, більший за площею, низинно-подільський [154, с.18]. У першому районі переважали підзолисті ґрунти, місцями великими смугами зустрічався чорнозем. Ця частина воєводства була придатна для землеробського господарства. У поліських районах переважали ліси, болота, піски. Вони характеризувалися невідгідною структурою ґрунту для розвитку землеробства. Тут розвивалися в основному промисли, пов'язані із добуванням болотних чи озерних залізних руд, з яких виплавляли метал, займалися переробкою деревини, добуванням поташу, рибним господарством, бджільництвом, мисливством тощо [4, с.17-21; 21, с.23-27].

Основним знаряддям обробітку ґрунту служив великий дерев'яний плуг із залізним лемешем і полицею. У нього впрягали, залежно від характеру ґрунту, від однієї до трьох пар волів. Легкі ґрунти орали сохою за допомогою одного чи двох коней. У феодальних маєтках і в окремих заможних селянських господарствах практикувалося розпушення зораної землі бороною із залізними зубцями чи дерев'яними кілочками. Для оранки ґрунту вживалося й рало із залізним наконечником.

Панівною системою землеробства було трипілля [15, с. 104]. Орні землі поділялися на три поля по кілька га в кожному. На них вирощували озимі та ярі культури. На чорних парах висівали жито і пшеницю. Там, де було багато вільних земель, застосовувалися перелоги. Зберігало значення й підсічне землеробство, землі якого розширялися за рахунок очищення від лісів, чагарників, виорювання пасовищ. На протязі перших років освоєння земля давала високі урожаї, потім вони зменшувалися, землероби змушені були освоювати нові площі. Удобрювали землю переважно гноєм.

Вирощували жито (озиме і яре), озиму і яру пшеницю, овес, ячмінь, горох, гречку, льон, коноплі [15, с.143; 31, с.104]. Перше місце щодо посівної площі надавався житю, друге – вівсу. Поширеність названих культур пояснюється тим, що вони були менше вибагливими до якості ґрунту.

Постійно підвищувалася й роль пшениці, яка потребувала кращого обробітку землі. Вона вирощувалася здебільшого у феодальних маєтках і призначалася на продаж. Пшениця була рентабельною культурою. Ціна майже в два рази вища, ніж на жито. З розвитком броварництва невпинно розширювалися посівні площі ячменю. У селі Городок (1626 р.) висіяно озимого жита 24 маці, пшениці – 2, вівса – 20, гречки – 4. У селі Шпакове (1631 р.) жита і пшениці – 20 мац, вівса – 14, ячменю – 3. Серед технічних культур великі площі відводилися під льон. Постійно він вирощувався в урочищах Хіцова могила і Осова маєтку Шаєнських князя А.Курбського.

Хліб збирали серпами і косами, молотили ціпами. Врожайність жита, пшениці, ячменю у феодальних маєтках, за даними професора І.Д. Бойка, становила в середньому сам 5 (50 пудів з га), вівса, проса, гречки і гороху – трохи нижча (сам – 3-4) [15, с.59-60]. Озимі зернові культури давали більший врожай, ніж ярі. Перший отримували з одного га по 60-80 пудів, інших – 40-50 [15, с.104]. На угноєних ґрунтах врожайність досягла сам-12 (до 100 пудів з одного га).

Обсяги збору зернових і бобових культур були значними [15, с.144]. У Воронєцькому фільварку (Володимирський повіт) в 1582 році з полів зібрано: жита – 200 кіп, пшениці – 60, вівса – 120, гречки – 80, 15 кіп різної іншої яровини, один стіг гороху. Приймаючи копу за 5 пудів, а стіг за 20 пудів одержимо 2375 пудів хліба і 20 пудів гороху [31, с.157]. У Старокостянтинівському і Степанівському ключах за 1611-1615 рр. зібрано жита 10554 кіп, вівса – 4948, проса – 2617, пшениці – 1760, гороху – 1650, ячменю – 1520, гречки – 1112 (більш детально див. додаток А, табл. А.1). Все це разом становило до 300 тис. пудів хліба. У селі Глинники, яке з 1620 року стали належати князям Острозьким, щорічно висівали жита по 24 маці, збирали врожай по 600 кіп, у с.Романівці висівали 30 мірок зерна, а збирали по 700 кіп, у селі Крапивні на посів виділялося щорічно по 15 «мірок острозьких», а урожай становив 200 кіп. За шість років (з

1624 по 1629 рр.) у Ляховецькому ключі зібрано: жита – 6665 кіп, пшениці – 1150, вівса – 5166, ячменю – 985, гороху – 665, гречки – 540, проса – 335 (більш детально див. додаток А, табл. А.2). Збір зернових, особливо жита, пшениці, вівса впродовж шести років збільшився. Зростання показників відбувалося за рахунок розширення посівних площ, а не урожайності.

У селянських господарствах врожайність зернових культур була вища, ніж у феодальних. Це пояснити можна тим, що селяни краще удобрювали і обробляли свої невеликі наділи. Але дане твердження не можна поширювати на всі селянські господарства. Багато бідних селян, не маючи робочої худоби та реманенту, своєчасно не обробляло і засівало землю, що знижувало врожайність.

В усіх селах, містах і містечках існували городи і сади. Вирощували капусту, цибулю, часник, моркву, ріпу, редьку, боби, буряки, огірки, мак, салат та ін. З фруктових дерев найбільш поширеними були яблуни, груші і сливи.

Основною одиницею феодального господарства було окреме селянське господарство (дворище, двір або дим). Панську землю селянин обробляв своїм інвентарем та тягловою силою. Коні і воли у маєтках землевласників були винятком. Вони існували тоді, коли не вистачало селянського інвентаря та тяглової сили для обробітку землі. Феодали йшли шляхом виконання всіх робіт примусовою працею селян та їх реманентом. У ставленні до кожного селянського двору феодал виходив з інтересів свого маєтку, які визначалися багатьма факторами: господарським профілем, станом цін на сільськогосподарську продукцію, рівнем розвитку товарно-грошових відносин у даному регіоні [15, с.109]. Набутий досвід господарювання у сільському господарстві дозволив йти швидкими кроками по шляху економічного прогресу, підносити на вищий рівень товарно – грошові відносини. Але на перешкоді стояла влада феодала над селянами [146, с.24].

Друга половина XVI ст. характеризується енергійною перебудовою феодального господарства. Якщо раніше до панського двору належала незначна частина орної землі,

більша оброблялася селянами за продуктову чи грошову ренту, то тепер пан починає створювати свої власні господарства – фільварки, відбираючи для цього землю у селян. Головним поштовхом до організації фільварків став зростаючий попит на сільськогосподарську продукцію, перш за все на зернову, на західноєвропейських ринках [189, с.17]. Так звана «революція цін», яка спричинилася напливом срібла й золота з Нового світу до країн Західної Європи, призвела до небаченого підвищення цін на продукти харчування, зокрема на збіжжя [72, с.50]. Ціни на продукти харчування зросли на 400-500%. Східноєвропейські країни почали чимраз більше вивозити зерна до Західної Європи. У східноєвропейській лихоманці важлива роль відводилась землевласникам України [72, с.105]. Щоб виробити у великій кількості зерно, вони почали перетворювати свої господарства у комерційно орієнтовані, що називалися фільварками [55, с.29]. Необхідною умовою існування їх стає доступ до ринків та наявність значної кількості робочої сили. Феодали Волині, як і українських земель вцілому, вдало використали економічну кон'юнктуру в своїх інтересах.

Під фільварок відводилася краща орна земля однією великою площею, решта розподілялася між селянськими дворами відповідно до забезпеченості тягловою силою. Для цього феодальні і селянські землі перемірювалися, поділялися на волоки (волока - ділянка площею близько 21,3 га). Зроблено було обміри лісів, складено їх карти [15, с.155]. Селянам заборонялось користуватися лісами, пасти в них худобу, брати дрова, дозволялось збирати лише хмиз і гриби. За користування лісами, сіножаттями і пасовищами, луками, ріками та озерами селяни повинні були платити гроші або давати певну кількість зерна, вироблених продуктів, худобу, овець та птицю. Окрема плата встановлювалася за збір жолудів у лісі для відгодівлі свиней (жировщина). Спочатку середній розмір фільваркової землі досягав три лани, а до кінця XVI ст. зріс і почав становити 20 ланів. Фільварок обслуговували жителі 3-5 сіл.

Процес втягування феодалів у товарно – грошові відносини спонукав їх реорганізувати господарства за волочною системою. Перехід феодальних господарств до цієї системи тривав до середини XVII ст. На піскуватих і заболочених землях півночі воєводства організувати фільварки було економічно не вигідно. Тут землевласники будували промисли, на яких працювали селяни, заробляли гроші і сплачували ренту. До 65% селянських господарств у цих районах було переведено на грошову чи продуктову ренту, головним чином сплатою медом, хутром, рибою. Виходячи з господарських потреб, тенденцій і перспектив економічного зростання свого господарства феодал встановлював відносини із селянською масою.

Земля на селянських волоках була гірша і, як правило, розташовувалась на окраїні маєтку. Одному селянському двору виділялося до трьох земельних ділянок, кожна площею в 10-12 моргів. Одні селяни отримували волоку (повний наділ), інші півволоки, треті – третину чи четвертину її. Селянам без робочої тяглової сили виділялися обрізки, городи по три морги (морг – 0,6 га). Такі селяни називалися загородниками чи городниками. Частина селян не мала земельного наділу зовсім. Їх називали халупниками, бо мали лише хатину. Були ще й комірники або підсусідки, що не мали навіть і хати, а проживали в чужих помешканнях [31, с.109].

Проведення перемирювання земель, організація фільваркового господарства зустрічало впертий опір селянства. У селі Новосади (Володимирський повіт) 23 волоки були пустими. Не взяли ні однієї волоки землі селяни села Бірки, урочищ Мутвицька Воля і Руда. У селі Поридуби із 90 нарізаних волок пустувало 35. Наведені факти свідчать про негативне ставлення селянства до волочної реформи. Уряду і землевласникам вдалося силою зламати опір селян і примусити їх взяти земельні наділи.

Аграрна реформа прикріплювала селянина до наділу, до феодальної власності, позбавляла його землі і права на її придбання [46, с.156; 47, с.128]. Коли ж селянин втікав, то «...тая земля со всим домоводством» передавалася іншій

людині. Господарська ініціатива селянина, право розпоряджатися доходом зводилися до мінімуму [112, с. 213] : більшу частину робочого часу він витрачав у фільварку, на виконання його робіт. Селяни перетворювалися на кріпаків, відбували панщину, яка ставала головним засобом експлуатації. І.Лисяк-Рудницький зазначає, що «... деякі історики вважають цю «другу кріпаччину» за форму феодалізму. Але вживання цього терміну не повинно закривати історичні відмінності між середньовічним феодалізмом і фільварковим господарством, пов'язаним із закріпаченням, характерним для ранньої нової доби Східної Європи» .

Забезпеченість селян землею від середини XVI до середини XVII ст., тобто за 100 років, характеризується постійним зменшенням їх наділів. За 1570-1583 рр. у трьох повітах воєводства число селянських ланів зменшилося на 138 одиниць, а за 30 років після утворення Речі Посполитої площа селянської орної землі скоротилась на 60% . Спостерігалася тенденція до постійного зменшення тягової робочої худоби у селянських господарствах. Якщо півлановий селянин у другій половині XVI ст. мав дві пари волів, то у першій половині XVII ст. – уже одну [9, с.111]. Частина селян була забезпечена тяговою силою ще менше.

Намагання збільшити товарні можливості феодального господарства визначало тенденцію до розширення орної землі за рахунок селянської. Наділи значної частини селян починають поступово зменшуватися до «раціонального» мінімуму, який характеризував виробництво лише необхідного продукту. Це, звичайно, становило чверть лану (до 5 га). Решта селян переводилася на становище городників, підсусідків та комірників. За даними 1579 р., у трьох повітах воєводства налічувалося 20195 селянських господарств, з них 40% городників, тобто таких, які мали наділ землі не більше 5 га. Селянських дворів, що володіли повним наділом (21,3 га) в цілому по воєводству коливалось від 15 до 20 відсотків, з половинним наділом – до 40 [9, с.110]. Малозабезпечених і безземельних дворів налічувалося 30-40%. В окремих місцях спостерігалася

відхилення від наведених даних. У південних районах воєводства наділи землі були більшими, а повинності меншими. Тут ще не було завершено колонізації території. Феодали всіляко заохочували селян – втікачів осідати на цих землях.

Кожний селянин повинен був у фільварку відпрацювати певну кількість днів на тиждень, відповідно до земельного наділу. Одиницею виміру, з якої селянський двір виконував повинності, служила волока. Інвентар повинностей селян села Городок Луцького повіту (1626 р.) показує, що для 13 дворових селян з повним земельним наділом робота тривала «щодень», за винятком вихідних, для 6 городників – по три дні на тиждень. Перші сплачували чинш «овса по чотыри маці, по пяти грошей польских», інші – всього лише половину. Для обробітку однієї фільваркової волоки землі залучалися селяни із семи волок. Норми панщини постійно зростали. У другій половині XVI ст. ланові господарства відробляли панщини по 3-4 дні на тиждень, у 30-40-х рр. XVII ст. – 5-6 днів, півланові – 3-4, чвертьланові – 2-3. Менші господарства були обтяжені повинностями більше, ніж великі. Повинності селян селищ Княжі Луки та Липа Ляховецького ключа в 1624 році були такими: від чверті лана сплачували чинш по 8 злотих, за вилов форелі – 2 гроша, подимного – 2 гр., замість бджільної данини давали очковий податок в 6 грошей.

Феодали рідко коли дотримувалися норм повинностей [15, с.148]. Часто вони порушувалися й орендарями. Останні вимагали від селян виконання багатьох повинностей понад норму, до майбутнього селянського господарства їм було байдуже: основним служило отримання максимуму додаткового продукту. Виснажені важкою працею та непосильними податками селяни часто втікали зі своїми сім'ями на Запоріжжя.

У тих місцевостях, де не було панщини, від волоки сплачувалося по 30 грошей на рік. Крім того, селяни давали щорічно від волоки по 12 грошей чиншу, продуктів вартістю до 18 гр., відбували толоки й гвалти (позачергові

роботи), які оцінювалися в 22 гр. На гвалти і толоки залучали працездатних членів селянської родини на невизначений час і для непередбачених робіт, наприклад, у жнива. З 82 грошей, що сплачувалися в рік від волоки землі: селянин у формі панщини відробляв 52 гр. (63%), сплачував данин на 18 (22%), давав чиншу 12 (15%) [9, с.156]. «Устави на волоки» узаконювали старі повинності: мостову, підводну, сторожову (охорона панських дворів та замків) тощо. Перед релігійними святами селянин давав феодалові осип (декілька четвертей хліба), за право вилову риби так звану ставщину, за помел зерна – «сухомельщину» та ін. На користь пана надходило майно померлих підданих («відумерщина»), втікачів («ізбіжчина»). Феодали змушували селян збиратися на толоки, на полювання, косити сіно. Поширений став звичай виконувати повинності під невизначеними назвами як «по волі пана», «по потребах пана», «робота, коли скажуть» [22, с. 80 - 91].

Фільваркове господарство потребувало великої праці кріпаків, але пан не міг безмежно збільшувати повинності, бо селянинові потрібен був час для праці у своєму господарстві, для забезпечення себе і родини харчами та всім необхідним для прожиття і відтворення виробничої діяльності [189, с. 25]. Коли повинності доходили до крайніх меж, то це призводило до руйнування селянського господарства. Норми щодо розмірів земельних наділів і забезпечення селян робочою худобою не існувало. В зв'язку з цим спостерігалася строката картина не лише по воєводству, але навіть і в окремих селах одного і того ж самого повіту. Відчутна різниця помітна була навіть у сусідніх селах. У селі Новоселиця (Ляховецький ключ) селяни сплачували від чверті наділу чиншу по 3 злотих, на дрова давали 16 [15, с.151]. Жителі с.Сулятичі з такого самого наділу землі давали по 3 злотих, 4 маці вівса і працювали у фільварку пана щодня. Тягарем на селян названих селищ лягало прядіння з волокон льону і конопель ниток. Ляховецький ключ, з переважанням грошової ренти і невеликими наділами землі, становив відхилення від існуючих правил в інших місцевостях воєводства, де

зростала переважно відробіткова рента. В окремих селах вона була не під силу селянам. Не витримавши її, більше 20 родин с. Новосілки Луцького повіту залишили місце проживання [8, т.1, ч.6, с.409-410].

Різноманітні високі повинності спостерігалися і в маєтках духівництва. У селі Городок (1626 р.), яке належало Володимирській православної соборній церкві, 13 дворищних селян виконували панщину щодня, а комірники – по 3 дні на тиждень [15, с.152]. Крім того, вони ще сплачували натуральну та грошову ренти: по 4 маці вівса і 5 грошей польських, півдворищні – по 2 маці вівса і 2,5 гроша. Високі норми повинностей були помітні в маєтках Володимиро-Берестейської уніатської єпископії. На її землях в 1633 році волочні селяни працювали по 5 днів на тиждень. У жнива на поле виходило від сім'ї по 2 чоловіки впродовж 5 днів на тиждень [15, с.153]. Півволочні селяни відбували половину цієї норми. До того ж вони щотижня виходили один раз на толоку всією сім'єю.

Селяни, які мали земельні наділи і тяглову худобу, відробляли панщину своєю робочою худобою. Це звільняло феодалів від необхідності мати свій інвентар. Селяни, що не володіли тяговою силою, а також загородники, халупники, комірники виконували пішу повинність. Крім відробіткової ренти, селяни сплачували грошові чинші та натуральні податки житом, вівсом, дровами, скотом, пшеницею, оплачувати торгове, мостове тощо.

Розвиток фільваркового господарства супроводжувався скороченням селянських наділів і зростанням числа малоземельних і безземельних селян. Процес цей відбувався нерівномірно, бо залежав від рівня поширення фільварків у даному районі. Найбіднішу верству сільського населення становили городники, халупники, комірники і підсусідки [37, с. 283; 39, с. 25].

У селах і маєтках феодалів зростає кількість сільських ремісників різних спеціальностей. Зустрічалися села, які налічували багато ремісників певної спеціалізації [127, с.28]. В селі Дубечному Луцького повіту (1565 р.) працювало 24 гончарі, у селі Рудники цього ж повіту ремісники

виготовляли плуги, сокири, серпи, граблі, мотики, сошники. Серед сільських ремесел помітне місце займало ткацтво (виробництво полотна, простих селянських сукон, килимів, хусток, рушників, ряден тощо), гончарство, обробка деревини (виготовлення возів, саней, дерев'яного посуду, знарядь праці) [31, с.175].

Сільські ремісники сплачували землевласникам чинш, а державі податок у розмірі 2-6 литовських грошей від особи. Польському урядові вигідно було збільшувати чисельність ремісничого люду. Невипадково король Сигізмунд II Август в 1557 році рекомендував феодалам та їх урядовцям віддавати дітей селян на навчання ремеслу. За даними 1570 р., у Луцькому повіті налічувалося 134 сільських ремісників, у Володимирському – 98, у Кременецькому – 76 [193, т.19, с.41, 49]. Всього 308. Ця цифра – неточна, занижена. Під сумнів брав її і польський дослідник О.Яблонський. За 1570 рік він наводить дані, що у Ковельській волості Володимирського повіту записано 94 ремісники, за 1577 р. – уже 44, а за 1583 р. – лише 39. У Старокостянтинівській волості Кременецького повіту у 47 селах записано лише 2 ремісники. Щодалі частіше вони частково або повністю починають відриватися від сільського господарства, перетворюватися у дрібних товаровиробників.

У науковій літературі утвердилася думка, що один ремісник припадав в середньому на два села чи на 12 ланів землі. Погоджуючись з нею, треба справедливо зазначити, що в деяких селах Волині зустрічалася більша чисельність ремісничого люду. У 5 селах Жидачівського монастиря з Луцького повіту налічувалося 12 ремісників, у 16 селах Володимирського повіту – 48, крім 20 рибалок. На Ковельщині на 31 село припадало 39 ремісників.

Цифра 308 сільських ремісників у трьох повітах воєводства, яку подав О.Яблонський, безперечно занижена. В дійсності ж, їх було набагато більше. Це сталося внаслідок того, що під час складання інвентарів і ревізій у приватних володіннях сільські ремісники не

виступали окремою групою і потрапляли до інших категорій населення.

Значного поширення набували сільські промисли, які приносили феодалам значні прибутки. У фільварках і маєтках розвивалася переробка сільськогосподарської продукції, добування поташа із попелу деревини, виплавлення заліза із болотних залізних руд тощо.

Промисли помітно відрізнялися від ремісничого виробництва більшим застосуванням знарядь праці та чисельністю працюючих. На них з'являлися нові форми організації праці із застосуванням найманої робочої сили, яка стала однією із важливих умов виникнення початкових форм мануфактурного виробництва. Проте цей процес гальмувався пануючим феодально-кріпосницьким відносинам і колоніальним гнітом шляхетської Польщі.

Помітне місце у сільському господарстві воєводства займало тваринництво. У тих районах, де землеробство не розвинулось, воно було провідною галуззю господарської діяльності. Розводили головним чином велику рогату худобу і свиней. У 8 невеликих землеробських фільварках Ковельщини (1556 р.) налічувалося 572 голови різної худоби, у тому числі 120 дійних корів, 175 свиней, 18 робочих волів. У маєтках Степанівського ключа (1614 р.) було 1134 голови різної рогатої худоби, з них 61 робочий віл, 277 свиней, 236 овець, 156 кіз (більш детально див. додаток А, табл. А.3) [15, с.147]. Від селян як данини надходило щорічно по 567 каплунів, 71 вепру, 71 ялівці і такій самій кількості баранів.

У приміських маєтках і фільварках поширилось молочарне тваринництво. У деяких із них були навіть породисті корови та вівці (49, с. 158). 100 дійних корів і 800 дійних овець утримувалось (1646 р.) у маєтку П'ятка. У Ляховецькому ключі (1623 р.), після нападу татарських орд, залишилося 135 голів великої рогатої худоби. Серед неї налічувалася 81 дійна корова. За 1624 – 1629 рр. тут отримано 233 голови приплоду [15, с.150]. Молочарне господарство ключа було переважно товарним. Молоко перероблялося на масло чи сир, які потім продавалися. За

1624 – 1629 рр. продано 82 фаски масла, 88 кіп сиру на 946 злотих [15, с.150]. Прибуток міг бути ще більшим, як стверджують ревізори, коли б управитель не приховав частину масла і сиру.

Розвивалось і свилярство. У 1623 році у Ляховецькому ключі утримувалося 20 голів свиней. Кожний рік приплод складав 175 голів. До 1629 року чисельність свиней збільшилась і досягала 317 одиниць. Частина свиней забивалася і надходила на харчування мешканців феодального двору, інша (у живій чи забитій вазі) вивозилася на ринок [15, с.150].

При вузості внутрішнього ринку на збіжжя феодали частину його згодовували худобі, яку потім вигідно продавали. Багато волів і свиней продавалося на торгах і ярмарках у Луцьку, Володимирі, Кременці та інших містах і містечках воєводства та за його межами.

Прибутки, отримані феодалами від реалізації худоби, овець, кіз та свиней, спонукали їх до збільшення чисельності тварин у своїх маєтках. У 17 фільварках Старокостянтинівського ключа (1615 р.) родини Острозьких налічувалося 164 робочих волів, 148 биків, 447 корів і телиць, 61 теля, 254 свиней, 176 поросят, 21 коза, 843 вівці, 14 верблюдів (більш детально див. додаток А, табл. А.4). У маєтку села Глинники (1620 р.) панові належало 11 корів, 24 телиці (ялівки), 14 волів, 122 вівці, 63 кози і 69 свиней. Такої великої кількості волів, биків, свиней, овець, кіз не міг спожити феодальний двір. Безумовно, частина всього надходила на ринок [15, с.146].

З нахилом на товарне господарство розвивалось птахівництво. У фільварках зустрічалися спеціальні пташники для гусей, качок, курей та індиків. У дворах феодалів птиці було мало. Вона надходила до них від селян як податок. Частина зданої селянами птиці продавалася. У 9 фільварках (1614 р.) Степанівського ключа налічувалося 853 штуки птиці. Від селян щорічно надходило 567 гусей, 100 кіп яєць і грибів 29317 штук. Із зазначеної кількості на потреби челяді витрачалося 10400 штуки грибів, решта продавалося. У маєтку села Глинники (1620 р.) феодалові

належало 146 штук різної птиці. Селяни Ляховецького ключа (1624-1629 рр.) здали феодалові 2440 курей і 1421 каплун [15, с.150]. 1837 курей було продано за 166 злотих, 44 копи яєць – за 18, 300 каплунів – за 50. Наведені цифри могли бути ще більшими, коли б орендар не приховав частину виручки. Ревізорі відмітили, що не вистачає 811 каплунів, які ділися невідомо куди. Сума доходу свідчить, що тваринницька галузь ключа розвивалася у тісному зв'язку з ринком.

Досить рентабельною галуззю було конярство. Господарські потреби та запити війська у конях диктували необхідність розвитку конярства. Його поширенню сприяли й місцеві умови. На Волині пасовищ вистачало вдосталь, ціни на збіжжя, зокрема овес, були невеликі. У разі нападу татар коней можна було сховати у лісі.

Про поширення конярства у володіннях феодалів свідчать такі дані. У фільварку Терешківці налічувався 141 кінь, у 17 фільварках Старокостянтинівського ключа (1615 р.) – 365. Цікаво відмітити важливу деталь, що часто феодали віддавали молодих жеребців своїм селянам для відгодівлі. У Степанівському і Старокостянтинівському ключах (1615 р.) 77 голів коней було віддано на випас селянам. В 1635 році у Сушеницькому фільварку налічувалося 130 коней і 157 жеребців, у селі Вороньківці – 51 жеребець, у с. Западинці – 26, у містечку Василів – 34. У Ямпільських маєтках (1637 р.) налічувалося 960 голів коней і 10 верблюдів [15, с.167].

У табунному конярстві помічалися спроби поліпшити породу коней. У селах Велігове і Кути (XVI ст.) утримувалось 120 породистих коней. Їх вирощували для потреб війська.

Феодальна адміністрація підходила строго індивідуально до кожного села, а часто і до окремого селянина з метою раціонального використання його у своєму господарстві [15, с.148]. Повинності були різноманітні за формою і нормами. Точної норми свідомо не вводилося, щоб мати справу з окремим селянином, а не з групою, бо це ослаблювало солідарність селянства у відстоюванні своїх прав.

Селяни експлуатувалися також шляхом державних монополій. Феодали користувалися монопольним правом пропінації (виготовленням і продажем спиртних напоїв). Сіль, цвяхи, рибу та інші товари селяни повинні були купувати у свого пана. Він же вимагав, щоб йому вони продавали зерно, кури, яйця, льон, коноплі, мед тощо, навіть тоді, коли це селянам було не вигідно. Селяни зобов'язані були молоти зерно у млині свого пана. Коли ж млин не працював, а селянин змолот збіжжя в іншому місці, то змушений був заплатити певну суму грошей. Одночасно із скороченням селянського землекористування зростала експлуатація, мінялося співвідношення різних форм ренти залежно від галузі феодалного господарства. Навіть в межах одного села картина селянських повинностей була різною, бо залежала від рівня та характеру розвитку сільськогосподарського виробництва.

Інвентар Ковельської волості, проведений у 1590 році в зв'язку із передачею її від князя А.Курбського до шляхтича А.Фірлея, свідчить про існування тут 8 середніх фільварків, 26 селищ, 2 урочища і трьох міст та містечок: Ковель, Вижва, Милановичі. У Гритковецькому фільваркові з «року в рік» умолот озимого жита становив 150 мац, з них на насіння виділялося 40. Решта (53%) надходило на продаж. Урожайність становила сам – 3,75. Пшениці збиралося щорічно 30 коп. Умолот складав 15 мац, урожайність – сам 5. На насіння йшло 3 маці, на продаж – 8 мац (53%) по 40 грошів за кожна. Щорічно збиралося 30 коп ячменю, урожайність сам – 4,3. Вівса отримували рік у рік в середньому по 250 коп (урожайність сам – 5,43). З них продавалося 90 мац (72%) по 10 грошей кожна. Гречку, горох і просо використовували лише на насіння і на харчування челяді. Подібне явище спостерігалося у Милоновицькому, Туличівському, Яворівському та інших фільварках.

Розмір панщини у фільварках від волоки землі дорівнював 3 дням на тиждень. У селі Туличеві на 27 волоках селяни «по 3 дня робят и другие повинности дают», а у с.Нювному «все волоки осажены поданными, которые

чинш платят и робятвозлеповинности». Городники від чиншу були звільнені, бо працювали в замку або прислужували у фільварках.

Через погані ґрунти, низькі ціни на збіжжя на внутрішньому ринку фільварки названої волості майже не розвивалися і навіть почали скорочуватися. Згідно інвентаря 1609 року, тут налічувалося лише чотири фільварки: Вербський (під Ковелем), Вижівський, Гритковецький і Милоновицький. У Вербському фільварку висівали щорічно в середньому по 60 мац жита, у Вижівському – по 18, у Гритковецькому – по 50, у Милоновицькому – по 60. Через невисоку рентабельність зернового господарства керівництво фільварків частину землі здавало в оренду [15, с.159]. У селі Вербки налічувалося 8 чиншових або орендованих волок, за які сплачувалося у рік по 9 коп і 12 грошей литовських. 9 городників не платили податків, а працювали у фільварку по один день на тиждень. Селяни сусіднього села Мосчен мали 9,5 волоки [15, с.159]. За це платили оренди по 19 коп грошей литовських щорічно. На урочищі Новосади на умовах оренди селяни тримали 7 волок землі з щорічною платою по 72 литовських грошей за кожну. На засадах оренди у селі Скуліні селяни володіли 32 волоками землі [15, с.156-160]. Аналіз наведених даних по Ковельській волості показує, що на умовах оренди селяни володіли 337 волоками землі (64%). Розмір орендної плати з однієї волоки становив в середньому щорічно одну копу і 26 литовських грошей, а за всі волоки – 426 коп литовських грошей, 86 липівок та 65 відер меду [15, с.157].

Продуктивність праці у фільварковому господарстві була низькою. Це ставило феодалів Волині в не вигідні умови на західноєвропейських ринках. Щоб компенсувати витрати, вони посилювали експлуатацію кріпаків і дедалі більше їх розорювали. Піддані села Городище Кременецького повіту раніше давали овес, кури, яйця, мед, через кожні чотири роки поволовщину, а нині (1616 р.) у них таке «убозтво», що крім робіт у фільварку, у них немає що взяти. Посилення експлуатації, проникнення товарно-

грошових відносин у селянське господарство поглиблювало майнову нерівність між кріпаками.

На плечі селян лягав увесь тягар державних податків. Основним податком на користь держави був лановий. У XVI ст. він щорічно дорівнював 30 грошам, в першій половині XVII ст. – 4-5 злотих. В 1620 році лановий податок був замінений подимним. Одиницею оподаткування став двір. Від кожного дворища сплачувалося по 15 грошей. Але фактично збиралося набагато більше, так як розмір сплати визначався паном і його потребами. Для малоземельних і безземельних селян установлювалися особливі норми податків [161, с. 95].

На державних і церковних селян падала ще особлива державна повинність, яка називалася стація. Суть її полягала в тому, щоб утримувати війська під час постоїв. Військо брало у селян хліб, худобу, м'ясо, сало, крупи, сіно тощо. Велика частина зібраного осідала в руках інтендантів та офіцерів. Норми податків мінялись, але постійно вони були обтяжливими для селян. В 1629 році стація була замінена гиберною (державним податком). Розмір її складав майже 2/3 селянських прибутків і збирався поверх всіх платежів. Під час збору гиберни і постою військ часто мали місце зловживання по відношенню до селян .

Селяни сплачували ще податок на користь церкви (десятину), яка стягалася виключно грошима. Селянин потрапляв у особисту залежність до феодала. Це становило юридичну основу феодално-кріпосницьких виробничих відносин. «Артикули» польського короля Генріха (1573 р.) і Литовський статут 1588 року, чинність яких поширювалася на Волині, остаточно оформили кріпацтво [170, с.120]. Після цих постанов, на протязі перших десяти років, селянин мав право відкупитися від кріпацтва 10 копами грошей литовських на користь свого власника. Але практично зробити це було неможливо. По-перше, встановлена сума грошей була надто велика. За неї можна було купити на той час три воли або п'ять корів. Не кожен селянин міг мати таку суму грошей. По-друге, після сплати

грошей, щоб бути вільним, треба було відробити у пана ще декілька років, скільки він скаже.

Унаслідок безперервного процесу закріпачення на середину XVII ст. вільних селян майже не залишилося. Феодал мав над селянином «вічне право». Його, на свій розсуд, міг передати іншим особам, навіть не шляхетського стану, подарувати чи продати. Віддаючи в оренду на чотири роки декілька селищ євреям А.Тиранському та Г.Торчинському, князь Г.Сангушко-Каширський передав їм право не лише збору податків від населених пунктів, промислів, мит, але й карати підданих за провини, навіть до «кари на горло» [8, т.1, ч.6, с.286]. В угоді про передачу в оренду шляхтичем В.Білоостоцьким панові І.Мотчинському маєтку Білий Сток з Луцького повіту записано, що лановий селянин «повинен ходити щто день и волон мати чотири, в подводу ходити за 15 миль», збирати по 3 маці вівса від двору, по пів златого і по 2 каплуни. Двом півдворищним селянам орендар повинен був дати по волу, «жаби два плуга сполна было», які «повинні робить и давати што дворищны, а маетим дать, пан Белостоцкий поля ведле преможення» [15, с.152]. Як видно, за гроші власник маєтку передавав орендареві право необмеженої експлуатації його підданих, а бідних селян наділяти землею і реманентом до прожиткового мінімуму, який забезпечував би їх працездатність.

Особиста залежність селянина від пана виражалася у його праві заставляти служити при дворі, працювати по найму за ціною, набагато нижчою, ніж при вільному наймі, примусовій роботі без будь-яких обмежень. У своїй господарській діяльності кріпак був повністю залежний від феодала. Селянин мав житло, майно, худобу, знаряддя праці, але не міг повністю ними розпоряджатися. Без згоди феодала не міг продати садибу чи землю, розпоряджатися своїм спадком. Тих селян, які порушували ці вимоги, суворо наказували [174, с.120]. Кріпосний селянин не мав права женитися без панського дозволу. За всякі провини, дійсні чи уявні, за винятком карних, селянина судив сам феодал. За карні провини їх наказували державні

урядовці. Найбільш поширеними покараннями були тілесні та грошові штрафи. Розміри штрафів – різні, від декількох грошей до 100 гривень. До в'язниці селян кидали рідко, бо не бажали скорочувати чисельність робочих рук у маєтку. Коли ж селянин не корився, феодал міг його вбити або втопити, забрати худобу, звинувативши у бунтарстві чи розбої [169, с.15]. Смертною карою наказували селян за крадіжку панського хліба, сіна, за вилов риби у ставі, за відмовлення вийти на гвалти (екстренні роботи) тощо. Побої і смертна кара застосовувалися як покарання за селянське «самовілля». Виразом повної залежності селян була нічим необмежена над ним влада пана. Селянин ніде не міг знайти захисту від утисків, оскаржити неправомірність наказів. Я.Гостомський (XVI ст.) у «Замітках про господарство» давав поради власникам фільварків, що селяни – це істота, яка немає особистої волі. Її життя повністю залежить від волі пана [168, с.161]. За вбивство селянина закон передбачав лише сплату «головщини», яка дорівнювала вартості виконуваних повинностей.

Польський уряд обмежував права селянства. Феодалам надавалось право втручатися у селянське самоуправління, руйнувати його общину. Їй відводилося лише дрібні справи побутового характеру [127, с.125].

Доля кожного селянина перебувала у руках його господаря. Селянин змушений був сам шукати собі захист від знущання з боку пана, вдаючись найчастіше до втечі. Розповідаючи про безправ'я селян у Польщі, панський нунцій І.Руджієрі у книзі «Опис Польщі» (XVI ст.) писав, що пани «мають над ними (селянами – О.П., К.П.) право на життя і смерть ... часто наказують їх нізащо ... навіть вішають ... без жодної причини вбивають ... і вільні від всякої кари. В цілому світі немає невільника більш нещасного, ніж польський кмет» [31, с.164]. Пізніше польський письменник К.Опалінський (1605-1655 рр.) зазначив: «Бог ні за що інше не буде так карати Польщу, як за гноблення кріпаків» .

Влада феодала над кріпосними поширювалася і в питаннях релігії. Варшавський сейм (1573 р.) підтвердив за шляхтою право сповідувати селянам будь-яку віру, але дозволяв їх наказувати панам на свій розсуд, коли вони не корилися . Це дозволяло чинити релігійні утиски по відношенню до своїх підданих. Утиски селянства Волині посилювалися після об'єднання православної церкви України і Білорусі з католицькою. Берестейська церковна унія 1596 року стала знаряддям здійснення панування шляхти Польщі.

Державні або королівські селяни перебували в трохи кращому правовому становищі, ніж приватно-власницькі, бо мали право скаржитися на знущання старост і орендарів у референдарські суди, але це серйозно не поліпшувало їхнього становища. Суди були органами шляхетської держави. Селянинові не легко було довести свої права перед судом, бо польське право обставляло такими формальностями, що здійснити це було неможливо.

Політично селянин був безправним. Він не міг бути обраний чи призначений до органів державної влади. Влада і права належали феодалам. Литовський статут 1566 року підкреслював: «простих людей над шляхту не повишати, на достоїнсти их прекладати и урядов наших простым людям давати не маем ...».

У багатьох маєтках, садибах феодали мали озброєних слуг (надвірних козаків, гайдуків). Серед них були татари, різний набрід, що наймався на панську службу. Деякі землевласники тримали навіть військові загони. Озброєну силу використовували для примусу селян до праці і подавлення виступів. За непослух селян жорстоко наказували: саджали в «колоди», зв'язували, били, засуджували до страти .

Щоб апарат примусу був надійним, до його складу залучали шляхтичів. На чолі панських слуг завжди стояв феодал. Майже в кожному великому маєтку існували в'язниці і місце для допитів та побоїв селян. Про безправне становище селян України, в тому числі і Волині, реалістично писав сучасник того періоду французький

інженер Г.Левассер де Боплан: «Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу, повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед великоднем, зеленими святами, на Різдво. До того ж мають возити для свого пана даром дрова та й відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, але й над їхнім життям»[19, с.54-88].

Знуцання панів, тяжкі умови праці, побої штовхали селян на виступи проти поневолювачів [157, с. 54 - 68]. Поширеною формою пасивного протесту виступали втечі. Вони були крайнім кроком, пов'язаним з ризиком, бо після довгих приготувань чоловіки відходили «з жінками, дітьми, худобою, челяддю, з усім устаткуванням». В 1649 році з Луцького повіту втекло до 500 сімей. Частина селян втікала на порівняно невеликі відстані, більша намагалася відійти подалі, щоб не можна було відшукати. Селилися утікачі на півдні Брацлавщини і Київщини, де кріпосне право не набуло поширення або йшли на Запоріжжя.

Втечі селян відчутно зачіпали економічні позиції феодалів. В 1643 році пані А.Ходкевич подала заяву в Луцький земський суд, в якій повідомлялося, що не могла зібрати податків з села Остроженця, бо «...розойстяподанных по разных волях, которыхнедостаает 70» . Збіглих селян розшукували і силою повертали назад. Їх шукали в чужих маєтках, містах, містечках, навіть за межами країни. Виявляти втікачів допомагала феодалам польська держава. Литовський статут 1588 року поширив артикули про обов'язкове повернення збіглих кріпосних [126, с.163]. Час розшуку і повернення втікачів постійно збільшувався. В 1588 році він становив 20 років, а на віддалених територіях – необмежений термін.

Закони суворо карали тих, хто допомагав втікачам. Звинувачений у такій справі «маєть бытии каран яко злодей», а збігла «челядь маєть бытии вернена тому, чия была» з виплатою власникові за кожний тиждень

відсутності по 6 грошей. У XVI - XVII ст. було опубліковано біля 60 законодавчих актів, спрямованих проти втеч селян. Названі постанови допомагали феодалам організовувати пошук і повернення збіглих селян.

Селяни вдавалися й до активних форм боротьби проти своїх поневолювачів. Вони виражалися у самовільному захопленні орної землі, порубці панського лісу або привласненні чужої худоби. В одних випадках дії виконувалися окремими селянами, в інших брало участь все населення міста чи села. Жителі селища Плоского (1647 р.) убили пана А.Должкевича і побили його дружину та сестру. Міщани з містечка Андрієва побили шляхтича І. Ветчастного. Селяни з Милятина та Печихвостого, зустрівши по дорозі шляхтича О.Клишевського, побили його киями.

Сільське господарство підривали стихійні лиха: посухи, напади саранчі, зливи, градобій. Посуха повторювалася через кожні 5-6 років. Про неврожай 1638 року сучасник писав: «бачив поля, на яких тільки лобода, де ні жато, ні кошено ... від надмірної посухи» [15, с.63; 31, с.106]. Ще страшнішим лихом, ніж посухи і зливи для населення і сільського господарства, були набіги татарських орд та наїзди шляхтичів один на одного. Слабкість королівської влади, військово послаблення, шляхетська анархія сприяли татарським грабіжникам. Напади кримських орд були постійним явищем. Великі напади відбувалися в 1575, 1577, 1593, 1595, 1615, 1617, 1618 і 1624 роках [15, с.9-12; 69, с.182-191; 123, с.423, 425].

Грабіжники захоплювали працездатне населення в полон, яке потім продавали на невільницьких ринках у рабство, забрали рогату худобу, коней, овець, майно. Польський історик І.Стрийківський про напад татар (1575 р.) на Волинь, Поділля і Руське воєводство наводить такі страшні цифри. В полон було захоплено 55340 чол., забрано 5 тис. коней, 50 тис. голів великої рогатої худоби, 200 тис. овець. Ці цифри, очевидно, перебільшені, бо автор спирався на розповіді людей, а не на документальні дані.

Територія, по якій проходили татарсько-турецькі війська, перетворювалася у суцільну спустошену смугу, де все було знищено. У селі Радомишль пана Я.Прусинівського (Луцький повіт) спалили 17 будинків, 21 пошкодили, убили або забрали в неволю до 100 чол. У містечку Берестечко, що належало шляхтичу В.Лещинському, в 1653 році татари забрали в полон 750 чол.

Після нападу турецько- татарських орд господарське життя відновлювалося дуже повільно. Такі військові напади могли довести будь-яку країну до необхідності починати все з початку [185, с. 30].

Мало чим від татарських набігів відрізнялися міжусобні феодалні напади. Безсилля виконавчої влади диктувало з'ясування питань шляхом нападів, розбійницьких дій, де панувало право сильного. Магнати, середня і дрібна шляхта вели боротьбу за землю і селян [158, с. 117]. Наїзди здійснювалися великими і малими загонами, які склалися з найманих татар, бродяг, найманців, деморалізованих елементів, що з охотою йшли на погроми і грабежі. Від шляхетських наїздів страждало, в першу чергу, господарське життя. Занепадало виробництво, руйнувалося житло, забирався хліб, худоба, коні, вівці, кури, зазнавало каліцтва населення і навіть гинуло від рук нападників [32, с.113, 173]. Під час нападу на маєток Козьминичі загоном шляхтича Д.Гулевича було вбито двох селян і місцевого пана, застосовувалися варварські знущання до полонених.

Між феодалами відбувалися справжні війни. Шляхтич Я.Крупський напав на маєток холмського каштеляна М.Лисаковського (1576 р.) у селі Бортневі Луцького повіту і побив та покалічив багатьох селян, а їхнє майно пограбував. Брестейський воєвода Т.Тишкевич (1590 р.) захопив місто П'ятку. Нападаючих налічувалося до тисячі чол. У липні 1592 року князь Я.Острозький захопив і пограбував маєток магната Я.Збаразького, зруйнував і спалив замок у містечку Володарка. Шляхтичі брати Юрій, Владислав, Стефан Немиричі у 1640 році захопили місто

Гоща, селища Милятин і Терентіїв, пограбували місцеве населення, частиною з них фізично розправилися. Грабіжницькі напади, вчинені ними, були і на сусідні села Боремель та Підгайці. В 1644 році шляхтич І.Бліновський у Володимирському земському суді повідомив, що пан І.Сапега з озброєними слугами напав на його село Сікуни, побив у полі селян, «посік ярма і сохи», 6 волів забрав із собою.

Збройними нападами займалися князі Острозькі, луцький староста О.Семашко, ковельський староста А.Фірлей та ін. Від них не відставали й духовні особи: володимирський єпископ М.Хребтович, луцький – К.Терлецький, луцький католицький біскуп – Б.Матієвський. Останній в 1590 році здійснив напад на резиденцію єпископа К.Терлецького. Татарські напади, шляхетські наїзди, під час яких гинули люди, вплив населення через інтенсивне зростання повинностей приводили до зменшення чисельності селянських дворів у воєводстві. У Ляховецькому ключі (1617 р.) з села Жирова сплачувався податок з 133 димів. Через декілька років пізніше (1628 р.) уже лише з 20. У сусідському селі Нове – відповідно 28 і 10.

Помітну роль в економіці воєводства відігравали міста, які втілювали у собі розвиток промислового і ремісничого виробництв, торговельних відносин. З 1566 (рік утворення воєводства) і до 1589 р. з'явилися такі міста як Красилів (1569 р.), Гоща (1570 р.), Волочиськ (1575 р.), Остропіль (1580 р.), Янушпіль (1583 р.) та ін. Всього 58. Якщо додати ще існуючих 26 міст і містечок, то буде всього 84. Львівський дослідник А.Є. Заєць стверджує, що на Волині в 1589 році реально існувало близько 106 міст та містечок [42, с.90]. Названа цифра явно перебільшена. За даними того ж автора, на Волині (1566 р.) існувало близько 79 (Луцький повіт-44, Володимирський-12, Кременецький-23). Такий величезний стрибок (від 79 до 106) досить сумнівний. Строгий підрахунок кількості міських поселень, на основі наявних джерел, дає скромніші, але більш правдиві числа.

З 1590 по 1629 рр. є відомості про появу містечок Володимирець (1593 р.), Ланівці (1611 р.), Почаїв (1619 р.), Шепетівка (1625 р.) і т.д. Всього 46. До 1648 року згадується про існування на Волині різночасно до 200 міських поселень. 44 містечка за цей час перетворилися на селища. Найбільш бурхливий процес утворення міських поселень припадає на 50-70 рр. XVI ст. та 40-і роки XVII ст. Зростання їх зумовлювалося розвитком внутрішнього торговельного ринку, поширенням фільваркового сільськогосподарського виробництва, зацікавленістю феодалів в отриманні прибутків (збори з ремісників і торговців, плата за проїзд через місто, за місце на ринку тощо).

Розміри і кількість податків – різноманітні. Грошовий чинш сплачувався від будинків, ділянок орної землі, професій, торговельних приміщень. До натуральних податків належали продукти, вироби ремесел, промислів, землеробства і тваринництва. Крім державних повинностей, міщани виконували повинності на користь феодалів, духівництва тощо. Містечко давало у 5-6 разів більше прибутків, ніж село, на базі якого воно виникло [86, с.26; 127, с. 20]. Заснування містечка диктувалося, в певній мірі, й потребами оборони.

Містом вважалось поселення, в якому мешканці займалися ремеслом, промислами і торгівлею. Характерною ознакою міського поселення була наявність в ньому замку, оборонних споруд. Говорячи про заснування містечка Торчин (1540 р.), О.Цинкаловський писав, що «... Юрій Фалчевський, луцький єпископ римського обряду в селі Торчин ... власним накладом відбудував замок». Після цього йому дозволено «...замінити село на містечко» [154, с.15].

За укладом життя та заняттям населення багатьох міст і містечок мало чим відрізнятися від селищ. Вони мали по кілька ремісників, торговців, людей, які займалися промислами, були місцями ярмарок і торгів для навколишніх селищ. Типовим було місто на 2-3 тис. осіб. Найбільшим містом був Острог, що налічував 10 тис. чол.

[50, с.168; 102, с. 138; 172, с. 112]. Від села новозасновані містечка відрізнялося тим, що жителі відробляли не панщину, а сплачували чинш та давали данину натурою. Землеробський характер був уступкою панів селянству. Не маючи змоги утримувати селян на умовах панщини, вони погоджувалися з переходом їх до міст, де вони продовжували займатися землеробством, але вже як міщани.

У Торчині торгово-ремісниче населення становило 85 чол. (20,2% всіх жителів), у Степані – 89 (18,7%), у Литовежі – 38 (15,2%), у Берестечку – 22 (8,5%), у Локачах – 21 (18,7%). Місто Ковель, містечка Вижва і Миляновичі були по суті селами, бо більшість жителів займалося землеробством. За даними 1578 р., у містечку Голятин Луцького повіту проживав 91 чол., з них – 3 пекарі, по 2 бондарі та кушніри, по одному – коваль, гончар і муляр, решта селяни і городники. Останні вважалися міщанами і користувалися міськими привілеями, сплачуючи у 2,5 рази менший грошовий податок, натуральний – у три рази в порівнянні з селянами навколишніх сіл (Звиняче, Квасове, Новостав, Старий Голятин). До того ж селяни виконували різні повинності у фільварку, гужову повинність (фурманщину) та ін.

Справжніх міст, які являли собою централізацію населення, засобів виробництва, ремесел, промислів, капіталів, потреб і засобів їх задоволення було дуже мало [87, с.27]. В основному це міста, що з'явилися ще у добу Київської Русі і продовжували існувати пізніше: Володимир (988 р.), Луцьк (1085 р.), Острог (1100 р.), Заслав (1127 р.), Шумськ (1149 р.), Корець (1150 р.), Збараж (1211 р.), Кременець (1226 р.), Зв'ягель (1257 р.), Рівне (1283 р.) та ін.

Великі міста мали досить розвинуте ремесло, яке постачало продукцію не лише для задоволення міських потреб, але й на широкий та далекий ринки. Найбільшим ремісничим і торговельним центром був Луцьк. За даними 1577 р., у ньому налічувалося 201 ремісник, серед яких – 82 ткачі, 78 винників і пивоварів, 34 різники тощо. У Володимирі (1552 р.) проживало 25 кравців, стільки ж

шевців, 15 лимарів та ін. Ремісники об'єднувались в цехи: кушнірський, лимарський, гончарний, каменярський, пекарський, столярний, шевський. Діяв слюсарно-ковальський цех, де виготовлялася зброя. Відомими майстрами гарматної справи були Сенько і його син Григорій. На початку XVIII ст. у Луцьку налічувалося 10 ремісничих цехів. Вони стріяли підвищенню якості виробів, соціальному захисту ремісників.

У Старокостянтиніві, який виріс на базі села Коліщинці, в 1570 році налічувалося 70 ремісників та 14 підмайстрів. В Острозі (1577 р.) працював 101 ремісник та 28 підмайстрів, у містечку Зв'ягель – 30 ремісників, 50 торговців [193, т.19, с. 28, 37].

Луцьк і Володимир стали значними ремісничими центрами не лише воєводства, але й загальноукраїнського масштабу. У середині XVII ст. у Луцьку налічувалося 225 ремісників, у Володимирі – 130. Відомими були ремісники з Кременця, Ковеля, Торчина, Олики та ін. менших міст і містечок. Удосконалювався асортимент ремісничих виробів, збільшувався обсяг торгівлі.

Більшість українського міщанства проживала поза міськими стінами, у передмістях. Йому заборонялося оселятися у центральних районах міста, обмежувалося у праві займатися торгівлею, закривався доступ до перспективних ремісничих спеціальностей [86, с.105]. У містах проживали і працювали німецькі, польські і угорські ремісники, торговці. Оселялися євреї, греки, вірмени, караїми [14, с.23; 184, с.85]. У Володимирі була німецька колонія.

Навіть у великих містах цехи об'єднували лише частину ремісників. Чисельність останніх визначав кожний цех у своєму статуті. Обмежувалася і кількість майстрів. Бідні міські ремісники, ремісники передмість та селищ не мали змоги увійти до цехової організації. Вони лишалися ремісниками – одинаками (партачами) і зазнавали утисків з боку цехових корпорацій. У позацехових ремісників вилучалася продукція, забиралися верстати, а самих їх заарештовували і ув'язнювали.

Розвиток товарно-грошових відносин посилював соціальну диференціацію серед міського населення.

Поштовхом до прогресу ремесла і торгівлі послужило надання містам і невеликим містечкам магдебурзького права, яке забезпечувало міщанам самоврядування, організоване на зразок управління німецького міста Магдебурга [99, с. 127]. Воно було принесене на Волинь через Польщу. З отриманням магдебурзького права населення пункту виходило з-під управління королівських намісників. Міщанам надавалося право займатися ремеслом, торгівлею, організовувати різні міські промисли, обирати міську старшину, брати участь у суді. Керував містом призначений урядом війт та обраний жителями магістрат. Протягом XV – першої половини XVII ст. магдебурзьке право отримали: Володимир (1431 р.), Луцьк (1432 р.), Дубно (1498 р.), Кременець (1533 р.), Острог (1585 р.), Полонне (1607 р.) та ін.

Міста, які отримали право на самоврядування, користувалися ним не в повному об'ємі. Навіть такі великі міста на той час як Луцьк і Кременець мали певні обмеження. У Луцьку (1581 р.) бургомістр і райці не знали, хто у них є війтом. В грамоті на надання Горохову магдебурзького права передбачалося від кожної волоки і городу виходити з кіньми і возами на 4 дні у рік на Перемильську греблю для проведення ремонтних робіт. Міщани повинні орати землю на користь замку, збирати хліб, сіно та ін. Обтяжливими для мешканців були так звані лежі (постої жовнірів). Утримання військ важким тягарем лягло на плечі мешканців міст і містечок. Норми збору податків часто завищувалися. Офіцери вдавалися до пограбування мешканців. Потерпали вони й від міжусобиць [88, с. 49 - 53].

Міщани виконували цілий ряд повинностей: підтримували у доброму стані міські будови та укріплення, греблі, мости, переправи, бруківку тощо. Ремісники Луцька (середина XVI ст.) збудували через річку Стир та її заплаву міст довжиною понад 600 метрів. Жителі Рівного примусово відбудували згорілий в 1570 році костел.

Розвиток міст та міського господарства гальмувався так званими юридиками (земельними володіннями на їхній території, які не підлягали міській адміністрації). До них належали цілі квартали з ремісничим і торговельним людом. Власники юридик стягували на свою користь з міщан різні збори, примушували виконували повинності. У Кременці (1629 р.) на десять власників юридик надходило $\frac{2}{3}$ подимного податку, на користь магістрату – $\frac{1}{3}$ (з 1224 жилих будинків) . Юридики існували у Луцьку, Володимирі та ін. містах. Господарська діяльність юридик вилучалася з сфери впливу міської влади і підривала економіку міста. Існування юридик було прямим втручанням феодалів у міське життя.

Уповільнювала процес відокремлення землеробства від промисловості, помітно відбиваючись на соціальній структурі міського населення, належність містам і містечкам великих земельних площ. Навіть у повітових містах землеробство займало помітне місце. За даними 1569 року, Кременцю належало 277 ланів землі, за поборовими списками 1589 р. Луцьку – 257, Володимиру – 140 [193, т.19, с.18]. У 18 дрібніших містах Луцького повіту (1589 р.) налічувалося близько 435 ланів, у 12 міських поселеннях Володимирського повіту – 172, 9 містам Кременеччини належало 212 ланів землі. Майже половина дворів міст мала по півлана землі. Такій наділ забезпечував сім'ю хлібом. Третина міських дворів користувалася городами різних розмірів і забезпечувала себе овочами та в невеликій кількості хлібом.

Багато міст і містечок Волині перебувало у власності феодалів, які постійно порушували міські права мешканців, вимагали від них виконання різних повинностей і робіт. В 1571 році містечко Устилуг належало холмському каштеляну М.Лисаковському. Деякі землевласники володіли багатьма міськими поселеннями. Родині Острозьких належало до 80 міст і містечок [169, с. 2 - 23].

У приватно власницьких поселеннях голова (війт) призначався феодалом і фактично виражав його інтереси.

Міське населення залучалося до обробітку землі феодала, працювало у жнива із серпом, виходило на сінокіс із косою [176, с. 28 - 48. За феодалами зберігалися функції поліції, нагляду за міськими мірами, визначення цін на товари тощо. Українцям часто заборонялося займатися вигідними видами ремесел, прибутковою торговельною діяльністю, не допускалися до виборчих посад у магістраті.

Польський уряд забезпечував феодалам монопольне право на організацію промислів, надавав широкі привілеї у торговельній діяльності. Через магістрати держава контролювала виробництво, внутрішню і зовнішню торгівлю. Луцький магістрат контролював роботу воскобійні, що перетоплювала віск і ставив на výroбах свою печатку.

Великим гальмом для розвитку міського господарства було те, що переважна більшість їх перебувала на становищі приватних міст або на певних умовах «державця» від уряду. У приватних містах власники користувалися необмеженою владою над населенням, спрямовували економічний розвиток у своїх інтересах. Несприятливі умови, в яких перебували міста і містечка, обмежували поглиблення поділу праці між містом і селом, уповільнювали зростання економічних зв'язків. У їх межах повільно створювалися нові форми організації виробництва, зароджувалися початкові форми мануфактури [93, с. 123].

Незважаючи на недостатній економічний рівень розвитку, міста і містечка відігравали помітну роль у створенні місцевого воєводського ринку . Кожне міське поселення служило торгом для найближчого регіону. Селяни вивозили на продаж залишки своїх продуктів, овочів, виробів, щоб купити ремісничо-промислові вироби та вторгувати гроші для сплати чиншу. Деякі міста спеціалізувалися на окремих торговельних товарах (продажі зерна, волів, коней, ремісничих виробів та ін.) В 1615 році із Степанівського ключа по р.Горинь було відправлено дві ком'яги із зерном до Острога, стільки ж – до Дубно, одного з центрів хлібної торгівлі [15, с.145].

Зростання цін на хліб на ринках Західної Європи сприяло підвищенню їх на Волині. Якщо в 1564 – 1569 рр. один ласт пшениці коштував 12,5 злотих, то в 1616 р. – уже 24, тобто в 2 рази більше. Волинь в цілому переживала труднощі із збутом збіжжя. Спостерігався низький попит на нього. Це пояснювалося, насамперед, відсутністю великих міст. Феодали розраховували на закордонний ринок .

Продуктами сільського господарства торгували у Володимирі, Луцьку, Ковелі, Кременці, Староконстантинові, Острозі. В останньому місті торгували ще худобою, сіллю і воском купці з Коломиї і Дрогобича. До Луцька привозили свої вироби ремісники містечок Олики, Клевань, Торчин, Дубно та ін. У Торчині торгували пшеницею. Відомо, що в 1589 році володимирський феодал М.Воронич-Боротинський возив її на продаж до названого міста. Торги у містах і містечках відбувалися у точно визначені дні. Існувала щоденна лавочна торгівля, по два-три рази на тиждень відбувалися торги, раз чи два на рік – великі ярмарки . Щотижневі торги проводилися: по одному – у Берестечку, Дубровиці, Клевані, Локачах, Порицьку, Устилузі, Олиці, Любомлі, Турійську. По два рази на рік організовувалися великі ярмарки у Дубно, Рівному, Торговиці, Степані, Литовежі, по три – у Луцьку, Торчині, Володимирі, Острозі, Ковелі.

Тривали ярмарки від одного до кількох тижнів. Строки розраховувалися так, щоб після закінчення однієї ярмарки купці могли встигнути на іншу. Ярмаркова торгівля тривала майже безперервно. Деякі з них мали загальноукраїнське і навіть міжнародне значення. До Луцька і Кременця приїжджали купці не лише з українських земель, але й з Білорусі, Волощини, Криму, Московщини, Польщі, Угорщини, Туреччини та інших країн Європи [137, с.31 - 32]. З Польщі привозили сірку, фарбу, різні металеві вироби (коси, серпи, цвяхи, голки, мідні казани, сукна, полотна та ін.). Турки доставляли прянощі, оксамит, шовкові і парчеві тканини, татари – сіль і коней. Продавалися також товари східних та південних країн, передусім прянощі (перець, шафран, інжир,

гвоздика), фрукти (лимони, фіги, фініки, апельсини), італійські, грецькі, молдавські вина, східні ліки, різні прикраси, шовкові і бавовняні тканини тощо.

Існувала широка мережа добре впорядкованих крамниць та рядів. У Кременці (середина XVI ст.) налічувалося 70 крамниць у Луцьку – 40, у Володимирі – 30. Деякі з них спеціалізувалися на продажі дорогого посуду, ювелірних виробів, зброї тощо. У великих містах проводилися значні торговельні операції, у невеликих пунктах торговці об'єднувалися у спілки для торгівлі чи продажу товарів.

Державні органи влади контролювали торговельну діяльність. Проводився збір мита на користь уряду. Все більшого значення набувало право «складу» товарів, що давало містам додаткові привілеї у торгівлі. Складським правом користувалися міста Луцьк, Володимир, Кременець, Устилуг. «Складське право», примусове користування визначеними шляхами, митна система, різні міри довжини, ваги, сипучих речей та об'єму, свавілля феодалів пагубно відбивалися на торговельних зв'язках. На великих і малих шляхах налічувалося безліч державних і приватних митниць (більш детально див. додаток Г, рис. Г.1). Збирали прикордонне мито, так зване цло, шляхове, мостове, гребельне, перевізне, ярмаркове, торгове, ринкове, помірне та ін.

Великі зловживання чинилися феодалами при збиранні мита на території своїх володінь. Значної шкоди торгівлі завдавало свавілля королівської адміністрації. Урядовці під різними приводами часто заарештовували купців, примушували відкуплятися за певну суму грошей. Таке становище негативно позначалося на внутрішній торгівлі, затримувало загальний господарський поступ.

В той час, як торговці сплачували численні обтяжлив мита, шляхтичі від них звільнялися, в тому числі й від мит на експортні та імпорتنі товари. Шляхтичі мали право безмитного продажу лише тієї худоби, яка була вирощена у їх володіннях або ж отримана від селян як данина (поволовщина).

Торговельні правила обтяжували діяльність іноземних купців. Їх примушували продавати товари великими партіями або значними обсягами, що було не вигідно для них.

Через Волинь пролягали шляхи зі Львова до Києва, з Києва – до Польщі. Волинь була зв'язана з балтійськими портами. Через Волинь протікало багато річок, по яких плавали невеликі судна. Вони сприяли розвитку внутрішніх торгових зв'язків, вивозу товарів до Польщі і прибалтійських портів. Головним вузлом зовнішньої торгівлі волинських купців був Гданськ. До нього безперервним потоком надходило зерно, дерев'яні бруси, дошки, деревне вугілля, клепки, попіл, поташ, колоди тощо. Важливе місце в експорті на ринки Заходу займали продукти сільського господарства (вовна, сало, прядиво, віск, мед, шкіри).

З розширенням орних земель зростав експорт хліба. Княжна К. Козачина з Луцького повіту (1587 р.) замість боргу в сумі 2800 коп грошей литовських гданським купцям Г.Ваншоту і Г.Гаку зобов'язалася доставити до Гданська, за кошти своїх підданих, на протязі двох років 110 мац жита і 20 мац пшениці. Кожний ласт жита повинен коштувати по 35 злотих, пшениці – по 50. У перший рік доставка збіжжя оцінювалась в 4750 злотих, на другий рік – в 2150 .

Маєтки феодалів переключалися на виробництво продукції для ринку. Великі партії зерна експортувалися водним шляхом. Важливою водною артерією була ріка Буг, центральним портом – Устилуг. Тут розташовувалися великі склади, які орендували купці, зосереджуючи у них багато хліба. З Устилузького порту цілий рік, за винятком зими, відправлялося зерно по Бугу до Гданська, а потім Балтійським морем на ринки країн Західної Європи. В 1583 році вивіз хліба з Польщі, в тому числі й із Волині, через Гданський порт досяг 63 тис. ластів. З кожним роком вивіз його збільшувався. В кінці XVI ст. до Гданського

порту Польща щорічно доставляла уже близько 100 тис. ластів зерна [18, с.9; 58, с.210]. Яка частина зерна припадала на Україну та Волинь встановити не вдалося. Можна вважати, що вона була досить значною.

У першій половині XVII ст. обсяги експорту хліба з Польщі збільшуються. Щорічно до Гданська вона доставляла по 128790 ластів. В експорті поступово зростала питома вага пшениці. Головними експортерами її виступали феодали. У 1642 році княжна К.Радзивілл з українських фільварків відправила до Гданська і Торуня 81 ласт пшениці, 121 ласт гречки, 21 камінь возку. За все це мала отримати 13058 злотих виручки. 26% (3396 злотих) з цієї суми вираховувалося на транспортні витрати .

З підвищенням цін на худобу у Західній Європі розпочався її експорт. Годованих волів великими гуртами гнали до Сілезії. Товари з Луцька і Володимира були відомі в багатьох країнах Європи і навіть Азії. На зовнішній ринок вивозилося полотно, хутрянні вироби (шуби, шапки), сукна, металеві вироби (мечі, ножі, серпи, плужне залізо). Торгівля сприяла розвитку продуктивних сил, що супроводжувалося поглибленням суспільного і територіального поділу праці. Виділялися райони по виробництву і продаже зерна, поташу, заліза. Отже, поширення та інтенсивний розвиток фільварково-кріпосницького господарства на основі дармової селянської праці став найважливішим джерелом панського існування на Волині. Енергійна перебудова господарства сприяла збільшенню сільськогосподарської продукції, яку можна було легко перетворити на гроші. Поступово зростало міське і сільське ремесло, розбудовувалися промисли, що давали можливість селянам заробляти гроші для сплати ренти. Розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля. У внутрішній торгівлі помітне місце займали торги і ярмарки. Деякі ярмарки мали загальноукраїнське і навіть міжнародне значення.

1.2 Стан і розробка проблеми в історико-економічній літературі

Промисли Волинського воєводства другої половини XVI ст. – середини XVII ст., за винятком кількох статей і тез, не стали предметом спеціального глибокого і всебічного вивчення. В працях дослідників наводяться про них лише окремі повідомлення. Першим, хто помістив найбільше загальної інформації про волинські промисли був Ф.І. Леонтович. У статті «Сельские промышленники в Литовско-Русском государстве» наводяться деякі факти з історії залізоплавильних промислів Волині кінця XVI ст., показано райони покладів болотних і озерних залізних руд [78, с.12-13].

Окремі дані про будівництво борошномельних млинів на Волині, головним чином за середину XVII ст. подав В.О. М'якотін у праці «Очерки социальной истории Малороссии» [89, с.115-126]. Фрагментарні повідомлення про заклади даної галузі промислів знаходяться і в праці В.І. Січинського «Нариси з історії української промисловості» [119, с.8].

Помітний слід у вивченні історії економіки і природних ресурсів регіону залишило товариство дослідників Волині, яке було створене 2 грудня 1900 року. До роботи воно залучило талановитих дослідників, які горіли палким бажанням працювали на користь рідного краю. Очолював товариство П.А. Тутковський, що був серед засновників НАН України. В економічному відділі спеціально визначили такі секції: сільського господарства, рибальства і мисливства, народних промислів та ремесл. Такий детальний поділ передбачав всебічне виявлення і охоплення дослідництвом різноманітних проявів традиційної матеріальної культури, зокрема промислів.

Після себе товариство залишило 16 томів наукових праць, музей з науково-унікальною колекцією мінералів і фотодокументів, прекрасну бібліотеку. 5 і 12 томи «Трудов общества исследователей Волини» (1911, 1914 рр.) присвячені питанням історії промислів і ремесл,

етнографії. Тут опубліковано статтю К.А. Бордичевського «Про бджільництво на Волині».

Товариство дослідників Волині підтримувало тісні зв'язки із львівським науковим товариством ім. Т.Г. Шевченка, редакціями журналів «Киевская старина» і «Этнографическое обозрение», мало широкий резонанс у наукових колах України. Його роль у вивченні історії господарського життя Волинського краю особливо значима.

В зв'язку із Першою світовою війною діяльність товариства дослідників Волині була призупинена. Зусиллями волинознавців-дослідників діяльність товариства почала відновлюватися і спрямовуватися на подальше вивчення історії економіки, матеріальної і духовної культури Волині.

У радянський період (кінець 20-х років ХХ ст.) з'явилася праця А.І.Ярошевича «Нариси економічного життя України», де розглядається історія розвитку орендних відносин в Україні [162, с.177]. При розгляді форм і розмірів орендної плати, її місця у виробничому процесі в цілому, подаються уривчасті дані з історії волинських промислів. Відмічається, що оренда сприяла розвитку феодального підприємництва, вкладенню капіталів купців у виробництво. Автор висловив припущення, що оренда промислів на українських землях отримала більше поширення, ніж у країнах Західної Європи [162, с.33, 101]. Така постановка питання сприяла по - новому подивитися на деякі важливі питання виробничого циклу промислів Волині XVI - XVII ст.

У роботі відомого історика-економіста О.О. Нестеренка «Розвиток промисловості на Україні» розглядається еволюція різних форм і стадій вітчизняного промислового виробництва. Торкаючись теми зазначеного дослідження, автор лише згадує про водяні борошномельні і металургійні млини, папірні, поташні та інші галузі промислів, серед них - і волинські [92, с.140-145]. Останні фактично залишилися не вивченими.

Професор П.К. Федоренко, досліджуючи металургійні млини (рудні) Лівобережної України XVII - XVIII ст., наводить побічно уривчасті дані про заклади першої половини XVII ст. [153, с.5, 15]. По відношенню волинських, то він лише згадує про них. Зазначено, що на Волині разом з механізованими руднями за допомогою енергії водяного млинового колеса існували примітивні (не механізовані), які називалися лупками.

В 1963 році опублікована стаття І.Д. Бойка «Промисли на Україні в XVI-першій половині XVII ст.», в якій розповідається про чисельність закладів різних галузей промислів, їх технічне обладнання, про обсяги випуску продукції, форми і шляхи реалізації товарів, вивчається робоча сила. Тут же наведені уривчасті дані про промисли Волині [16, с.57-65]. Виникнення і розвиток промислів, на думку дослідника, обумовлювалося такими факторами: природними умовами окремих районів, густотою населення і його соціально-економічною структурою, господарським становищем міст, містечок і селищ, рівнем розвитку товарно-грошових відносин, наявністю густої сітки торговельних шляхів для вивозу вироблених товарів на ярмарки, торги, базари, а також на зовнішні ринки та ін. [16, с.57].

В залежності від виду сировини, всі промисли поділені на дві великі групи. До першої відносяться ті, що пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції (борошномельні, круп'яні, порохові, сукновальні млини, броварні, гуральні, медоварні, олійні, солодовні), до другої – з переробки деревини, каменю, природних покладів та ін. (рудні, поташні буди, лісопильні, папірні, селітроварні, цегельні). Встановлено, що переважна більшість промислів розміщала за межами міст і містечок, але була тісно пов'язана з ними торговельними відносинами: вироблена продукція збувалася на ринках міських поселень або вивозилася за кордон.

Уважно вивчаючи робочу силу водяних борошномельних млинів, автор приходить до висновку: на закладі з одним-двома жорнами (каменями) працювало в

середньому від 3 до 5 осіб [16, с.63]. Це дає можливість встановлювати чисельність працюючих на промислах, коли відома кількість жорен. Далі у статті підкреслюється, що промисли, власниками яких виступали феодалі, обслуговувалися головним чином кріпосними селянами в порядку відбування феодалських повинностей, а на тих, що були віддані в оренду купцям чи заможним селянам, могли трудитися наймити або поденщики. Висловлене припущення важливе для вивчення складного та суперечливого етапу, пов'язаного із зародженням на промислах не лише Волині, але і України в цілому, початкових форм мануфактурного виробництва, економічної природи перших мануфактур. Однак І.Д. Бойко не помітив появи елементів мануфактурного виробництва на промислах України XVI – першої половини XVII ст.

Багато нового і цікавого, яке ґрунтується на глибокому та всебічному вивченні промислів України XVI – першої половини XVII ст. (де є дані й про промисли Волині досліджуваного періоду), поміщено у статті О.М. Пономарьова «Про початок мануфактурного періоду на Україні». В ній по - новому дається обґрунтування рівня розвитку простого товарного виробництва України, переростання його у всезагальне [107, с.27-35]. Виникнення мануфактур в Україні віднесено автором до першої половини XVI ст., а до кінця його – початок мануфактурного періоду, що потребує перегляду твердження, яке панує в науковій літературі відносно рівня економічного розвитку України XVI - XVII ст. [107, с.35].

Глибокий аналіз історії економіки нашої країни періоду середньовіччя зробив відомий вчений В.О. Голубуцький, з під пера якого вийшла значна кількість наукових праць. Для нашого дослідження цінність становить посібник з економічної історії України, опублікований у 1970 році [31; 32]. Розглядаючи зростання феодалського землеволодіння, розвиток сільськогосподарського господарства, ремесла,

економічної основи посилення кріпосництва та початок мануфактурного виробництва в XVI – першої половини XVII ст. відмічає, що у сільських місцевостях, а також у передмістях і містах споруджувалися промислові підприємства для переробки зерна на борошно, крупу, горілку тощо. З'являлися великі водяні борошномельні млини, своєрідні підприємства – комбінати. У таких млинах, на його думку, уже в елементарній формі існував технологічний поділ праці. Проте подібні млини були рідким явищем.

З фільварками тісно була пов'язана залізоплавильна (рудницька) і поташна промисловість. На руднях і поташних будах дослідник побачив певний технічний поділ праці, поєднання праці найманих і феодално залежних робітників, тобто риси ранніх мануфактур, що виникали в період панування феодалної системи господарювання. Характерною особливістю рудні було застосування енергії водяного млинового колеса. Коли саме з'явилася рудня не сказано. Посилаючись на твердження П.К. Федоренка, автор вважає, що рудня виникла між XIII і серединою XVII ст. Нині це питання в історико-економічній науці вирішено. Застосування енергії води млинового колеса для механізації виробничих процесів на залізоплавильних промислах розпочалося на Правобережній Україні з другої половини XIV ст.

Заслуговує на увагу книга «Історія Волині», підготовлена вченими та відомими краєзнавцями і написана на основі узагальнення значної кількості документів, матеріалів і публікацій. Через малий обсяг багато економічних явищ та історичних подій не знайшли достатнього висвітлення, в тому числі й промисли. Але це перша велика історична праця, в якій подано основні напрями розвитку економіки краю [45].

У трьохтомному академічному виданні «Історія народного господарства Української РСР» поміщені лише окремі епізоди та факти з історії промислів Волині XVI – першої половини XVII ст. [47]. Подібне явище спостерігається у восьмитомній академічній праці «Історія

Української РСР» [46]. Повідомлення про промисли Волині в колективних академічних виданнях свідчать про важливе значення, яке вони мають при вирішенні актуальних проблем соціально-економічної історії України періоду феодалізму. В той же час, недостатня конкретність фактів вказує на відсутність спеціальних досліджень присвячених промислам Волині XVI – першої половини XVII ст.

Важливим науковим доробком є багатотомне видання «Історія міст і сіл Української РСР», яке і сьогодні залишається неперевершеним урбаніським довідником. Воно містить великий об'єм цінного довідкового матеріалу про географію розташування промислів [48; 49; 50; 51; 52].

В 1985 і 1988 роках у Луцьку були проведені I і II Волинські історико-краєзнавчі конференції «Минуле і сучасне Волині», присвячені 900-літтю Луцька та 1000-літтю Володимира-Волинського. Із великої кількості опублікованих матеріалів конференції виділяються публікації О.Ф. Сидоренка, де відмічається, що з Волині, особливо з кінця XVI ст., у неухильно зростаючих кількостях по річковому шляху через Буг і Віслу та далі до Гданська починає вивозитися лісова продукція (деревина, попіл і поташ). Велику роль у зовнішньоторговельних зв'язках відігравало місто Володимир, його ярмарки, на яких укладалися міжнародні торговельні угоди. Ярмарки ставали пунктами зосередження товарної маси для вивозу, являли собою торговельну базу, де щорічно, продовж зимових місяців, зосереджувалися товари до початку навігації [121, с.15].

У 1989 році відбулася III Волинська історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині». Опубліковані її матеріали свідчать про зрослу якість і глибину краєзнавчих досліджень, їх науковість і фундаментальність. Серед публікацій виділяються знову тези О.Ф. Сидоренка «Участь Волині у торгівлі лісовими товарами у XV – першій половині XVII ст. та її економічні наслідки». Зазначається, що з піднесенням Гданська, який отримав торговельні привілеї, Волинь водним шляхом по

Буту і Віслі доставляла до нього товари для реалізації в країнах Західної Європи. До найважливіших експортних товарів належали попіл, поташ, ліс та збіжжя. Олена Федорівна додає дані обсягів вивезення поташу. За один лише місяць 1588 року через Берестецьку митницю було перевезено 1213 ластів. Це становило 12% експорту всієї Речі Посполитої [122, с.190].

В результаті поташного виробництва волинські ліси були сильно спустошені. Інтенсивно проводилися лісорозробки для побутових і господарських потреб. У публікації наводяться повідомлення про обсяги вирубування дерев, що доходили «до ста тисяч пнів». Звичайним явищем стає спалення дерев в чужих лісах на попіл для добування поташу. На думку дослідниці, це свідчило про наявність дефіциту у лісовому господарстві. Знищення дерев набуло такого розмаху, що заповзятливі лісопромисловці вигнали навіть лісового бога, який змушений був «на старість шукати собі нове житло». Багатовікова експлуатація лісових багатств нанесла відчутної шкоди лісовому господарству Волині, порушила гармонію природи. Для відновлення екологічної рівноваги необхідно відновити лісовий пейзаж.

У тезах «З історії залізоробних промислів Волині другої половини XVI – середини XVII ст.» в загальному подано цікаву інформацію, що на території Волині періоду середньовіччя були всі необхідні умови для роботи залізоплавильних промислів. До них віднесено: достатню кількість лісів, деревина яких використовувалася для спорудження виробничих приміщень, густу сітку річок з сильною течією, а також озера, ставки і болота, значні запаси рудних покладів [134, с.154]. Говорячи про рудні, підкреслюється, що вони були в той час відносно великими закладами з механізацією виробничих процесів за допомогою гідравлічного двигуна у вигляді водяного млинового колеса. Висота горна (XVI ст.) становила 4-5, у першій половині XVII ст. – 7-8 метрів.

Залізоплавильне виробництво складалося з двох частин: димарні і кузні (гамарні). Димарні були

приміщеннями чотирикутної форми, в яких розміщалося, як правило, два горна. В одному з них з болотної залізної руди виплавляли залізо, яке одержували у вигляді безформених криць, в іншому горні очищалося від шлаку. У кузні з отриманого заліза виготовлялися різні вироби. За рік роботи промисел виробляв до 500 пудів заліза. Даючи характеристику виробництва, зазначається, що залізоплавильні промисли були організовані на зразок примітивних мануфактур.

В 1994 році у старовинному місті Ізяславі (Хмельницька область) проходила IV міжнародна наукова краєзнавча конференція «Велика Волинь: минуле і сучасне». В ній взяло участь до 200 чол., які виступили з доповідями і повідомленнями з самих різноманітних питань історії Волині. Із значного обсягу опублікованих матеріалів конференції хотілося б відмітити тези молодого краєзнавця Г.О. Корбути «Залізнорудні промисли Волинського Полісся» та М.М. Стрішенця «Водяні борошномельні млини Волині у другій половині XVI-XVII ст.» Їхні публікації ґрунтуються на об'єктивному аналізі уже існуючих праць, а також на вивченні нових матеріалів і писемних джерел.

Перший автор зазначає, що складні геологічні процеси Волині зумовили утворення різноманітних корисних копалин. Полісся було багате на родовища бурого болотного залізняка. На його базі розвивалися промисли по переробці залізної руди на метал. За його даними, у XVII-XVIII ст. на Поліссі діяло до 200 залізоплавильних підприємств. Кожне з них давало в середньому 500-700 пудів заліза на рік. Добутий метал використовувався для господарських потреб і у військовій справі. Економічній природі промислів XVI – першої половини XVII ст. не приділено достатньої уваги. Вони залишилися поза метою розгляду молодого дослідника.

Другий автор стверджує, що на Волині майже в кожному більш-менш значному населеному пункті діяв водяний борошномельний млин. За його даними, у 1569 році на території краю налічувалося 567 млинів, різних за

конструкцією, розмірами та технічним устаткуванням. Найбільш поширеними були заклади на 1-2 жорна. Рідко, але зустрічалися й з кількома. У млині на річці Вілія біля Острога (1620 р.) налічувалося 11 жорен. Але названа кількість значно перебільшена. Очевидно, це друкарська помилка. Уважний розгляд тексту засвідчує, що на цьому борошномельному об'єкті налічувалося 6 жорен. Це більш реальна цифра [133, с.75].

На думку названого вище автора, водяні колеса млинів поділялися на верхньобійні (наливні), середньобійні і нижньобійні (наливні). На колеса першого виду вода подавалася зверху, другого – збоку, третього – знизу. Коефіцієнт корисної дії найвищим був у верхньобійних коліс, найменший – у нижньобійних. Для обслуговування одного жорна потребувалося два – три працівника. Чисельність працюючих на великих млинах давала можливість здійснювати неглибокий поділ праці у процесі виробництва.

Побудова млина була трудомісткою і дорогою справою, потребувала значних сум грошей. Чимало їх витрачалося і при гаченні гребель на річках чи ставах. Власниками виступали феодалі, православне і католицьке духовенство, міщани. Найбільше їх мали землевласники. Магнатам і шляхтичам у 1569 році на території воєводства належало 680 закладів. Тримали їх й окремі заможні селяни. При експлуатації борошномельних промислів землевласники віддавали перевагу оренді. Закладів, що не перебували в оренді, було мало. До них належали переважно селянські і міщанські об'єкти. Орендна плата за млин на одно жорно становила від 20 до 40 (друга половина XVI ст.), у першій половині XVII ст. – 60-70 злотих. У ролі орендарів виступали головним чином мельники – спеціалісти борошномельної справи. Далі зазначається, що борошномельний промисел як один з видів підприємництва втягував феодальні господарства в ринкові зв'язки, сприяв розвиткові товарно-грошових відносин.

Із здобуттям незалежності Україною почала розвиватися нова українська історіографія, яка позбулася характерної

для радянської історико-економічної науки заідеологізованості, заздалегідь визначеної шаблонності та, інколи, й недостовірності фактів. Вагомим внеском у вивчення промислів послужили праці вище названого історика та молодій дослідниці О.М. Стрішенець, які написані на основі вивчення матеріалів про всі українські землі і, безумовно, стосуються безпосередньо Волині [127; 128; 129; 135; 140; 141; 142]. У них показано розташування промислів, темпи їх зростання, організацію виробництва і технічне обладнання. Проаналізовано орендні відносини, з'ясовано їх роль в еволюції простого товарного виробництва в напрямі до всезагального. Висвітлюється виникнення і розвиток фінансово-кредитних відносин із залученням купецьких капіталів, вивчено різні форми кредиту і його роль в стимулюванні розвитку виробництва, процес перетворення торгівельного капіталу у промисловий.

Досліджено процес утворення кооперації праці і початкових форм мануфактурного виробництва, генезис капіталістичних відносин і ступінь їх розвитку, встановлено початок мануфактурного періоду в Україні.

В Україні впродовж 1991-2020 рр. у виданих працях і статтях з історії Волині досліджувана тема не отримала належної уваги. Промисли XVI – першої половини XVII ст. згадуються лише побіжно, при висвітленні тих чи інших проблем феодального періоду краю [10; 36; 45; 58; 77; 113].

Інформаційний характер мають звернення до історії промислів Волині у навчальних посібниках з економічної історії та історії України, надрукованих останнім часом [20; 44; 72; 73; 74; 75; 146].

Цікавий фактичний матеріал містять праці польських істориків та економістів Я. Барановського, М. Богуцької, І.Пташніка і Я. Рудковського [163; 165; 178; 181]. Вони досліджували сільське господарство, ремесла, промисли, фінансові відносини, демографічні процеси, торговельні зв'язки середньовічної Польщі, що дозволяє проаналізувати хід економічних процесів на території Волинського воєводства, як складової частини Речі Посполитої. Праці їх

нерівноцінні за своїм змістом. Деякі з них носять описовий характер. Цікавим доробком польської історіографії 70-х років минулого століття слід вважати монографію Б. Барановського, що стосується історії польського млинарства [164]. Вивченню поставленої проблеми сприяли також наукові роботи Н. Гасіоровської, Б. Зієнтари, М. Лабєцького і В. Томкевича [171; 173; 186; 191]. Дослідженню промислів у географічному і статистичному планах допомагали праці Ф. Монцака, М. Станкової та Я. Топольського [175; 183; 187].

Волиняни Канади, з метою вивчення і популяризації знань про Волинь, 26 листопада 1948 року створили у Вінніпезі товариство «Волинь». Пізніше було створено інститут дослідів Волині. Названі інституції існують до нашого часу. За час свого існування видали чимало праць на волинську тематику, де відведено чільне місце й промислам. Опубліковано 20 томів науково-популярного збірника «Літопис Волині». На сторінках часопису можна зустріти окремі факти про промисли, зокрема залізоплавильні та борошномельні. Професор інституту дослідів Волині О. Цинкаловський опублікував двотомну історико-краєзнавчу працю «Стара Волинь та Волинське Полісся» [154]. Це – енциклопедичне видання, в якому з численними подробицями описано майже кожне село, селище, хутір, містечко і місто, річки, озера і болота, ліси, сіножаті та пустощі волинського краю. Тут же подаються дані про чисельність населення, розміщення різних промислів.

Цим практично і вичерпується історіографія промислів Волинського воєводства другої половини XVI–середини XVII ст. Вищерозглянуті праці лише побічно торкаються тих чи інших питань, окремих аспектів досліджуваної теми. Зроблені важливі висновки принципового, загального характеру, але конкретного, глибокого висвітлення по окремих галузях і в цілому тема не отримала.

1.3 Джерельна база дослідження

Джерельною основою для написання монографії послужили архівні матеріали та опубліковані документи, які можна поділити на такі групи:

- документи і матеріали державних архівів України;
- документи державних архівосховищ Російської Федерації;
- неопубліковані матеріали відділів рукописів наукових бібліотек України;
- збірники документів з історії України;
- історичний документальний матеріал республіки Польщі;
- нарративні джерела (літописи, хроніки, публіцистичні твори, свідчення очевидців, записи і розповіді іноземців).

Найбільшу цінність для написання праці послуговували матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України в місті Києві [155]. Значний документальний комплекс склали актові книги судово-адміністративних установ воєводства (городських, земських, підкоморних, каптурових судів, магістратів та ратуш), які по суті, залишилися єдиним документальним джерелом масового характеру про розташування промислів Волині XVI - XVIIст., обсяг виробництва ними продукції, її реалізацію на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Серед актових матеріалів виділяються мембрани (приватно - правові акти), орендні та заставні листи, реляції й оповідання возних (судових виконавців), зобов'язання особистого чи майнового характеру, документи про боргові зобов'язання, продаж чи заставу маєтку, майна, численні протестації, скарги і повідомлення феодалів, орендарів, ревізії маєтків, орендні угоди, договори різного характеру тощо. У них в розсіяному виді міститься інформація про промисли. Документи відкладалися по мірі їх появи і до нашого часу збереглися неповністю, часто пошкодженими, із затухаючим текстом

[57, с. 25 - 35]. Через довготривале зберігання, часто в непристосованих приміщеннях, папір зазнавав руйнування, що затрудняло прочитання тексту та отримання необхідних даних. Але, незважаючи на зазначені обставини, від діяльності Луцького гродського суду (ф.25) з 1558 і до 1653 рр. залишилося 274 книги, Володимирського (ф.28) з 1566 і до 1656 рр. – 92.

Фрагментарно дійшли до нашого часу книги земських повітових судів воєводства: ф.22. 1568-1647 рр. – 49 (Кременецький земський суд), ф.26. 1565-1651 рр. – 48 (Луцький), ф.27. 1567-1654 рр. – 48 (Володимирський). У них збережені важливі дані про кількість населення, його соціальну структуру, подано описи земель, феодальних маєтків, селянських господарств, проливається світло на розміщення промислів, їх власників та орендарів.

У Центральному державному історичному архіві у м. Львові, ф.134. Матеріали про шляхетські маєтки на території Руського, Волинського, Подільського та інших воєводств. 1562-1905 рр. (колекція) поміщаються судові декрети, маніфестації, позови, договори, господарські звіти [156]. Вони подають дані про промисли, пов'язані головним чином з переробкою сільськогосподарської продукції, розповідають про побудову закладів, організацію виробництва, обсяги випуску продукції, характер робочої сили. Справи 2 (Ухвала сейму в Варшаві від 1628 р.) та 74 (Судові декрети, маніфестації, позови та інші документи про встановлення земельних меж між маєтками) названого фонду проливають світло на орендні відносини, які існували на борошномельних промислах, механізованих за допомогою енергії води.

Державний архів Волинської області, ф.312. Волинське товариство сприяння наукам у місті Луцьку, бібліотека товариства 1632-1905 рр. містить витяги з головних трибунальських книг Волинського воєводства, з Кременецьких гродських книг, договори, скарги, заяви, судові позови, постанови, листи, звіти королівських чиновників, тексти угод, апеляції різного змісту [34]. У них в розпорошеному вигляді знаходяться повідомлення про

залізоторбні промисли, болотну залізну руду, її добування та збагачення. Окремі відомості можна знайти і про поташні, винищення лісових масивів в результаті їх діяльності. Справа 67, зокрема, викладає зміст протесту хорунжого Д. Малиновського до князя В. Домініка-Заславського про знищення ним цінних порід дерев (1645 р.) у селі Новомалин.

У державному архіві Тернопільської області збереглися документи (ф.258. Почаївська Успенська лавра, спр. 1163-1174), які містять дані про монастирські борошномельні млини, їх побудову та експлуатацію на території Кременецького повіту [35]. Матеріали взяті головним чином із гродських і земських книг названого повіту. Це – королівські грамоти, листи, привілеї, описи земель, документи спірних справ феодалів і рішення по них, заповіти, скарги, вироки, донесення приватних осіб на державних чиновників, орендні контракти, квитанції про сплату митних зборів тощо.

Документи, в яких містяться дані про промисли Волині, зберігаються не лише в архівах на теренах України, але і за її межами У Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі: фонд 823. Канцелярія митрополита греко-уніатських церков у Росії перебувають виписки із книг гродських та земських судів Луцького повіту, головного трибунальського суду Польщі, копії королівських грамот та описи маєтків, населених пунктів, феодалних володінь, селянських дворів тощо, які перебували у власності Києво-Печерської лаври [94; 114]. У них, при розгляді економічних питань, попадала розпорошена інформація про діяльність промислів Волині, зокрема борошномельні, залізоторбні і поташні. Інтерес представляють дані про технічне обладнання, механізацію, технологічний процес отримання заліза із болотних, озерних, лугових руд, про її заготовку та збагачення, доставку на промисли, боротьбу магнатів та шляхтичів за «рудні землі», про асортимент робочих інструментів на водяних металургійних млинах (руднях).

Важливі дані про промисли поміщають документи Російського державного архіву давніх актів, що розташовується у Москві [110, с.12; 115]. Найбільшу цінність складають матеріали фонду 389: Литовська метрика (архів канцелярії Великого князівства Литовського). Польське слово *metryka* від латинського *matricula* – перелік, список. У Литві і Польщі в XVI –XVII ст. метрикою називалися державні архівосховища [62; 63; 64]. Дійсні книги метрики не збереглися. Залишилися лише копії, зроблені в 1594 році за наказом канцлера Л. Сапеги [60, с. 27]. У фонді зберігаються копії офіційних урядових документів, виписки з приватно - правових актів та інші матеріали (грамоти, універсали, різні документи, що видавалися Великим Литовським князем, Польським королем, гетьманами та окремими магнатами, на володіння, різного роду господарські та торговельні привілеї, описи замків, міст і селищ, фільварків, земельних володінь магнатів та шляхтичів, судові розслідування тощо). У великому масиві матеріалів виділяється комплекс документів під назвою Волинська (Руська) метрика (28 книг (191 – 212, 214 – 218) за 1569-1673 рр.). Частина документів опублікована (Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652 - 1676 рр. Острог – Варшава – Москва, 1999). Найбільше даних про господарську діяльність промислів міститься в документах книг записів. Поширеним видом архівних матеріалів були листи (грамоти), що видавалися Великим Литовським князем на «фундуш» (забудову) різних промислів із зазначенням виду і обсягів випуску продукції, розмірів сплати податків, ринків збуту товару.

Окремі дані про водяні борошномельні млини зберігаються у документах архіву Санкт-Петербурзького інституту історії Російської АН. Колекція документів з історії України, зібрана акад. М.П. Лихачовим, представлена головним чином виписками із гродських судових книг Луцького повіту. Так, виписка від 12 серпня 1616 року розповідає про борошномельний млин на р. Горинь біля села Подоляни [7, ф. 1, спр. 9, арк.2].

Багато унікальних, маловивчених або зовсім не вивчених матеріалів зберігається у відділах рукописів наукових бібліотек країни. Значний пласт архівних документів поміщається в інституті рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського. Документи відділу являють собою головним чином відіумси (копії) інвентарних актів, взятих із трибунальських книг Речі Посполитої, метрики Великого князівства Литовського, виписки, постанови гродських та земських судів Волинського воєводства. Більшість з них поміщена у збірці «Історія Волині XVI-XVII ст.». Тут є дані про рудні, їх обладнання, розміри виробничих приміщень, обслуговуючий персонал (робітних і майстрових людей, кріпосних селян). Не залишилися осторонь і борошномельні промисли. Важливими для дослідження теми є дані про технічне обладнання водяного борошномельного млина на 6 жорен і декілька круп'яних та суконних ступ біля міста Острог (1620 р.).

У рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки НАН України (фонди Осолінських та Радзимінського) збереглися виписки та реєстри з адміністративно-судових книг Волині XVI - XVIII ст. (Луцького гродського суду за 1562-1661 рр., Кременецького - за 1570-1657 рр., Володимирського за 1599-1774 рр.), трибунальських книг воєводства – за 1587-1713 рр. [80]. Це – протестації, універсали, скарги, зізнання, заяви, судові декрети, постанови, листи, відписки, позови, реляції, промови, виголошені в судах, ухвали сеймиків воєводства. Вони подають деяку інформацію про водяні борошномельні млини, їх устаткування, процес отримання борошна та різних круп. В універсалах, ухвалях сеймиків та ін. документації побічно зустрічаються дані про залізобудні промисли, асортимент випуску ними продукції. Найбільш важливими для розгляду теми були справи 4097/3 «Виписки із Луцьких гродських книг 1562-1661 рр.» та 181 «Опис міста Острога в акті 1603 року про розподіл володінь князів Острозьких» .

Виписки із документів збереглися до нашого часу у поганому стані, пошкодженими, побляклими, деформованими, написані чорнилами, які вже потьмяніли. Прочитання тексту представляло значну трудність. До цього треба додати і те, що витяги зроблені не на мові оригінала (український), а у перекладі на польську, часто написаними латинськими літерами і шляхом трансінтерації (скорописом).

Джерельною базою дисертації послужили не лише архівні матеріали, але й опубліковані. Значна кількість документальних та нарративних (розповідних) джерел була опублікована українськими і російськими істориками, архівістами та археографами. Найбільше значення для вивчення теми мали багатотомні монументальні збірки документів «Архив Юго – Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» [1, 2]. В них надруковані документи, взяті з архівів, наукових бібліотек, музеїв Києва, Луцька, Одеси, Полтави, Почаєва, Харкова та ін. міст України, а також із зарубіжних архівосховищ (Варшава, Вільнюс, Москва, Санкт - Петербург) [71; 95].

Поміщені в цих виданнях документи та матеріали з історії промислів Волині XVI - XVII ст., за своїм походженням та видовими ознаками, представлені урядовими постановами, розпорядженнями місцевої адміністрації Великого князівства Литовського (листи, жаловані грамоти, постанови великокнязівської влади, накази окремих заможних землевласників), Речі Посполитої (постанови та рішення вального сейму і воєводських сеймиків, універсали, накази польських королів, постанови міського та сільського самоуправління), царськими грамотами Московщини, адміністративно-судовими актами гродських, земських, підкоморних, каптурових судів, описами феодальних володінь, селянських дворів, населених пунктів, скаргами феодалів один на одного про напади, грабежі, розорення маєтків, вимогами магнатів та шляхтичів до представників влади, а також іншими матеріалами, виданими органами влади

магнатсько - шляхетської Речі Посполитої. У них поміщаються деякі повідомлення про металургійні та борошномельні водяні млини, поташні буди Волині, їх технічне обладнання, обсяги випуску продукції промислами, їх реалізацію. Ряд грамот і фінансових документів відноситься до організації і розмірів сплати митних податків, зокрема у Луцькій і Володимирській коморах [2, т.4, с.122-123].

Названі серійні документальні видання надають дослідникам добру джерельну базу для вивчення різних аспектів соціально-економічних процесів не лише Волині XVI - XVII ст., а й України в цілому. Але, не дивлячись на наукову значимість документів та матеріалів збірників, вони недостатньо використані в економічній та історичній науках. Суттєвою причиною такого стану, очевидно, являється те, що до нашого часу їх дійшло дуже мало. До того ж тексти матеріалів надруковані або написані від руки на латинській, польській, староросійській та староукраїнській мовах із збереженням специфічних ознак орфографічних прийомів [159; 160, с. 64 -72]. Для їх прочитання потрібна відповідна мовна підготовка, знання метрології, хронології та історії, грошових систем різних країн.

Багатотомні збірники документів «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов», що вийшли у двох виданнях (перше побачило світ в 1848-1859 рр., друге, доповнене, – в 1898 р.) являють собою матеріали, які збереглися від діяльності урядових органів Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Московської держави (грамоти, універсали, послання, постанови сеймів, договори тощо), місцевої адміністрації названих країн (інвентарі, описи володінь, замків, повітів, акти судово - адміністративних органів, скарги феодалів, протестації та ін.), взяті із Володимирських (1580, 1595, 1596 рр.), Луцьких (1620 - 1647 рр.), Кременецьких (1625 р.) гродських книг, з колекції грамот архіву Почаївської Успенської лаври [100; 101]. У них наводяться деякі дані про водяні круп'яно - борошномельні млини Волині другої

половини XVI ст., про їх власників, соціальне становище орендарів, про терміни та розміри орендної плати.

У першому виданні подані тексти документів на староросійській та староукраїнській мовах, частина надрукована церковно - слов'янським шрифтом. Польсько - латинські тексти передані на мові оригіналу. У другому виданні кирилицькі тексти передані у російськомовному написанні, але із збереженням орфографічних особливостей. Польсько - латинські тексти документів залишилися без змін. В зв'язку з трудністю прочитання текстів, лише не значна частина даних документів і матеріалів використана у наукових дослідженнях і введена до наукового обігу [61, с.15].

Матеріали дорадянських археографічних видань комплектувалися і підбиралися відповідно правил офіційної історіографії. Групування здійснювалося по періодах правління монархів. Обмеженість у підборі матеріалів для публікації відповідала рівню розвитку історичної науки того часу. Знижувала наукову цінність документальних публікацій практика друкування або написання текстів лише на мові оригіналу. Це приводило до того, що вони могли бути доступними тільки обмеженому колу вузьких спеціалістів. Але навіть підібрані таким чином документи містять цікаві повідомлення про промисли Волинського воєводства досліджуваного періоду.

Дані про розвиток промислів на землях Волинського воєводства у другій половині XVI – середині XVII ст. поміщаються у радянських археографічних виданнях, які представлені лише декількома тематичними збірниками документів. В 1941 році опублікований збірник під назвою «Історія України в документах і матеріалах 1569-1654 рр.», куди увійшли виписки із літописів, хронік, записів очевидців [43]. Вперше була надрукована невелика кількість архівних документів (13 із 206), оригінали яких зберігалися в архівах міста Києва. На превеликий жаль, частина архівних документів в 1941 році, під час бомбардування міста німецько-фашистськими літаками, згоріла разом з будинком, де зберігалися [85, с.92; 57, с.26].

Нині від діяльності адміністративно - судових установ Правобережної України XVI-XVIII ст. (до складу якої входила Волинь) залишилося лише 35% документального матеріалу від довоєнної кількості [85, с.26].

Названий збірник містить багатий фактичний матеріал з економічної історії українських земель другої половини XVI – середини XVII ст., в тому числі і Волинського воєводства. Тут є відомості про залізоплавильні млини, поклади болотних залізних руд, способи їх добування.

У виданні «Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр. Збірка документів 1639-1648 рр.», відредагованому відомими істориками К.К. Гуслистим і М.Н. Петровським, увійшли головним чином витяги з актових книг Володимирського і Луцького гродських судів, Володимирського земського суду, Луцького міського магістрату [151]. Це – королівські грамоти, розпорядження, реляції, переписка між представниками королівської адміністрації у воєводстві і окремими магнатами, шляхтичами, акти феодалного землеволодіння і господарської діяльності, сеймові рішення про роздачу шляхті земель, показання королівських чиновників, возних, протестації феодалів один на одного і на орендарів маєтків та промислів за насильства і грабежі, заставні записи, орендні договори і т.п. У них зустрічаються окремі повідомлення про борошномельні та залізоторні млини, поташні промисли, їх технічне обладнання, терміни оренди та її розмір оплати, про орендарів, їх соціальне походження. У трьохтомному збірнику «ВоссоединенияУкраины с Россией», який складається з документів і матеріалів українського, російського та польського походження, подаються дані середини XVII ст. про водяні борошномельні, круп'яні і сукноробні млини, поташні промисли Волині. Розповідається про розташування названих закладів, їх власників, орендарів, про терміни оренди, розміри і форми орендної плати [28]. Матеріали являють собою документацію урядових органів, місцевої (воєводської) адміністрації Речі Посполитої,

повітові акти гродських і земських судів Волинського воєводства, показання королівських чиновників про порушення орендних договорів, протоколи допитів, судові позови, орендні контракти, заставні записи, майнові угоди магнатів і шляхтичів, інвентарі міст, містечок та селищ, про збройні напади феодалів на чужі володіння, донесення і звіти про ці події, царські грамоти, листи і відписки російських воєвод, виписки із Белгородської та Курської митних книг та ін. [28, т. 3, с.49]. Всього в тритомному виданні налічуються 747 документів. Відрізняє видання від інших тим, що тут є науково - довідковий апарат, іменний та географічний покажчики.

Радянські археографічні видання відбивали вимоги пануючої марксистсько-ленінської теорії, яка приділяла значну увагу публікації документів про становище народних мас, їх боротьбу із поневолювачами [26, с.10; 85]. Документи і матеріали радянських видань подають найбільш повні дані про робочу силу на промислах Волині досліджуваного періоду.

За період незалежної України істориками, археографами, та працівниками архівних установ виданий цінний збірник документів, дані яких мають відношення до теми вивчення. Це – «Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.» [118]. Він вміщує документи і матеріали, взяті із архівів та документальних видань, які стали бібліографічною рідкістю. До друку підготовлені за наявними нині оригіналами чи копіями. Більшість з них в українському перекладі публікується вперше.

За формальною ознакою матеріали поділяються на універсали, листи, постанови, ухвали сеймів та сеймиків, судові декрети та позови, судові присяги селян, квіти, скарги, зізнання, протестації, заяви, відписки, інвентарі селищ з перерахуванням феодальних повинностей, фінансові документи: орендні і заставні контракти тощо. За походженням документи можна віднести до шести груп. Першу, найбільшу за обсягом та найважливішу за інформацією, складають матеріали канцелярій судово - адміністративних установ, в них зустрічаються важливі

дані про втечу майстрових людей, селян та наймитів з промислів Волині. Причиною такого явища було примусове виконання повинностей, які перевищували звичайний нормативний рівень. Реляція генерального возного Волинського воєводства К. Островського від 14 квітня 1622 року свідчать про втечу наймитів з промислів і селян села Козлиничі Луцького повіту (власник маєтку князь Ю. Заславський) через утиски орендаря, холмського підсудка Ф. Підгороденського[118, с.179]. Свавілья, здирства і знуцання власників промислів, особливо орендарів, штовхали обслуговуючий персонал на такий шлях. Трудівники тікали з сім'ями, худобою та домашнім начинням. Втечі були пасивною формою соціального протесту, але відчутно зачіпали економічні позиції власників промислів.

Заслуговують на увагу серії збірників документів на польській мові «Zrodla dziejowe», видані за редакцією відомого польського вченого О. Яблоновського[193]. Тут опубліковані різні, за своїм характером, матеріали, взяті із архівів Австрії, Литви, Польщі, Росії, Румунії, України та ін. країн. Особливе значення для дослідження теми мають: поборові переписи населення Волинського воєводства, інвентарі, які склалися при віддачі маєтків в оренду чи заставу, де фіксувалися всі об'єкти господарювання, в тому числі й промисли, акти купівлі і продажі земель, водяних борошномельних млинів на території Волині.

О. Яблоновський опублікував рідкісні, унікальні документи: реєстри декретів Люблінського коронного трибуналу кінця XVI – першої половини XVIIст., які не збереглися, а загинули в роки Другої світової війни. Окремі виписки з реєстрів зустрічаються в книгах гродських і земських воєводських і повітових судів, у рукописних збірках бібліотек Польщі, Литви, України та ін. країн. Фрагменти трибунальських матеріалів, де міститься інформація про волинські фільварки, промисли по переробці сільськогосподарської продукції, форми ренти, соціальне становище майстрових і робітних людей, які працювали на промислах, зберігаються в розсип (так звана

Dissoluta) в Люблінському воєводському архіві (Польща). Названі документальні матеріали являються цінними та унікальними. В науковий обіг вони ще мало введені.

Суттєве значення для вивчення промислів Волині XVI - XVII ст. мають 5, 6, 18, 19 і 22 томи. Недоліком їх є те, що відсутні посилання на архіви, звідки взяті були документи, що не дає можливість перевірити достовірність наведених фактів. На думку професора М.П. Ковальського, дане документальне видання кульгає на орфографію. Оригінальні тексти з української мови переведені на польську і до того ж по пізнішим копіям (XVIII ст.). О. Яблонський не використав документів Литовської метрики. У збірниках мають місце й інші неточності [64, с.28-29].

Цінність має й збірник документів на польській та латинській мовах «*Volumina legume*» [188]. З пам'яток феодального господарства, які мають відношення до промислів Волині, помітне місце належить литовському статуту (у редакціях 1566 і 1588 рр.), «Уставу на волоки» (1557 р.). У них поміщаються дані про розміри сплати податків від водяних млинових коліс, жорен, ступ, горнів та гартів. Вони не прив'язані до конкретного промислу, але доповнюють документальну частину дослідження .

Із нарративних (розповідних) джерел слід відзначити літописи, хроніки, публіцистичні твори, свідчення очевидців, записи і розповіді іноземців про Волинь XVI - XVIIст. У них міститься деяка інформація про промисли.

Літописи писалися учасниками або очевидцями подій. Дані їх в основному – достовірні. В такому дусі написаний Острозький літописець. Невідомий автор багато уваги приділив місту Острогу та острозьким подіям [11]. Академік М.М. Тихомиров висловив думку, що автором літопису був хтось із жителів названого міста [147, с. 236 - 253]. При описі його згадується про борошномельні млини, розповідається про їх руйнування. Так, під час битви з татарами на околиці Острога (1578 р.) загін козаків на чолі з С. П'ятигорцем був знищений. Ті козаки, що залишилися у живих, замкнулися у млині і продовжували вперто

оборонятися. Татари спалили козаків разом з млином [11, с.41]. За 1604 рік повідомляється про велику пожежу в Острозі під час якої згоріло багато будинків та три борошномельні промисли [11, с.37].

У літописі Самовидця зустрічаються уривчасті дані про робочу силу поташних буд, про участь наймитів промислів у національно-визвольній боротьбі українського народу з магнатсько - шляхетським режимом Польщі у середині XVII ст. [79].

Працюючи в Київській комісії для розгляду старовинних актів, історик -краєзнавець А. Перлштейн впродовж 1847 -1852 рр. написав кілька праць з історії міст Острога і Луцька [102; 103; 104]. Автор вдало пов'язав краєзнавчий місцевий матеріал з історією краю і України. Він показав господарську історію земель, що входили до Острозької волості у XVI - XVII ст., розповів про промисли, які діяли тут: млини, винокурні, папірні, поташні.

Важливі повідомлення про технічне обладнання водяних борошномельних млинів подано у щоденнику антиохійського патріарха Макарія, який в середині XVII ст. два рази проїжджав через Україну до Москви і з неї [111]. Він відмічає високу майстерність українських гідротехніків, що створили конструкції гідротехнічних споруд, яких не бачив в інших країнах.

Французький інженер Г.А. Боплан, який в першій половині XVII ст. більше десяти років прожив в Україні, на власні очі спостерігав життя народу, умови праці наймитів на промислах і залишив в описах жахливу картину здиравств та знущань феодалів над людьми: «...пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти» [19, с.37].

Характеризуючи опублікований документальний матеріал про промисли Волинського воєводства другої половини XVI – середини XVII ст. в цілому, необхідно відмітити, що не всі сторони їх виробничої діяльності знайшли відображення з належною повнотою. Мало поміщається даних про робітничі професії, форми і розміри

заробітної плати наймитів, поденщиків, їх соціальне становище. До того ж вони розпорошені серед інших документальних повідомлень.

Фактичний матеріал, який міститься в опублікованих джерелах, як правило, скупий, уривчастий і не дає повної уяви про предмет дослідження. Ця прогалина заповнюється архівними даними. У монографії використані документи архівів Києва, Львова, Луцька, Тернополя, Москви і Санкт - Петербурга, які написані головним чином від руки латинською, польською, староросійською, староукраїнською та церковно - слов'янською мовами. Різнобічний джерельний пошук (евристика) і приведення в систему документів створило матеріальну базу для нашого дослідження .

В процесі роботи над текстом роботи вивчені та використані дані документів архівів та відділів рукописних наукових бібліотек. Це дало можливість залізоробне та поташне виробництво розглянути більш повніше, ніж про них міститься інформація в науковій літературі. Багато нових даних введено в науковий обіг і при вивченні борошномельного виробництва. Суттєвим фактором, який затрудняв дослідження, була специфіка збережених архівних даних. Вони характеризувалися, як правило, неповнотою і розрізненістю. Деякі часто мали характер лише згадок або коротких повідомлень, розпорошених серед маси іншої інформації. Ні в одному документі не вдалося знайти повних даних про один, окремо взятий промисел чи галузь в цілому. До того ж, документи досить не рівномірно розподілялися впродовж досліджуваного періоду. Для другої половини XVI ст. кількість їх обмежена, для першої половини XVII ст. стає трохи більше. Факти доводилося отримати з різних джерел, співставляти та уточнювати, перевіряти.

Для репрезентативності зафіксованих в документах даних, ступеня адекватності і повноти відображення реальної дійсності залучалися уже перевірені факти. Відповідно до загальноприйнятих правил археографії акти судово-адміністративних установ Речі Посполитої,

документи та матеріали центральних і місцевих органів влади Волинського воєводства до 1582 року подані за старим стилем (юліанським календарем). Після введення у Речі Посполитій григоріанського календаря (починаючи з 1583 року) – за новим. Адміністративно - територіальний поділ, назви посад, установ, населених пунктів, грошова система, метрологічна термінологія та ін. наводяться в їх тогочасній історичній формі. Якщо відповідні сучасні еквіваленти вказаних термінів чи назв відсутні, вони транскрибувалися і пояснюються у словникові застарілих термінів та слів. Переклад багатозначних слів здійснювався з урахуванням конкретної мовно - смислової ситуації. Окремі латинські сентенції, цитати, вислови, запозичені із текстів джерел залишено без змін.

РОЗДІЛ 2. ВОДЯНІ МЛИНИ

2.1 Борошномельні

З давніх часів на Волині, багатій на водні ресурси, будувалися водяні борошномельні млини різної конструкції [96, с. 29]. Де тільки спостерігалися сприятливі умови для їх роботи, там вони і споруджувалися. Розміщувалися млини на греблях великих і малих річок, струмків, потічків, ставках і озерах, в містах, містечках, селах, слобідках і хуторах [133, с.75]. За даними 1569 р., на землях воєводства налічувалося 767 млинів [193, т.19, с.93-95]. З них 484 у сільській місцевості, решта (283) – в містах та містечках. За підрахунками О.С. Компан, на один лан орної землі припадало в середньому по одному млину або на кожну ділянку землі в довжину 7 і ширину 6 км [65, с.263]. Процес збільшення кількості млинів спостерігався впродовж другої половини XVI ст. З'являлися вони то в одному, то в іншому місці. В 1570 році чотири виникло в селах Павлика і Камінь-Каширський. За 13 років (з 1570 по 1583 рр.) кількість борошномельних жорен зросла з 578 до 844 [127, с.158].

На греблі Сірницького ставу, біля дороги і Підгоровської луки, борошномельний заклад (1588 р.) з'явився недалеко села Жидичин Луцького повіту. В кінці XVI ст. можна було бачити багато нових і відремонтованих старих млинів біля Луцька, Володимира, Кременця та ін. міст і селищ [140, с.45- 48]. В деяких останніх поселеннях діяло по кілька осередків борошномельного промисла. У селі Литовеж працювало 7 млинів. На початку XVII ст. на Волині налічувалося всього до 1000 закладів, з них у селах – 620.

У першій половині XVIIст. три млини з'явилося у селах Баєво і Коршево [46, с.223; 28, т.1, с.150-153], стільки ж – на річці Стохід, вісім – на річці Случ і його притоці Острополі [1, т. .5, с. 106; 100, т. 3, с. 164, 272]. Біля 35 промислів розташувалося на берегах річок Горинь і Случ. Діяли у населених пунктах Дубно, Заблудово, Ниляновичі,

Олики [127, с. 41]. Заклад з кількома жорнами і ступами для товчіння проса та отримання круп з різних злакових культур працював на греблі річки Луга у передмісті Володимира, яке називалося «Владича гора» (1649 р.). Декілька – над річкою Турія в селі Полівка в 20 верстах від Володимира [127, с.49, 50]. Всього у Волинському воєводстві на протязі другої половини XVI – першої половини XVII ст. діяло різночасно до 1300 млинів. Переважна більшість їх (870) розташовувалася у селах, на хуторах і слобідках, решта (430) – у містах і містечках. Незважаючи на значне розповсюдження водних борошномельних млинів, поруч з ними, на території краю, будувалися вітряні, в яких використовувалася енергія сили вітру. Населення користувалося також ручними жорнами. Більші з них оберталися силою коней або волів, які називалися волянинами .

Млинарський промисел на Волині, як і на території всієї України, існував тривалий час [98, с. 67]. Станом на 1917 рік, у 9 українських губерніях Російської імперії існувало близько 120 тис. водяних млинів. З них до 10 тис. – середніх, 700 – великих. Всі млини, разом взяті, перемелювали щорічно до 8 млн. тонн зерна або $\frac{1}{4}$ товарної продукції Російської імперії.

Бачачи прибутковість млинового господарства (до 15% усіх грошових надходжень від земельних володінь), польський уряд і воєводська адміністрація тримали під строгим контролем будівництво та експлуатацію закладів. Самовільна побудова і заняттям борошномельним виробництвом суворо каралися. 2 листопада 1574 року землянину Д. Перекальському (Луцький повіт) вручено судове нагадування, а потім і позов до гродського суду за самовільне будівництво млина у селі Перекалах .

Бажаючи займатися борошномельним виробництвом, змушені були звертатися до органів влади за отриманням дозволу на спорудження, експлуатацію і обладнання промисла. Про це свідчать універсали, грамоти польських королів, листи великих землевласників, що збереглися до наших днів . У них давався дозвіл не лише на спорудження

та експлуатацію млина, але й визначався розмір сплати податку, в залежності від кількості жорен, водяних коліс та ступ. Поборця Волинського воєводства М. Семашко (13 серпня 1631 р.) подав такі дані про щорічний збір податків з млинів у Володимирському повіті: від жорна бралось по 12 грошей литовських, ступи – 2,5, у Володимирській єпископії від жорна – по 24 гроша, ступи – 15 [140, с. 46 - 47]. Подібні розміри оподаткування спостерігалися у Луцькому і Кременецькому повітах. Різниця в оподаткуванні млинів у єпископії пов'язана з тим, що борошномельне господарство не було звільнене від сплати податків за перемелювання зерна на борошно та виробництво круп для окремих категорій населення, зокрема магнатів. Крім того, єпископія виступала орендарем гребель, мостів, шинків, митних зборів тощо.

За несвоєчасну сплату податків до боржників вживалися дійові заходи впливу, навіть до конфіскації закладу. Луцький гродський суд рішенням від 23 квітня 1587 року позбавив права власності на млин і 0,5 ставу у маєтку Довге шляхтича М. Гулевича, який не сплатив податків у сумі 500 злотих .

Власниками млинів виступали представники різних соціальних верств населення. Переважну більшість їх становили землевласники, що володіли значними земельними площами, річками, озерами, болотами та ін., де можна було спорудити промисли. Працювали вони на землях магнатів Збараських, Корецьких, Радзивілів, Чорторійських, князів Острозьких і т.д. [90, ф. 1, спр. 3909, арк.. 8]. Від магнатів далеко не відходили і шляхтичі. Біля Луцька (1558 р.) діяли борошномельні заклади шляхтичів В. Несвіцького і К. Сопницького. Князь О. Сангушко-Каширський, королівський маршалок, в 1565 році передав у селі Марковичі (Володимирський повіт) шляхтичу І. Перевідському у вічне «держання» три частини млина та ставу, ліс, сіножаті, городи, сад біля колодязя. На р. Горинь (1566 р.), під Володимиром, в селі Восковичі розташувалися заклади феодалів Ф. Іванова та В. Загоровського [155, ф. 25 , оп. 1, спр. 1, арк. 59 - 60; ф. 28,

оп. 1, спр. 1, арк.. 78]. Власниками борошномельного промисла у селі Голешів (1570 р.) були луцький староста князь Б. Корецький і луцький земський писар М. Коритенський. У селі Полоць (Луцький повіт) млин з двома жорнами мав С. Краєвський, у селі Котів – шляхтичка Г. Козинська. У цьому ж повіті (1583 р.) працював борошномельний промисел магната Ю. Корецького, поруч з ним – шляхтича І. Порванецького. Володимирський підстароста А. Романовський (1589 р.) володів млинами на р. Буг у маєтку Литовеж, феодал П. Берестинецький (Володимирський повіт) – у селі Біличі. Пан Д. Гулевич-Перекальський і феодал Ф. Ласка мали заклади із сінокосами в маєтку Перекалі на Охматківському ставі. У селі Охлопів Володимирського повіту в 1595 році млин тримав феодал П. Білецький. Шляхтичі Андрій і Остафій Короваї – Селюцькі володіли промислами (1572 р.) на р. Стохід у маєтку Угольському та ін. Всього феодалам на Волині впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. належало 980 млинів. З них понад 100 перебувало в власності родини Острозьких.

Займалося млинарським господарством православне, католицьке і греко-католицьке духовенство. В 1578 році луцький домініканський католицький монастир володів борошномельними закладами на р. Луга. Луцький і Острозький владика (1595 р.) К. Терлецький тримав млин у селі Булич, Жидичівська церква (1619 р.) – у с. Борихове Луцького повіту. Власником кількох у Кременецькому повіті був Мильчецький монастир і т.д. Всього у руках духовенства та служителів культу налічувалося до 120 промислів.

Належали млини містам та міщанам. В місті Острозі (1571 р.) володів млином місцевий житель К. Дуброва. На греблі ставу, розташованого біля міста Володимира, в 1595 році працював борошномельний промисел, в якому міщани молотили збіжжя, сплачуючи мірочку на вїйта.

Власниками млинів виступали й окремі, заможні селяни. У Володимирському повіті (1565 р.) кріпосний І. Таратунович тримав промисел (порівно) з шляхтичем І.

Янком . В цьому ж повіті у 1579 році в одному із сіл дві частини млина належало шляхтичеві В. Яловицькому, третя – місцевому селянинові. Піддний І. Кондаратович (1596 р.) володів частиною борошномельного закладу в селі Жабокрик на Кременеччині .

Часто декілька селянських родин об'єднувалися і виступали співвласниками одного і того ж промисла, бо він, на той час, дорого коштував, побудова і забезпечення його устаткуванням, робочими інструментами були не по кишені одному селянському двору [65, с. 245] . Щоб організувати роботу, необхідно було побудувати ще запруду (греблю). Необхідної суми грошей для побудови млина і греблі, для виготовлення устаткування та інструментів, на покупку млинових жорен одна селянська сім'я не мала. Тому декілька родин змушені були об'єднуватися в компанії (товариства). До того ж, тримати в той час таке підприємство, як млин, на свій страх чи ризик одній селянській сім'ї було небезпечно: стихійне лихо (пожежа, удар блискавки) чи ворожий напад могли його зруйнувати. Острозький митник Левко з кількома місцевими підданими, татарами, волохами, стрільцями (1571 р.) напав на маєток землянина Г. Сокори у селі Глинники. Під час нападу борошномельний промисел був зруйнований. У селі Галуззя князя Я. Четвертинського (Луцький повіт) 25 червня 1574 року, під час нападу сусіднього землевласника, діючий млин зазнав значних пошкоджень і перестав працювати .

Відбудова промисла була не під силу одній селянській сім'ї. Вартість млина була висока. Борошномельний заклад шляхтича В. Котинського (1580 р.) коштував 32 копи литовських грошей, ступний – 28 [127, с. 44]. Пан А. Сопотка з Кременецького повіту в 1608 році купив у шляхтича Г. Коритенського млин у селі Теслутів за 60 злотих. 20 листопада 1609 року землевласник Ф. Дедеркало (Кременецький повіт) продав заклад з ставом в маєтку Дедеркали за 80 коп литовських грошей . Млин феодала І. Гуренка, що розташовувався на р. Смолянка, оцінювався в

140 злотих, І. Топчієвського на цій же річці – ще більше (195 зл.). Таких сум грошей одна селянська сім'я мати не могла.

Немало грошей вимагали гідротехнічні споруди та млинове устаткування. З цього приводу в документах часто зазначалося: «...много приборов в млину потреба, заледве якої речі чого непотреба, а треба каміння, желіза безпрестанно, сталі, деревні, лою-мовлю то пелгано, а особливе часом багато людей – греблю гатити и млин поправляти » [90, ф. 1, спр. 28549, арк.. 45].

Значних коштів потребували греблі, що споруджувалися на річках і ставках для створення тиску води при роботі водяних коліс та становили обов'язкову належність майже кожного млина [132, с.43]. Гребля шляхтича Р. Сенютича з Кременецького повіту на ставі біля річки Горинь коштувала 150 коп грошей литовських [141, с. 59]. Млини на греблях розташовувалися, як правило, в кінці, щоб при роботі зручніше можна було підїхати.

Греблі споруджувалися безсистемно, часто одна біля одної, що викликало заболоченість великих заплав річок, потічків, струмків, затоплювало суходільні шляхи, орні землі, сінокоси і т.п. [96, с. 60 - 62]. Феодал І. Кирдей-Мнишинський (Луцький повіт) в 1570 році збудував греблю на Чуднівському ставі, підняв рівень води і затопив орні землі, сінокоси сусіднього землевласника Р. Гостського. Ключник і городничий луцький О. Жоровницький (1574 р.) самовільно насипав греблю біля свого маєтку у с. Блудово і залив водою частину орної землі феодала Я. Монтовта. Піднявши греблею рівень води на ставі у с. Скорче, луцький феодал М. Харлинський підтопив луки у Біскупичському маєтку сусідського землевласника. Луцький владика І. Борзобагатий - Красенський (1576 р.) спорудив на своєму Полонському ставі греблю, через що затопив млин і луки пана М. Дубровського з села Нагоничі. Комісія, яка у 60-х роках ХІХст. оглядала ріки Південно - Західного краю Росії, відмічала, що значна заболоченість ґрунту і в тому числі й території Волинської губернії, відбулася в результаті багатовікового безсистемного спорудження гребель [97, с.20, 335].

Між власниками гребель, які приводили до підняття води у річках та ставках і заливали водою орні землі, сінокоси, луки і пасовища сусідніх власників, часто відбувалися спори. Одні з них врегульовувалися мирним шляхом, підписанням угод як, наприклад, сталося 1 січня 1582 року між князем Я. Корецьким і паном Р. Гостським. Вони домовилися на р. Церемомі, в районі міста Корець і села Курчич, на обох берегах ріки спільно будувати греблі для млинів різного призначення. Але таких взаємопорозумінь документи повідомляють мало. У переважній більшості випадків суперечності переростали у військові зіткнення, що приводили до руйнування гребель. Коли князь Б. Васальський з Луцького повіту (1571 р.) без відома князя Б. Корецького насипав греблю, що одним кінцем доходила до володінь сусіда, останній зруйнував гідропоруду [140, с. 47]. Луцький землянин І. Шпаковський (2 листопада 1581 р.) скаржився на волинського князя О. Вишневецького за те, що той у селі Яневичі спорудив греблю на річці, яка прилягала до берега, що належав скаржнику, і затопив його сінокоси та орні землі.

Збитки, заподіяні водою, становили значні суми грошей. Володимирський гродський суд 30 вересня 1581 року, на прохання пана А. Романовського, прийняв рішення про стягнення з шляхтича М. Лисаковського 1000 злотих за підтоплення млина, сінокосів, орних земель та нанесення інших збитків скаржникові. В результаті спорудження греблі на р. Семенівка (Кременецький повіт) шляхтичкою К. Сенютою-Ляховецькою в 1607 році був затоплений Данилівський млин, орні землі, сінокоси та луки пана А. Ярмолинецького. Нанесена шкода оцінювалася в 6 тис. злотих.

Греблі мали довжину від 3 до 30, висоту – 5 -10, ширину – 5 - 6 та більше метрів. Ширина споруди була різною і залежала від призначення, яке виконувала [132, с.43]. Якщо гребля слугувала проїжджою дорогою, то споруджувалася з таким розрахунком, щоб по її гребню можна було їздити возами і ходити пішки.

Споруджували греблю із землі і каменю [91, с. 26]. За каркаси служили забиті і дно ріки чи ставка дубові палі або великі конструкції із дубових колод (ряжі, тараси). У греблі, розміщеній на р. Стугна, в 1609 році (Луцький повіт) за каркас служили дубові палі, а відкоси були обкладені плетнем [132, с. 43 - 44]. Біля деяких гребель власники викопували стави, які служили запасними водосховищами. У засушливу погоду вода їх використовувалася для підтримання постійного рівня біля млинових коліс. У водосховищах часто розводили рибу [140, с. 46]. Від її продажу отримували значну виручку. У селі Полонному біля Луцька (1601 р.), яке належало Луцькій і Острозькій єпископії, на греблі був млин з «вимелками». Став служив для вилову риби сітками і «тригубицею».

Млин нагадував приміщення, побудоване із колод дерева, інколи розпилених на дві частини (бруси). Будова накривалася соломою і перегороджувалася на дві частини. Перша горизонтальним дощатим помостом поділялася на верхню і нижню. У верхній знаходилися корита (ящики), мішки для зберігання зерна і муки, у нижній – жорна, механізми та пристрої передачі обертового руху від водяного колеса, розташованого через стіну. У другій частині приміщення (з вікнами) знаходилися кімнати, де відпочивали мельник зі своїми помічниками, а також люди, що приїздили чи приходили до млина.

Коли власниками млина виступали селяни, то вони спільно його споруджували. Одні вносили гроші, другі давали робочу силу і будівельні матеріали, треті виготовляли чи купували жорна, обладнання, інструменти. Побудований таким способом заклад перебував у їх спільній власності. Кожний селянин був власником частини, розмір якої залежав від величини внесених грошей на побудову чи участі при спорудженні. Коли у будівництві і обладнанні млина приймало участь дві особи, вони називалися половинщиками. Але не завжди порівну володіли виробничим об'єктом, бо це залежало від участі їх у будівництві і організації виробництва.

З часом першопочатковий пай міг подрібнюватися між пізнішими співвласниками. Часто не маючи змоги тримати свою частину млина, селянин продавав її одному чи кільком односельчанам, міщанам, орендарям і феодалам. 22 травня 1562 року війт міста Олики О. Скуйбіда продав свою третю частину доходів у Голешівському млині під Луцьком і мито «гостинцеве» пану А. Русину. Феодал А. Романовський 24 серпня 1584 року повідомив, що шляхтич І. Дубровський не сплатив вартості частини млина у місті Володимирі, тому він продав її іншому чоловікові. Частиною одного з устилузьких млинів (1584 р.) володів пан Я. Маковецький. Третину володимирського млина в 1589 році тримав підстолій Волинського воєводства К. Вітвицький.

Інколи участь у володінні млином мала віртуальний характер, але давала право брати участь в отриманні прибутку від млина (помолу) у відповідності до тієї частини власності, яка належала співвласникові. У документах зустрічаються випадки продажу окремого жорна, ступи, частини доходу або помолу від жорна. Такі форми продажі свідчать про спільність володіння борошномельним виробництвом і складні відносини між співвласниками.

Млинів, які належали окремим селянам чи селянським товариствам на Волині було дуже мало. Всього їх налічувалося 65-70, що становило 0,5% до всієї чисельності. Якщо в цілому говорити про власників борошномельних промислів, то слід відмітити, що вони перебували переважно у руках феодалів, які володіли чималими земельними ділянками разом із річками, озерами, ставками, необхідними для побудови і експлуатації названого виробництва.

Найбільш поширеними були млини на один - два жорна. Проте зустрічалися й із більшою кількістю їх. На греблі, побудований гаттю на ставу у Звеницькому маєтку біля Голятинського замка (Володимирський повіт), працював промисел на 3 жорна, на чотири жорна – під Луцьком. На стільки жорен – на р. Оствиця (1574 р.) Луцького повіту [65, с.240; 103, с.36]. У млині

Кременецького земського судді А. Куревського, що розташувався у селі Татаринівка, налічувалося 5 жорен. У промислі на р. Вілія під Острогом (1630 р.) було 6 жорен на кілька ступ різного призначення [102, с. 139; 140, с. 51].

Енергія води використовувалася не тільки для розмолу зерна на борошно, але й для отримання круп, товчіння проса на пшоно, для виробництва паперу, виготовлення будівельних матеріалів, сукна, приводила у рух важкі молоти у кузнях, подавала повітря в горно при виплавленні заліза та інших пов'язаних або не пов'язаних з борошномельною справою виробництвах, але розташованих в одному приміщенні. У млині шляхтича Я. Лисаковського (село Вербове Володимирського повіту) в 1577 році діяла ступа, в якій товкли дубову кору для чоботарів. Дві такі ж самі ступи розміщалися у млині села Рудка, чотири – в селі Грушове Володимирського повіту. На ставі біля Голятинського замка (Луцький повіт) в 1578 році знаходився млин з фолюшем (валяльною ступою). У маєтку Новий Став луцького преора Я. Євангеліста (1595 р.) працював водяний папероробний млин (папірня) . На греблі става під містом Острог у 1620 році в одному приміщенні розташовувалися папірня і порохоробний млин (порохівня). Вони були механізовані за допомогою спільного гідродвигуна з кількома водяними колесами. Потужність водяного колеса визначалася за формулою:

$$N = \frac{100 \cdot Q \cdot h}{75} \cdot k$$

де N – потужність гідравлічного колеса (в к.с.);

Q – витрати води (куб. метрів за секунду);

h – висота падіння води (в метрах);

k – коефіцієнт корисної дії.

Приймаючи ($Q = 0,25$ куб. м/сек., $h = 5$ м, $k = 0,7$), отримуємо потужність гідравлічного колеса біля 10 кінських сил. За даними Л.І. Уварової, при оптимальних умовах роботи, зусилля людини, яка обертає рукояткою вал

на протязі восьми годин, не може перебільшувати 10 кг при швидкості обертання 0,8 м/сек. [150, с.19]. Потужність становить 0,1 к.с. У збільшенні потужності водяного колеса були закладені основи інтенсифікації виробничих процесів на промислах Волині.

Застосування водяного млинового колеса як універсального за технічним призначенням двигуна у промисловому виробництві приводило до зародження у надрах феодальної системи господарювання вододіючої техніки, що сприяла переходу від ручного виробництва до великого, механізованого [3, с. 7]. Водяний млин був першою машиною в її елементарній формі [81, с.362, 363]. У млинових механізмах вперше виникла фабрична техніка. «Все історія розвитку машин може бути прослідкована на історії розвитку борошномельних млинів» [81, с.361].

Розміщення під одним дахом і в одному приміщенні різних галузей виробництва (борошномельного, лісопильного, залізоплавильного, порохово-сукноробного, круп'яного), використання складних передавальних механізмів, які дозволяли приводити у дію одночасно декілька робочих механізмів сприяло організації порівняно великого виробництва з внутрішнім технічним і починаючим виробничим поділом праці. Названі вище млини являли собою своєрідні комбіновані промислові підприємства.

Польський вчений І. Бурдецький стверджує, що млин з 5 водяними колесами обслуговувався робочим персоналом у складі 25 - 30 чол. [167, с.77]. На жаль, не зазначено кількості жорен. За даними І.Д. Бойка, для обслуговування одного жорна потрібно 2-3 чол. [16, с.63]. Звідси випливає, що на млині з 6 жорнами біля Острога могло трудитися від 12 до 18 чол. Така кількість працюючих, безумовно, дозволяла здійснювати певний поділ праці в процесі виробництва. За структурою організації виробництва подібні млини, як під Острогом, відносилися до складної кооперації праці, яка перебувала

на стадії переростання до зародкових примітивних мануфактур.

В залежності від видів водяних коліс млини поділялися на підливні, ґрунтові та наливні. Самими простими, за своєю будовою, були підливні. Вони працювали переважно на одно жорно, яке за допомогою системи передач з'єднувалося з головним зубчатим колесом - приводом, що знаходився між ним і валом водяного колеса [150, с.29]. Подібна будова застосовувалася у промислах, розташованих на човнах. Такі млини називалися поплавками [8, т.1, ч.6, с.527].

Різноманітністю ґрунтових млинів на Волині були вешняки, що працювали на енергії весняних вод [33, с.22]. Вони діяли безперервно, незалежно від рівня води. Коефіцієнт корисної дії був невисокий. Він досягав 20%. Конструкція вешняків була не складна. Водяне колесо, горизонтально розташоване, приводило у рух невелике жорно. Відстань між каменями його регулювалася підніманням чи опусканням підп'ятника веретена, що сприяло подрібненню чи укрупненню розмола зерна на борошно [84, с.18]. Найбільш складними, за своєю будовою, були млини з верхньобійними колесами, які нерухомо закріплялися на осі. Вона за допомогою зубчатої передачі приводила у рух горизонтальний барабан (привід), шестерні жорна, сито [40, с.50-54]. За їх допомогою, через кулачкові і кривошипно -шатунні механізми, прості важелі, гнучку передачу обертовий рух передавався робочим механізмам [13, с. 232]. Розподіл енергії між ними здійснювався цівочними передачами, осі яких розташовувалися навколо групового привода.

Жорно (механізм розмолу зерна) складався з двох каменів циліндричної форми [127, с.47]. Нижній камінь встановлювався нерухомо і називався нижняком чи спідняком, верхній, обертаючий – верхняком чи бігуном. Кожен з каменів мав у середині отвір: у верхньому для надходження зерна для розмолу, у нижньому – для проходження веретена, за допомогою якого приводився у рух бігун [105, с.52]. Між ним і веретеном, для передачі обертового руху,

використовувалася залізна поперечина, яка називалася порплицею. Два кінці її вкладалися у гнізда, вибрані у верхньому камені, середина, пірамідальної форми, мала квадратний отвір, в який входив верхній кінець веретена, що проходив через отвір нижнього каменя. Сюди, для скерування руху веретена, поміщали втулку – кружловину, обкладену товстим хомутом. Нижній кінець веретена впирався у п'ятник, що розташовувався на брусах. Останні могли легко підніматися чи опускатися, чим регулювалася відстань між поверхнями каменів, а, разом з тим, і якість розмолу зерна на борошно [127, с. 47].

При організації експлуатації млинів власники віддавали перевагу оренді. Закладів, що не перебували в оренді, було мало. До них відносилися головним чином селянські. В оренду млини віддавалися на основі договорів, підписаних між власниками і орендарями. Підписані угоди затверджувалися місцевими органами влади.

В орендних договорах визначалися терміни оренди, розміри орендної плати та інші умови і питання виробничого циклу. Часто в договори вписувалися попередження для орендарів: за несвоєчасну сплату грошей, недбале керівництво закладом, а також «през п'янство або ж недовольство людей в млыне» власник міг відсторонити від керівництва.

В оренду міг віддаватися не увесь промисел, а лише частина його. Возний Володимирського повіту (1583 р.) повідомив, що шляхтич С. Криницький орендував третину млина [140, с.51]. Частину закладу з орними землями від містом Володимиром орендував в 1584 році феодал І. Дубровський.

Терміни оренди – різні. Шляхтич С. Транський з Володимирського повіту (1566 р.) віддав заклад в оренду тривалістю на один рік. Феодал І. Соломорецький з цього ж повіту у 1585 році один млин віддав в оренду на два роки, інший – на три [140, с. 51]. На такий же термін (з 1 березня 1627 р. і по 1 березня 1630 р.) орендувався заклад в селі Довгоноси Володимирського повіту. Рідко, але зустрічалися випадки оренди й на більш тривалі періоди. Королівська

грамота від 18 вересня 1571 року, дана острозькому шляхтичеві К. Дуброві, дозволяла йому і його сину по життєво орендувати борошномельний промисел. Як видно, оренда була короткотермінова (на один, три роки) і довготривала (навіть на період життя людини). Для XVI ст. характерна оренда тривалістю один – два, для першої половини XVII ст. – на три і більше років.

З ініціативи власників або в результаті збройних нападів, військових дій, що приводили навіть до руйнування будівель млинів, гребель, водяних коліс, обладнання, терміни оренди могли скорочуватися або припинятися взагалі. Причиною дострокового розірвання контрактних угод нерідко було порушення або невиконання прийнятих зобов'язань. Володимирський владика Феодосій (1566 р.) скаржився в повітовій адміністрації на орендарів А. Давидовича і Н. Шимановича на незадовільну їх роботу по організації борошно - круп'яного виробництва у його П'ятиденському і Хрипалицькому млинах. Владика наполягав на розірванні контракту і позбавленні орендарів права керувати виробництвом. Луцький шляхтич О. Семашко 20 вересня 1587 року відібрав свій млин у орендаря, ковельського міщанина М. Сематки до закінчення терміну дії договору за несвоєчасну сплату грошей. В 1588 році володимирський шляхтич Ю. Яцинич з озброєними селянами здійснив напад на орендарів свого млина Герасима та Івана Андрієвичів за те, що вони порушили підписані орендні зобов'язання: платили гроші не від всього прибутку. Під час нападу орендарів було побито, а слуг млина розігнано. Вони розбіглися невідомо куди.

Скарга орендарів З. Вингдаровича і Г. Куновича (21 грудня 1591 р.) з маєтку Навози Луцького повіту свідчить про позбавлення їх прав орендувати млин, корчми і мита городським суддею Д. Павловичем до закінчення строку за несвоєчасну сплату грошей. 31 серпня 1601 року урядник феодала П. Краєвського Р. Рокитський (Володимирський повіт), який відповідав за роботу млинів, і возний Волинського воєводства І. Долматцький з озброєними

слугами вибили (вигнали) з млинів орендаря Ю. Абрамовича раніше назначеного терміну дії контракту за те, що той не сплатив грошей за експлуатацію закладу ще за минулий рік. В 1633 році міщанин міста Ратно І. Труханович повідомляв пану М. Воронку, власнику млинів, що його орендар С. Мрійович та мірочник Іван обманювали людей, віддавали не все борошно, приховували, а потім збували на ринку. Від власника промислів вимагалось покарати орендарів, повернути людям забране борошно.

Орендна плата залежала від розмірів млина (кількості жорен, ступ і від того, скільки часу він працював). У розмірі оплати включалася плата не лише за керівництво борошномельним виробництвом, але й за інші об'єкти, що орендувалися разом з ним: корчми, збір податків з греблі за проїзд, з торговельних шляхів тощо. Шляхтич О. Угриновський (1563 р.) з Луцького повіту віддав в оренду уряднику І. Гнездовському борошномельний промисел, броварню, дуброви з щорічною платою по 300 коп литовських грошей. В 1566 році володимирський феодал С. Транський віддав млин в оренду за 40 коп литовських грошей [155, ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк.52-56]. Тростенський промисел (1578 р.) у Луцькому повіті перебував в оренді з щорічною платою за 40 злотих. 22 липня 1581 року шляхтичі С. Дубровський і В. Реньковський (Володимирський повіт) віддали в оренду на три роки А. Романовському третю мірку з перемолу у своєму млині, розташованому у місті Володимирі, разом із садом, сінокосом і будинком за 4500 злотих. Оренда млинів, корчми і пасіки у місті Ковелі давала щорічно доходу (перша половина XVII ст.) по 1800 злотих. На річці Горинь млин у селі Вількошове (1616 р.) орендувався із сінокосом і орною землею щорічно за 140 злотих .

Три млини (1620 р.) в маєтку Білотин князя О. Острозького орендувалися щорічно за 70 коп литовських грошей. Орендар млина і корчми, розташованих у селі Нароки біля Дубровицького замку, в 1635 році заплатив князю О. Вишневецькому за їх експлуатацію 1000 злотих. В другій половині XVI ст. найбільш поширеною була

щорічна орендна плата за одно жорно біля 20 - 40 злотих, у першій половині XVII ст. – 60-70, тобто майже в два рази більше.

Орендна плата становила важливу статтю поповнення прибутків феодальних і селянських господарств. У шляхтичів Василя і Федора Котинських з Луцького повіту (1580 р.) ступа за тиждень роботи давала пожитку (доходу) 4 копи литовських грошей, жорно за такий термін – 6 коп. Дохід від роботи борошномельного промисла, зазначали феодали, міг бути ще більшим, коли б селяни не мали ручних жорен і не мололи на них зерно на «свої надобности».

Плата за оренду млинів становила значну частину грошових потоків до воєводської скарбниці. Млинове борошномельне господарство Кременецького, Володимирського і Луцького повітів щорічно давало до 15% всіх грошових надходжень воєводства.

Про борошномельне виробництво, як важливий канал надходжень грошових прибутків, цілком правомірно говорить у вірші К. Зінов'єва «О самих господарях, владущих млинами и держащих их», який жив у другій половині XVII – початку XVIII ст.: «А млин не єдному пану догожаєть, гди на всю околичность хліба настатчаєть. Тилко ж и млинъ – як кому в щастю поведеться, то той тилко з него хліба не огребется» [140, с.52].

За розмол зерна на борошно, отримання круп, пшоно, люди розраховувалися традиційною мірочкою. Розмір її устанавлювався власником промислу, але за погодженням з орендарем. Інвентар Луцького повіту (1576 р.) наводить такі дані: за розмол зерна на борошно з селян і міщан мірошники брали по 2 мірки [140, с. 48]. Очевидно, це був виняток, пов'язаний із скрутним економічним станом повіту. Розмір мірочки дорівнював переважно десятій частині всього помолу. За отримання муки і товчіння у ступах проса на пшоно, виробництво круп плата бралася готовою продукцією. За виготовлення сукна, товчіння дубової кори та ін. платили грошима. Рідко, але

зустрічалися випадки, коли й за розмел зерна і виробництво круп сплачувалися гроші.

Звільнялося від сплати за розмел зерна на борошно, товчіння проса, отримання круп православне і греко - католицьке духовенство. Так, копія записів князя К. Острозького (27 липня 1607 р.) свідчить, що Дубнівський Спаський монастир по «стародавньому обычаю не платил у мельницях за помол зерна нічого» .

На розміри прибутків, отриманих від млинового господарства, негативно впливали грабіжницькі напади магнатів і шляхтичів, військові вторгнення турецько-татарських орд. Скарга кременецьких феодалів Миколи та Криштофа Лабунських від 24 лютого 1569 року на князя М. Збараського свідчить, що князь послав свого урядника І. Грицовського із озброєними слугами на їх млин у маєтку Микулино. Під час нападу були зруйновані виробничі приміщення, порубані водяні колеса, всі «железные части», устаткування забрано, мельника, що, перебував там, побито [8, т.1, ч.6, с.43-46]. Для ремонту, відновлення роботи необхідно було витратити значні суми грошей. Шляхтичі Лабунські підраховували, що в цьому 1569 році від роботи млина вони ніякого доходу мати не будуть. Повідомлення возного Луцького повіту розповідає про напад сатієвського урядника феодала Т. Чернецького на маєток шляхтича М. Мишки -Варковського, який розташовувався у селі Хрилів. На Нижньоварківському ставі грабіжники (18 листопада 1575 р.) розкопали греблю в двох місцях і спустили всю воду зі ставу. Один розкоп розміщався біля самого млина, інший – посередині греблі. Пошкодили нападники і млинові приміщення. Порубали дерев'яні водяні колеса, забрали жорно, всі інструменти і металеві частини устаткування. Побили мельників Хому і Пита, забрали у них кожухи, пояси, гроші [117, с.470-473]. Щоб відремонтувати млин, необхідно було витратити не менше як 70 коп грошей литовських. Князь Ю. Корецький (24 грудня 1577 р.) здійснив напад на маєток шляхтича Я. Речковського, розташований у селі П'ятигір'я. Нападники не забули заглянути і до млина, який через замерзання

води не працював, але у своїх коморах мав багато збіжжя, борошна і круп. Побачивши це, грабіжники забрали 4 мірки пшеничного солоду, кожна вартістю по 0,5 копи литовських грошей, 2 маці пшеничного борошна, вартістю в 1,5 копи литовських грошей, прихопили ячмінних круп на 40 литовських грошей. З комор млина викрадено було продукції на суму 22 копи і 55 литовських грошей. Селянам, які привезли зерно до млина, але не встигли забрати готову продукції, а грабіжники її викрали, мельник змушений був відшкодувати збитки за свої кошти.

Шляхтичі Богдан і Григорій Смиковські з Луцького повіту (1579 р.) скаржилися у місцевому гродському суді на пана С. Збреховича, який напав з озброєними слугами на їх Новоставський млин і увесь зруйнував «до тла». Відновлювати його не було сенсу, бо це коштувало б набагато більше, ніж спорудити промисел заново. Шляхтич С. Дрозденський з цього ж повіту мав претензії до урядника феодала І. Порванецького, який зі своїми слугами розкопав у трьох місцях греблю біля млина у селі Порваничі. В результаті цих дій вода зійшла зі става, млин перестав працювати. Для усунення пошкодження на греблі потрібно було не менше двох тижнів. За час простою промисла власник і орендар понесли відчутні збитки. Шляхтич І. Веглинський з Володимирського повіту у 1581 році повідомляв, що урядник магната П. Кисіля М. Вишневський напав з озброєними людьми на його млин, захопив привезений людьми хліб, побив до смерті мірошника Лавріна. Напад урядника М. Вишневського викликав адекватну дію протеста у І. Веглинського. Останній невдовзі нагадав про себе. Зібравши кілька десятків озброєних слуг, здійснив напад на будинок урядника у селі Марковичі і зруйнував його. Пошкоджень зазнали й борошномельні млини, що розташовувалися у цьому ж селі. У них було забрано майже все привезене збіжжя, побито мірошника І. Люгцевича.

Луцький мостовничий І. Борзобагатий – Красенський (1582 р.) зі своїми слугами напав «моцно» і «гвалтом» на млинову греблю місцевого підкоморія І. Хребтинського.

Розкопав її у трьох місцях, спустив воду зі ставу, забрав «штобыль» для вилову риби . Млин не працював тривалий час. За період простою власник його зазнав чималих збитків. Піддані княжни О. Четверинської з Луцького повіту (10 березня 1585 р.) виламали двері у Творовецькому млині на р. Стир і викрали 2 маці борошна житнього, пів маці жита, пів маці пшениці, які селяни привезли до млина . Шляхтичка М. Гошовська (1585 р.) з Луцького повіту розповідала, що її пасинок С. Русин, син першого чоловіка, забрав дві частини доходів від млина у містечку Берестечко.

Напади грабіжників на борошномельні заклади для власників і орендарів відгукувалися значними збитками, які мали пряме відношення до зменшення надходжень грошової маси. 21 червня 1592 року, у неділю, князь О. Острозький послав свого урядника Я, Ляханича із слугами, боярами і підданими Рівненської волості Луцького повіту на двір та маєток шляхтича М. Проскури - Сушинського, у якого на р. Поствиця діяв борошномельний млин. Під час нападу було заподіяно великої шкоди промислу. Порубано млинові водяні колеса, ступи і все «начинье млыновое все на штуки порубали», «железа вси млыновые повыдырали» та побрали, греблю біля самого спуску води з річки Поствиця недалеко Мишинівського двору розкопали, все збіжжя привізників, підданих місцевих позабирали, а те що не забрали – порозкидали, «иньох шкоды барзо немало»зробили .

Розміри заподіяних витрат були такими відчутними, що у розбір деяких з них втручався навіть польський король. Грамота польського короля Сигізмунда III (1627 р.) свідчить, що він примусив литовського воєводу відшкодувати шляхтичеві О. Збреховському збитки, нанесені його озброєними слугами під час нападу на млин у селі Кородецькому .

Серед орендарів зустрічалися люди різного соціального стану. Значну чисельність становили шляхтичі, дрібні землевласники, урядовці. Феодал С. Котинський (1566 р.) віддав свої промисли в оренду уряднику Я. Колпінському,

І. Любачівський в 1571 році на р. Случ – шляхтичеві І. Вербінському .

Феодали, що брали млини в оренду, керівництвом виробничим процесом на них майже не займалися, а відразу ж віддавали в оренду своїм підданим селянам, добре знайомим з борошномельним виробництвом і його технічним обладнанням. Пан А. Соютка в 1608 році млин у селі Теслугів, пів волоки землі, сінокоси, які взяв в оренду, віддав в оренду своєму підданому, мельникові Гаврилові. З прибутків від оренди власникові надходила лише третина, решта – мельнику.

Коли бажаючих не виявлялося, шляхтич силою примушував кріпосних брати заклад в оренду. Мешканці містечка Берестечка (середина XVII ст.) і чотирьох близько від нього розташованих селищ скаржилися на посесора (орендаря) маєтку, який за допомогою погроз і залякувань примусив підданого селянина – мельника взяти в оренду борошномельний об'єкт на умовах, не вигідних йому. Практика нав'язування силою брати млин в оренду існувала в багатьох маєтках воєводства.

Під керівництвом селян – мельників часто здійснювалося спорудження борошномельних млинів. Майбутній власник промисла, не бажаючи витратити кошти на будову, обладнання та устаткування, доручав їм вести споруду, забезпечуючи будівельними матеріалами і залучаючи на допомогу підлегле населення .

Спорудження виробничих приміщень відбувалися під керівництвом досвідчених майстрів будівельної справи, навіть з інших місцевостей. Два дубенські мельники в 1573 році підписали договір з відомим луцьким теслярем В. Шишком на побудову млина і дали завдаток в сумі 3 коп грошей литовських. Розпочавши спорудження виробничих приміщень, через деякий час він припинив роботу. Очевидно, плата не влаштувала майстра будівельної справи.

Некваліфікованою робочою силою виконувалися чорнові роботи: гачення (спорудження) гребель, копання ставів, каналів, спорудження будинків, шлюзів, водяних

колiс, млинових жорен тощо. Встановлення обладнання, виготовлення устаткування та iнструментiв вiдносилося до обов'язкiв мельника [140, с.48]. Пiсля здачi об'єкта в експлуатацiю, феодал на пiльгових умовах здавав йому в оренду i дозволяв на протязi кiлькох рокiв не сплачувати орендної плати, брати третю чи четверту частини мiрочки, якi давали чималi прибутки. За декiлька рокiв оренди селянин - мельник значно збагачувався. Мельник або мiрошник (його помiчник) брали плату за помел чи товчiння «мерой обычної» i слiдкували за дотриманням черги пiд час «напливу людей». Коли наставав перiод ремонтних робiт, то третю частину необхідних коштiв вносив мельник, решту (двi частини) – власник або спiввласник.

У ролi орендарiв можна було бачити i звичайних крiпосних селян. Шляхтич Я. Боговитiн (1569 р.) пiдписав з пiдданим магната Я. Збаразького Яськом контракт на передачу йому в оренду млина у маєтку Шумське. Iнший крiпосний цього ж магната I. Кондратович орендував заклад каштеляна А. Фiрлея за третину мiрочки вiд помолу зерна на борошно i третiй грiш вiд валила (фолюша). Крiпосний магната А. Радзивiлла Г. Баєвський тримав в орендi два млини i корчму термiном на три роки з щорiчною платою по 49 коп литовських грошей. В 1602 році селянин Бартош орендував борошномельний заклад на греблi р. Понирви, який належав феодалу М. Яловицькому з Кременецького повіту. Млин i шинок шляхтича Щ. Горевського (1606 р.) у селi Гухелi Базилицької волостi цього ж повіту були вiдданi в оренду крiпосному князя Я. Збаразького Афранковичу. Побувши бiльше року орендарем i не сплативши повної суми грошей, вiн втiк «прочь» до мiста Ужоговець. Пiдданий острозької церкви А. Давидович у 1609 році орендував заклад у селi Високе [155. ф. 22, оп. 1. спр. 14, арк. 315].

Часто млин в оренду брало кiлька селян, якi об'єднували свої кошти при сплатi орендної плати та зусилля при виконаннi робiт. Млин на два жорна, винокурню, корчму i лiс у селi Коршове Луцького повіту

землевласник віддав в оренду своїм кріпосним селянам О. Кульгаю і О. Омеляновичу на три роки за 350 коп грошей литовських. У селі Полонному біля Луцька (1598 р.) млин на 5 жорен, ступу, корчму, броварню на один казан, дві волоки орної землі та сінокіс орендували місцеві селяни Г. Омелянович та І. Савицький. За оренду всього цього щорічно платили магнату А. Радзивілу по 130 коп грошей литовських [100, с. 151, 152]. Оренда млина та інших об'єктів господарювання приносила їм чималі доходи. Непрямим підтвердженням сказаного служать дані 1600 року грабіжницького нападу на їх господарство. Злодії забрали 37 мац різного зерна, 4 копи і 20 грошей литовських. Млин і корчму в 1603 році у Шумську (Кременецький повіт) на три роки з платою по 60 коп грошей литовських щорічно орендували піддані пана Ф. Вільгорського А. Давидович і С. Грицько . Разом з промислами вони орендували ще 3 волоки землі, на якій вирощували жито і пшеницю. Млини і корчму «вщелякого нажитку» (1605 р.) в містечку Шумське і в маєтку Порваничі орендували у пана Ф. Вільгорського на три роки піддані Острозького шпиталю з щорічною платою по 60 коп грошей литовських .

Селяни-орендарі виявляли уміння в організації виробництва, в отриманні прибутків, винахідливість в експлуатації свого сусіда - кріпосного, наймита, поденщика, нагромаджували кошти для розширення свого господарства [109, с. 17 - 22]. За допомогою кріпосних обслуговували не лише свої виробничі потреби, але й відбували і феодалні повинності. Своїх челядників вони посилали на роботу навіть у феодалні маєтки.

Серед орендарів були і міщани. Луцькі жителі Григорій і Павло Степановичі орендували промисли холмського підкоморія М. Дзяминського у селі Кілки. Під час оренди млин, з їх вини, згорів. Вони відбудували його (1571 р.) за свої кошти [155, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 112]. Житель містечка Муравиця (Луцький повіт) Р. Злаклович у 1585 році орендував Рудієвські млини на Ставрольському ставі, що належав вдові волинського воєводи княжні Є.

Вишневецькій. Міщанин з Володимира (1588 р.) Ю. Кравець орендував промисли шляхтички І. Бобрикової. Борошномельний заклад під Володимиром в 1601 році орендував місцевий міщанин Ю. Абрамович. Найбільшу групу орендарів становили мельники, вихідці із міського і сільського населення, а також окремі підприємливі селяни, досвідчені у спорудженні, експлуатації та ремонті закладів.

Млин з верхньобійним водяним колесом на одно жорно виробляв за добу роботи до 70 пудів муки, а за рік більше 12420 [140, с.49]. При визначенні обсягів отриманої продукції треба мати на увазі, що млин працював не круглий рік, а від «скресу ріки і до її замерзання» тобто біля 180 днів на рік. Із замерзанням води водяні колеса зупинялися. Майже всю зиму, коли на дворі стояла холодна негода, промисел не діяв, зате весною, влітку і ранньою осінню працював круглодобово.

Борошно, крупу і пшоно отримували із зерна чи проса, вирощених чи зібраних селянами. Щоб збільшити прибутки, землевласники примушували підлеглих молотити зерно і виробляти крупи лише на своїх промислах. Луцький шляхтич В. Карпінський (1592 р.) забороняв селянам сусідніх селищ, що належали феодалу М. Ігнатевському, молоти зерно на своїх промислах на тій підставі, що вони зобов'язані це робити, як правило, на закладах свого власника. Феодали Кременецького повіту за порушення селянами зазначеного правила отримували від кожного порушника по 3 копи грошей литовських, або взагалі забирали зерно, доставлене для помолу до іншого млина. Лише спеціальними розпорядженнями місцевих властей і то, у рідких випадках, селяни звільнялися від виконання цього наказу.

Ринок продукції борошномельного промисла був вузьким. Млини виробляли продукцію переважно для господарських потреб феодалів, селян і міщан. У маєтку Вільгора (1584 р.) для господарських потреб кременецький підкоморій А. Боговитін-Козерадський постійно виділяв по 15 мірок житнього борошна острозької міри на рік [141, с. 60].

Незначна кількість продукції надходила на внутрішній ринок для задоволення потреб населення міст і містечок тощо. Князь Р. Сангушко у 1564 році з маєтку Нові Стави відправив на продаж два вози «пытльованой муки» до берега р. Буг. Луцький шляхтич Ф. Хвальчевський (1565 р.) повідомляв, що урядник князя О. Семенка забрав у нього 3 маці житнього борошна, яку на возах доставляли на ринок. Луцький староста князь Б. Корецький в 1568 році послав у Дубно на продаж декілька возів з борошном. Феодал Л. Вільговський (Луцький повіт) у 1568 році підрядився доставити шляхтичеві Миколі Павловичу і його дружині Марині із своїх володінь 20 мац житнього борошна острозької міри, а при порушенні терміну – «вдвоє більше» тобто 40.

За транспортування борошна, круп і пшона торгівці і купці сплачували мито. Той, хто віз борошно або збіжжя «без мытных листов» на продаж сплачував податок по 3 гроша литовських від кожної копи вартості продукції. На базарах, торгах і ярмарках платили «померенного от четвертки» по 4 пенязи. Окремі групи населення, головним чином монастирські слуги, звільнялися від сплати податків по дорогах. Королівська грамота від 4 березня 1595 року, дана Києво-Печерській лаврі, дозволяла її слугам безмитно провозити возами і на ком'ягах (судах) «сбожье и иные речи и живности на власные потребности свои» [2, т.1, с.255].

На ринку борошно і крупу покупали купці і місцеві міські споживачі, зокрема пекарі. Останні постійно їх купували у Корці, Луцьку, Дубно та інших містах Волині [141, с. 60]. Борошно мало два сорти: крупчатку (кращий сорт) і просто борошно. Ціна на борошно була не постійна: могла легко підніматися, то опускатися як в результаті неврожаю, так і під впливом коливання попиту на ринку. У першій половині XVII ст. півмаці пшеничного борошна коштувало в середньому 1,5 злотих, стільки ж пшона – півкопи грошей литовських.

Як видно, борошномельний водяний промисел на території воєводства отримав чимале поширення. Млини працювали в містах, містечках і селищах, розташовувалися

на греблях річок, ставів та озер. Впродовж другої половини XVI – середини XVII ст. налічувалося до 1300 млинів, різних за своєю конструкцією. Власниками їх виступали феодала, міщани, селяни. Заможні володільці віддавали перевагу орендній формі організації виробництва. В оренду здавалися на основі договорів, підписаних між власником і орендарем. В оренду міг передаватися не увесь промисел, а лише частина його. В ролі орендарів виступали головним чином мельники, знавці борошномельної справи.

Борошномельний млин з верхньобійним водяним колесом на одно жорно виробляв за добу до 70 пудів борошна. Вироблена продукція (борошно, крупа і пшоно) задовольняла господарські потреби феодалів та селян. Незначна частина надходила на внутрішній ринок, де її купували жителі міст і містечок.

2.2 Залізоплавильні

На території Волині залізо виплавляли з болотних, озерних і лугових залізних руд, що розташовувалися на поверхні землі. Спочатку його добували у глиняних горшках на вогнищі біля житла, пізніше – у невеликих земляних ямах, обмазаних глиною. Повітря, необхідне при виплавленні, подавалося природнім способом.

В процесі вдосконалення горна, поступово зменшувалося його підземна частина, зростала надземна споруда, починала застосовуватися штучна подача повітря [5, с.86]. Це приводило до збільшення висоти горна, чисельності зайнятих працівників, механізації окремих виробничих процесів за допомогою енергії водяного млинового колеса і, таким чином, до виникнення водяних залізоплавильних млинів (рудень) [192, с.206]. Для їх появи необхідна була наявність трьох умов: болотної залізної руди як сировини для отримання заліза, ріки чи става як джерела енергії для механізації виробничих операцій, лісових масивів, яких можна було б використовувати як паливо. Всі ці названі вище умови існували на Волині. Тут

було багато річок, озер та боліт, значні площі займали поклади болотних залізних руд та лісові масиви [152, с.26-35].

Уже в XV ст. з'являються окремі випадки пристосування водяного млинового колеса до виплавлення заліза. За 1482-1492 рр. відмічається: «...Луцьку король Казаріну записав маєток у Володимирі, дві Верби і два стави до Вербів, що він заставив, де руди були» [1, т.3, с.78]. Очевидно, це були два залізоплавильні механізовані промисли, які згадуються на окраїні села Верби, бо слово «руда» почало набувати нового значення і стало означати не лише місце добування болотної залізної руди, як було раніше, але й водяний залізоплавильний млин. Спочатку вживався термін «руда» у значенні місця добування болотної руди і розташування залізоплавильного промисла [8, т.6, ч.8, с.64, 300]. Пізніше з'являються комбіновані назви «руда на залізо», «млин на залізо», «млин - руда» та ін [100, т.2, с.524]. З часом термін «рудня» отримує поширення і витісняє із ужитку інші позначення. Це свідчило про важливі зміни, які відбувалися у технології та організації виробництва заліза [27, с. 25 - 32].

Назви Рудня, Руденька, Руда, Стара Руда, Нова Руда, Димарня, Гамарня, Рудники, Заруддя переносилися на населені пункти, мешканці яких займалися виробництвом заліза [153, с.210-212]. Академік С.Б. Веселовський писав, що назви поселень, пов'язані із залізоплавильним виробництвом були не місцевим і не випадковим явищем, а дуже поширеним, багатовіковим, яке зайняло помітне місце в історії металургійного виробництва. Його значення можна зрозуміти «значною мірою за допомогою топоніміки» [27, с.24-28].

За 1560 рік повідомляється про село Рудка біля Луцька, селища Рудники (1575 р.) – у Луцькому повіті. В цьому ж повіті існували села Заруддя, Криворудка та ін [127, с. 57]. Назви їх зберігалися протягом століть, навіть і в тому випадку, коли у селі уже не було залізоплавильного промисла. За даними М.Х. Бунге, поселень, що називалися Рудня, Димарня, Гамарня у середині XIX ст. на території

Волинської губернії налічувалося 134 [25, с.7]. У наш час таких поселень в Україні налічувалося близько 200: з них на Правобережжі – 170, на Лівобережжі – 30 [127, с.10-15]. Географічне розташування їх допомагає вивчити історію залізоплавильних промислів Волині.

Уже у XVI ст. на Волині з'явилося багато рудень. Вони розташовувалися на берегах невеликих річок та їх притоків, поблизу місць залягання болотних руд. В 1569 році у трьох повітах воєводства (Володимирському, Кременецькому і Луцькому) налічувалося 36 залізоплавильних млинів [129, с.103]. В 1570 році побудував промисел під Луцьком володимирський підкоморник О. Семашко, неподалік шляхтич С. Підглинський [130, с.72]. На річці Бобер (Луцький повіт) руднями володіли князь Ф. Головня - Острожецький і пан А. Бабинський. У Дубнівській, Оликській, Сокальській і Чорторійській волостях налічувалося 18 рудничих водяних коліс, дві рудні – поблизу села Кілки. Стільки ж рудень (1577 р.) працювало під містечком Клевань [130, с.72]. За 1579 - 1580 рр. згадується Гоцанська рудня князя А. Курбського [41, т. 1, с.28], у селі Нижня Рудня Володимирського повіту – феодала Я. Крупницького [142, т.2, с.118; 54, с. 311 - 313]. В цьому ж повіті володів залізоплавильними промислами шляхтич І. Поплавський. В 1581 році почала працювати Рокитинська рудня біля містечка Рокитного. На річці Любаша, приток Стира, під селом Котів спорудила заклад шляхтичка Г. Козинська [8, т.1, ч.7, с.182]. В Осівській і Степанській волостях було взято на облік 15 рудничих коліс і одне рудниче товариство (с. Котів) [180, с.327]. На річці Путилівка, недалеко містечка Цумань (1583 р.), 5 залізоплавильними млинами володів князь С. Радзивілл [48, с. 300]. Власником одного промисла (1587 р.) у Луцькому повіті виступав шляхтич І. Рудницький.

На річці Тростянка, недалеко Устилуга, спорудив залізоплавильний млин володимирський земський суддя князь М. Курцевич. Кілька діяло на землях князя Ю. Корецького у Володимирському і Луцькому повітах, на

річці Бережанка (притока Горині), біля містечка Несухоїжів та у Ковельській волості. Можливо, працювала рудня у селі Рудка Кременецького повіту. Тут 12 волоками землі і двома ставами володів пушкар місцевого замку М. Скринський [127, с.118, 132; 145, с. 168]. Назва поселення та існування ставків наводить на думку про можливість існування тут залізоплавильного виробництва.

Всього на теренах Волині в кінці XVI ст. налічувалося до 45 рудень [128, с. 10]. У першій половині XVII ст. вони виникали то в одному, то в іншому місці, розташовуючись переважно на берегах невеликих річок та їх притоків, недалеко від покладів болотних, озерних і лугових залізних руд. Але темпи їх зростання зменшилися, в порівнянні з минулим століттям. Очевидно, важливу роль в цьому відіграло скорочення запасів покладів залізних руд. Впродовж першої половини XVII ст. з'явилося лише п'ять нових закладів. Таким чином, у другій половині XVI – середині XVII ст. на Волині працювало різночасно до 50 промислів по виплавленню заліза. Звичайно, одні з них закривалися, інші відкривалися, споруджувалися нові. Зустрічалися випадки, коли на одному і тому ж самому місці по декілька раз відновлювалося виробництво.

Характерною особливістю появи промислів було те, що вони з'являлися переважно у центрах ремісничого добування заліза. У селі Солтисово Луцького повіту (1545 р.) проживали рудники – ремісники [8, т.1, ч. 2, с.182, 186]. Вони ніяких кріпосницьких повинностей по обробітку землі і вирощуванню сільськогосподарських культур у маєтку феодала не відбували, а займалися лише виробництвом заліза. Коли в 1552 році на р. Чолниця та місцевих ставах почали з'являтися залізоплавильні млини, що виробляли більш якісніше і дешевше залізо, ніж у ручних горнах, продукція ремісничого виробництва починає втрачати запити споживачів [128, с.11]. Більша частина ремісників – рудників переходить працювати на залізоплавильні промисли, інша, незначна, – на сільськогосподарські роботи, або починає займатися іншими видами трудової діяльності.

Перемога рудні над дрібним селянським рудничним виробництвом була неминуча у силу її вищої технічної та економічної організації, продуктивності праці. Рудня була важливим чинником розкладу дрібного рудничного ремісничого виробництва, але ліквідувати його не могла, бо в період панування натурального господарства, залізоплавильні промисли не могли повністю задовольнити потреби у залізі. Тому на Волині, поруч з руднями, тривалий час існувало ремісниче рудничне виробництво [152, с.24-29].

Низька якість болотних залізних руд, вичерпання їх запасів, винищення лісів на паливо не сприяли дальшому розвитку залізоплавильного виробництва. Залізо було дорогим і до того ж низької якості. Процес отримання його з болотних руд стає економічно не вигідним. Чисельність промислів починає різко скорочуватися. На початку ХІХст. на Волині діяло 80 рудень [127, с.137]. Сировиною для отримання заліза служили болотні руди змішані з металобрухтом. У першій половині ХІХ ст. річне виробництво чавуну не перевищувало 10 тис. пудів [5, с.87-90].

В 1853 році на Волині налічувалося лише 12 рудень [127, с.137; 128. с.21]. Одна з них виробляла за рік до 50 пудів продукції. Протягом у 1876 - 1901 рр. на Правобережжі на деревному вугіллі було перероблено 16 млн. пудів болотних залізних руд і видобуто 4,1 млн. пудів чавуну [92, с.100; 128, с. 21 - 22]. На початку ХХ ст. водяні металургійні млини припинили своє існування. Від їх діяльності залишилися лише сліди у топоніміці населених пунктів, які ще до нашого часу густою сіткою тягнуться по Полісся.

Залізоплавильні промисли споруджувалися спеціалістами рудничної справи – рудниками. Вони будували їх переважно за кошти землевласників із залученням підлеглого кріпосного селянства. Для побудови потрібно було мати дозвіл королівської адміністрації. У грамотах і листах королів, що видавалися власникам з цього приводу, надавався попередній дозвіл, або

санкціонувався факт уже побудови промисла. Попередній дозвіл необхідно було мати у тих випадках, коли рудня споруджувалася не на землі власника або тоді, коли треба було осадити (організувати) рудничну слобідку. Коли ж власник споруджував промисел на своїй землі, то він лише доводив до відома властей про його побудову.

Дозвіл на фундуш (побудову) власник міг передати або продати іншій людині. У рудничному виробництві він виступав як господар засобів виробництва (земля, заклад), сировини (болотна чи озерна руда), палива (ліс) і робочої сили кріпаків.

Власниками промислів були головним чином феодали, які володіли значними земельними угіддями, на яких поблизу покладів руд вони з'являлися. Працювали рудні на землях князів Корецьких, Острозьких, Курбських, шляхтичів Крупницьких, Підглинських, Семашків та ін. В документах зустрівся один факт спільного володіння промислом з боку рудника і шляхтича. В 1650 році феодал Л. Вшолек, будучи хворим, продав половину млина, розташованого під містечком Вишва, руднику Х. Мельнику за 50 злотих, іншу частину залишив своїм близьким. Деякі промисли, впродовж досліджуваного періоду, перебували в руках однієї родини, переходячи по спадковості від одного покоління до іншого. Всього феодалам належало 37 рудень (74%).

Селяни виступали власниками одного промисла по кілька родин, бо коштів, щоб одній сім'ї спорудити, а потім експлуатувати було дуже важко. Через це селяни об'єднувалися у товариства, переважно 2 - 3 та більше сімей. В 1589 році одно з таких товариств існувало в селі Симані [122, с.106]. Воно нараховувало 5 чол. У Луцькому повіті існувало 7 таких об'єднань, а всього на Волині – 12. У всіх товариствах налічувалося 200 чол.

Сприятливі природні умови для існування рудничного промисла дозволили Жидичинському монастирю організувати виробництво заліза поблизу села Бодечова [155, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 56]. Це єдиний факт належності рудень духовенству.

Займався побудовою та експлуатацією залізоплавильних промислів степанівський купець З. Абрамович. В 1616 році він побудував рудню в селі Городниця [155, ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 869]. Але його володіння було недовгим (4 квітня 1618 року промисел захопили князі Карл і Самуїл Корецькі та вигнали його геть). Не відмовляючись від заняття виробництвом заліза в 1632 році він знову споруджує новий промисел на р. Тня біля села Пулини, що належали шляхтичу Є. Тишкевичу (Київське воєводство) [155, ф. 224, оп. 1, спр. 3, арк. 5-8].

Рудні являли собою відносно великі підприємства з механізацією ряду виробничих процесів за допомогою енергії гідравлічного двигуна у формі водяного млинового колеса. Підтвердженням цього може бути показник вартості. Один заклад коштував 1600-2000 злотих, що становило, на той час, значну суму грошей [127, с. 60]. Причому точно визначити у грошовому виразі ціну дуже важко з двох причин. Перша, продаж промисла відбувалася переважно у важких для власника економічних умовах. Сума грошей, яку він отримав, була мінімальною. Друга, у вартість включалося все те, що відносилось до промисла: луги, сінокоси, городи, млини, корчми та ін.

Залізоплавильне виробництво складалося з двох частин: власне промисла, що називалося рудня або димарня і кузні (гамарні). Виплавлення із руди заліза, яке отримували у вигляді безформених криць, відбувалося у димарні. Отримані криці проковувалися за допомогою механічних молотів і подавалися до кузні, де з них виготовлялися різні металеві речі. В цілому димарня і гамарня називалися руднею, хоч досить часто назви цих окремих частин вживалися як синоніми слова «рудня». Ці назви переносилися на поселення, жителі яких працювали на промислі. Через це слово «рудня» вживалося у вузькому значенні (назва промисла) і у більш широкому (поселення, в якому знаходилося залізоплавильне виробництво разом з його працівниками) [127, с. 60; 179, с. 196].

В залежності від гідравлічного двигуна, димарні і кузні могли розташовуватися на різних кінцях однієї греблі, або на відстані кількох верств. У першому випадку об'єднане підприємство називалося руднею, у другому – кожна із складових частин зберігала свою попередню назву (рудня)[139, с.138]. На одному промислі могла бути одна чи дві димарні.

Димарні були невисокими, чотирикутної форми приміщеннями з димоходами. У них розміщалися горни, як правило, два. В одному з них виплавлялося із руди залізо, в іншому – очищалося від шлаків, залишків каміння та землі. У стінку горнів вмонтовувалися міхи для подачі повітря. У кузні знаходилася велика наковальня з молотом, який приводився у дію енергією водяного колеса. Молоти зводилися до двох основних видів [12, с. 125]. Перший – хвостовий, підкидний або середньобійний. Молот такого типу піднімався силою удара кулака по хвосту ручки зверху вниз. Механізм підйому розташовувався на ручці між його головкою і хвостом. Молоти другого виду піднімалися силою удара кулака знизу в верх (біля головки молота). Механізм підйому розташовувався на кінці ручки. У молотах такого типу, над їх головкою, розміщувався спеціальний пристрій, що утримував його від додаткового розмаху, збільшуючи тим самим силу удара. На руднях Волині використовувалися молоти обох видів, але частіше всього можна було побачити першого [128, с. 32 - 33].

Повільно, але вдосконалювалися, поліпшувалися й самі рудні, зростали їх потужності. Замість одного водяного колеса у них все частіше почали з'являтися два - три. Одно приводило в дію важкий молот, що кував залізо, інші міхи, котрі подавали повітря в горно. Рокитинська рудня в 1581 році мала три водяні колеса [193, т.20, с.38]. Стільки ж – і Гушенівська (1591 р.) [101, т.2, с.318]. О. Яблоновський вважав рудні з 3 водяними колесами звичайним явищем у першій половині XVII ст. [193, т.19, с.35, 113, 154]. Але це твердження потребує уточнення. На Волині існували промисли з різною кількістю водяних коліс. З

трьохколісними часто межували на два і навіть на одне колесо.

Все більшого поширення набували промисли з двома горнами і трьома водяними колесами, що приводило до збільшення чисельності зайнятих працівників і підготовлявало умови для виникнення поділу праці в процесі виробництва. Зростання горна відбувалося переважно у висоту, в ширину збільшувати було не вигідно, бо це вимагало ще спеціальних пристроїв для подачі руди до центра горіння деревного вугілля. У XVI ст. висота горна становила 4 - 5, в першій половині XVII ст. – 7 - 8 та більше метрів [128, с.30]. Розміри рудень визначалися кількістю горнів, млинових водяних коліс та ковалд: «рудня на одне ковалдо», «рудня на два горна», «рудня на три колеса» і т.д.

Крім устаткування, на руднях існував широкий асортимент інструментів, головним чином кліщів різних розмірів та призначення, молотів, форм, мотик, корит, гаків для виймання криць з горна, кияків та ін. Доречно буде відмітити, що на промислах не дуже строго дотримувалися точних назв рудничних інструментів. Один і той же самий інструмент в різних місцевостях мав відмінні назви [128, с. 34]. Очевидно, це пояснюється тим, що на закладах працювали люди з інших місцевостей, зокрема з Польщі, які приносили з собою назви і професійні навички. До того ж, самі й інструменти зазнавали змін в процесі вдосконалення і отримували місцевий відтінок [177, с.36].

Технологічний процес отримання заліза відбувався таким чином: у нижню частину горна почергово засипали вугілля і болотну руду до тих пір, поки горн повністю не заповнювався. Потім все це підпалювали. При температурі 450 - 500 градусів розпочиналося плавлення руд, а при 1300 - 1400 градусів маленькі кусочки заліза, тістоподібної маси, осідали на дно горна [128, с.29, 34]. Застигаючи, вони утворювали пористий згусток (крицю), яку виймали з печі спеціальним гаком через отвір у передній частині горна.

Для отримання одного пуда заліза витрачалося біля 5 - 6 пудів руди і 3 - 4 куб. сажнів дров [139, с. 138]. Сиродутне виварювання було досить недосконалим: значна частина заліза залишалася у шлаках. До того ж, воно характеризувалося низькою якістю. У ньому містилося багато різних домішок, зокрема фосфору, який надавав крихкість. Для усунення фосфору, кремнезему і глинозему використовували негашене вапно, яке додавали у шихту.

Чисельність зайнятих людей на одному промислі давала можливість здійснювати, в самій примітивній формі, поділ праці в процесі виробництва. Професор П.К. Федоренко вважав, що на рудні з двома горнами і трьома водяними колесами, яка була поширена на Волині у першій половині XVII ст., працювало в середньому по 12 - 13 чол. [152, с. 54]. Відхилення від цієї середньої цифри могло бути то в один, то в інший бік. Це викликалося тим, що промисли були різних розмірів. Менші, за своїми розмірами, вимагали й меншої чисельності працюючих, більші – більшої. Але навіть і названа цифра працюючих не дає ще повної уяви про дійсну чисельність людей, зайнятих у виробництві. Обслуговуючий персонал міг скорочуватися з двох причин: по-перше, у список не включалися рудники, які уже давно працювали на промислі; по-друге, часто не зазначалися рудокопи і дроворуби. Виконувані ними види робіт входили в обов'язки феодално залежних селян.

Виробництвом заліза керував рудник. Основну масу працюючих складала так звана рудницька челядь, яка поділялась на челядь димарську та ковальську. До першої групи належали димарі, вуглярі і плокарі, до другої – ковалі. Димарі зі своїми помічниками (кошикарями) підносили та засипали руду і вугілля у горно, займалися виплавленням заліза. Вуглярі випалювали деревне вугілля і доставляли до промисла. Плокарі займалися добуванням, збагаченням і доставкою руди. Ковалі надавали отриманому залізу вигляду штаби, шини чи різних форм і видів господарських речей [139, с.137].

На залізоплавильних промислах XVI ст., особливо першої половини XVII ст. почав зароджуватися поділ

праці, підтвердженням чого являється наявність у виробництві окремих самотійних робітничих професій. Існування п'яти спеціальностей свідчить про наявність примітивного, неглибокого поділу праці. Уважний розгляд виробничого процесу показує, що він поєднував у собі три самотійні види: добування руди, виплавлення заліза і його обробіток, тобто існувало залізорудне, металургійне та металообробне виробництва [106, с.18]. Виробничі процеси територіально могли не збігатися. Поділ праці являв собою суму робочих операцій трьох послідовних виробництв [107, с. 28].

Залізоплавильні промисли не могли працювати цеховим способом, бо являли собою товарне виробництво, яке виходило за цехові рамки [82, с.468]. Академік С.Г. Струмилін показав процес переростання кустарних селянських ручних домниць у мануфактуру. Вивчаючи поділ праці на Рокитинській рудні XVII ст. (Росія), яка працювала на 2 горна і 3 водяні колеса, обслуговувалася 10 чол., прийшов до висновку, що «... цей поділ праці являє собою уже досить складну його кооперацію і при значному числі працюючих створює початкові форми мануфактури» [143, с.41; 144, с.54-63]. Такі залізоплавильні промисли були поширені на території Волинського воєводства, особливо у першій половині XVII ст.

Найбільш поширеною формою експлуатації залізоплавильних промислів була оренда. Не перебували в оренді лише заклади бідних селян. Власникам вигідно було віддавати виробництво в оренду, ніж самим займатися керівництвом. Процес одержання заліза відзначався складністю, володінням відповідними технічними знаннями, вміннями та навиками [177, с.42]. Щоб організувати рудничне виробництво треба було вміти підшукати місце, яке б поєднувало всі необхідні умови для добування заліза, в першу чергу поклади болотної залізної руди, визначення її кількості та якості, наявність лісу, необхідного для спорудження виробничих і жилих приміщень, існування річки чи става як джерела енергії для механізації виробничих процесів. Побудовані

приміщення необхідно було обладнати і забезпечити кваліфікованою робочою силою. Все це могли зробити лише рудники – майстри залізоплавильного виробництва, вихідці із середовища дрібної шляхти, міського і сільського населення. Вони були безпосередніми організаторами одержання заліза. Як організатори промислів, рудники вкладали у них не тільки свої технічні знання та ініціативу, але частково і кошти, головним чином на покупку обладнання та інструментів, за що отримували пільги під час оренди.

Промисел споруджувався, як правило, під керівництвом рудника за кошти власника із залученням залежного населення навколишніх населених пунктів, біля яких з'являвся. Під час побудови і в дальнішому важкі фізичні чорнові роботи: ремонт приміщень, гребель, копання і промивка руди, її доставка, заготовка дерева на вугілля виконувалися феодално залежними людьми. Названі види робіт завжди обумовлювалися в контрактах, підписаних між власниками промислів та орендарями. Тексти угод показують складну картину взаємних зобов'язань.

Оренда була вигідною формою керівництва залізоплавильним промислом не лише для його власника, але й для рудника, що підтверджується майновим становищем. Рудники були переважно заможними людьми. Звичайно, ступінь заможності був різним. Деякі з них володіли такими сумами грошей, що давали можливість орендувати декілька промислів. Щоб отримати більший розмір прибутку, рудники разом із залізоплавильним промислом брали в оренду ще водяні чи вітряні борошномельні млини, лісопильні, броварні, гуральні, виробничий процес на яких не відзначався складністю. Вододіючі промисли пов'язувалися в одне ціле з технічного боку джерелом енергії, з економічного – організацію виробництва. Об'єднання різних галузей механізованих промислів в одних руках свідчило про укрупнення промислового виробництва, яке приводило до

появи поділу праці і, нарешті, до організації підприємств мануфактурного типу в його початковій формі [31, с. 43].

Терміни оренди були різними. Найбільш поширені – один - три роки [141, с.60]. У XVI ст. переважали однорічні строки, з першої половини XVII ст. почали збільшуватися і досягали трьохрічної тривалості. Зростання тривалості контрактів гарантувало власникам промислів отримання постійного прибутку на протязі більш тривалого часу.

Після закінчення терміну оренди, коли власник не мав претензій до орендаря, то знову давав йому згоду на керівництво виробництвом, коли ж не погоджувався, то шукав іншого орендаря. При успішній організації виробництва промисли могли перебувати в руках одних і тих же орендарів на протязі декількох десятиліть, про що свідчать тексти контрактів.

Орендна плата (рата) мала дві форми (грошову і натуральну). Остання не мала самостійного значення і поєднувалася з грошовою. Орендар сплачував гроші та давав певну кількість заліза і залізних виробів. За це власник промисла допомагав йому робочою силою, продуктами харчування для челяді, коли це були не місцеві, дозволяв користуватися різними сільськогосподарськими угіддями, городами, сінокосами, розміщеними недалеко рудні. Майже всім орендарям дозволялося користуватися лісами для заготівлі палива і деревного вугілля. Визначити у грошовому виразі взаємні послуги і встановити розмір орендної плати дуже важко. До того ж, вона не була постійною і коливалася навіть впродовж контрактного терміну, на протязі року чи сезону і не завжди відповідала величині доходів промисла, бо до неї включалася плата не лише за залізоплавильне виробництво, але й за інші промисли чи об'єкти, які орендували в цілому. Рудник Семен, що впродовж кількох років тримав заклад у селі Плесово біля Дубровицького замка, щорічно платив, за даними 1633 року, оренди по 16 коп грошей литовських і кілька возів заліза. Інший орендар Нарофей, в цей же час, давав за оренду промисла щорічно по 30 коп грошей литовських та 6 возів заліза [90, ф. 2, спр. 7338, арк.1].

Річна орендна плата за рудню в селі Нароки (1635 р.) становила 8 злотих і 150 возів заліза, іншої, розміщеної неподалік, - 100 коп грошей литовських і 20 возів продукції.

Сировиною для виробництва заліза служили болотні, лугові та озерні руди. Умовно їх часто об'єднували однією назвою болотні. Вони являли собою один із видів бурого залізняка (лимоніта), який був вторинним утворенням осадового походження. Залізо містилося у вигляді водного оксиду [5, с.83]. Найкращим видом руд був глинистий залізняк (вміст заліза до 30%), гірший – лугова руда, що містила до 10 - 15% заліза [5,с. 78].

Руди залягали на дні боліт, озер, рік разом з глиною і камінням та були легко доступними для добування населенню як глина, пісок чи торф[18, с.12; 24, с. 53]. На жаль, поклади болотних залізних руд в Україні залишилися майже не вивченими.

Звичайна середня товщина покладів досягала 15 - 20 сантиметрів, інколи доходила до одного метра [5, с.73-81]. Великі земельні площі руди займали біля селищ Воловка, Горохове, Городище, Губина, Любче, Марковичі, Міжріччя, Миклин, Сclin, по берегах річок Случ і Стир . У донесенні возного Волинського воєводства С. Машонського (25 травня 1625 р.) повідомлялося, що неподалік села Княже Луцького повіту, що перебувало у власності шляхтичів Я. Канадинського і І. Мошаписецького, бачив «уїму» (багато) болотної руди [90,ф.2, спр. 17435, арк. 6, 10]. За даними О.О. Нестеренка, на території Волині у кінці ХІХ ст. болотна руда займала площу біля 32 тис. квадратних верств [92, с.145], що становило до 80 % всіх рудних запасів Полісся України .

Поліська експедиція, організована Інститутом історії матеріальної культури (нині Інститут археології НАН України), з 1932 по 1936 роки вивчала історію залізоплавильного виробництва на території Правобережної України [128, с.44]. Охопивши великий район, малочисельна експедиція не змогла природньо глибоко дослідити поставлене питання. В той же час

доречно відзначити, що в матеріалах експедиції міститься багато цікавих даних про поклади руд. За різновидностями вони поділялися на п'ять груп. До першої належали руди, що являли собою тверді конкреції майже чистого заліза або вкраплення його у глині, суглинку і піску. До другої відносилися пухнатожовті, малопісчані конкреції лимоніта, що поступово переходили в ґрунт. Третя група включала глину, пісок, суглинкові та пухнаті пісковики, які мали конкреції твердого лимоніта діаметром до 2 см. Четверту групу становили твердозалізні піски, а також піщані суглинки мікроскопічних конкрецій. Руда розташовувалася у них в розпорошеному вигляді тобто у формі домішок. До п'ятої групи належали глина і суглинки, в яких лимоніт становив не більше 5 % до загальної маси. Руду першої групи можна було використовувати безпосередньо у виробництві. Друга, третя і четверта групи руд містили у собі достатню кількість заліза, але потребували попередньої підготовки – збагачення (промивання водою). На кінець п'ята група, в зв'язку з недостатнім вмістом заліза, ніякої технічної цінності не представляла.

Добували руду в основному влітку за допомогою лопат, потім складали в купи для провітрювання [128, с.45]. Збагачення проводилося в спеціально викопаних ямах, залитих водою. На залізоплавильні промисли руда доставлялася возами. Найбільш повні повідомлення про пошук, добування, збагачення і плавлення болотної руди містяться у віршах поета Климентія Зінов'єва, який не лише спостерігав, а, можливо, безпосередньо брав участь у цьому:

«Добре и рудництво на свете ремесло,
Але знаю же вельми оно есть тяжестно,
Бо хоч водою млаты в руднях ударяют,
Еднак без великой праці не бывають.
Гди бы при болотах треба и землю копати
Да руды з великою пыльностью искати.
А знайшедши гди руду, особно копати;
И в кошниці беручи, в воды полоскаты,

Потом на уголья дров в дубраву рубати
И вышей хлопа в костер довгий тасовати.
На потом дерн резать костер той вкривати
И смотреть, же б поломья не могло псовати,
А о иных працах много треба писать.
Нехай и так, хто видав, может той и так
знать,
Зачем им рудников помножи на свете,
Жеб довольно железа люде могли мети» [65, с.
281 - 282].

Феодалы, на землях яких залягали поклади болотних руд, здавали часто їх добування в оренду майстрам (плокарям). Разом з добуванням руди дозволялося їм користуватися водою і лісом під час збагачення. За все це власник покладів отримував гроші і залізні вироби.

З рудорозробками з'явилися грабежі болотної руди на сусідніх землях або захоплення їх в цілому, збройні напади тощо. Шляхтичка П. Гулевичова (1570 р.) скаржилася на князя М. Солтана-Соколовського за захоплення ділянки землі з болотною рудою в селі Грушове [155, ф.26, оп. 1, спр. 62а, арк.1]. В 1592 році копав самовільно руду підляшський воєвода Я. Заславський на землі (маєток Обзирно) володимирського підкоморія Я. Бокая-Печихвостого [128, с. 47].

Між власниками залізоплавильних промислів точилася жорстока збройна боротьба не лише за болотну залізну руду, але й за виробництво заліза в цілому, його технічне обладнання, гідроенергетичні ресурси, ліси і навіть за самих рудників. Поява рудні часто серйозно порушувала інтереси сусідніх землевласників. Побудова греблі вносила зміни у водний режим ріки, озера чи става. Підвищувався рівень води, затоплювалися сінокоси, орні землі, городи, порушувалася нормальний стан роботи раніше збудованих гідротехнічних споруд. Поява нового залізоплавильного промисла нерідко супроводжувалася копанням і крадіжкою болотних руд на землях сусідніх власників, вирубуванням дерев в чужих лісах. Заснування біля новозбудованого промисла слобідки, села притягувало

підданих з навколишніх населених пунктів, рудницьку челядь і навіть рудників з інших, раніше збудованих і діючих закладів. Фактів збройної боротьби за рудні відомо багато. Слуги шляхтича Ф. Острожецького (1568 р.) пограбували обладнання та інструменти на рудні, яка належала землевласнику А. Бабінському на Ленчинському ґрунті. Коли ж рудник відновив украдене, промисел знову піддався крадіжці. В 1571 році урядник князя Б. Корецького І. Меренинський зі своїми слугами напав на нього, спалив будівлі, пограбував обладнання, розігнав працівників, забрав воли і коні, яких запрягали у вози для доставки дров і руди. Управитель Несухоїжівського маєтку Я. Міклашевський в 1593 році повідомляв, що селяни селищ Кілки і Чорнорудка напали на його рудню, розташовану на річці Бруска в Борисівському маєтку і розігнали працівників, забрали все обладнання та інструмент, а також отримане залізо.

Робочий період на промислі тривав 3 - 4 місяці на рік. Він залежав від роботи водяних коліс. З настанням морозів колеса не працювали, не діяло і виробництво. Рудня на два горна і три водяні колеса виробляла за рік в середньому 500 - 700 пудів сиродутного заліза.

Залізо вироблялося двох сортів: м'яке і крихке. Останнє було низької якості і використовувалося при виготовленні сільськогосподарського інвентаря, предметів побуту, домашнього ужитку і т.д. У шляхтича Д. Мокрецького (Володимирський повіт) з такого сорту заліза було виготовлено 2 борони, плуг, ланцюг [155, ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 8], у маєтку феодала Я. Якорницького (1587 р.) сільськогосподарські знаряддя праці, два ланцюги, кожний вартістю по 6 литовських грошей [128, с. 64]. Серед інвентаря виділялися борони, коси, серпи, плуги, сошники, лемеші, сокири та ін. Виготовлялися побутові речі (цвяхи, замки, плити для зоління білизни, молотки, кліщі тощо), обладнання та інструменти для борошномельних, лісопильних промислів і для самих рудень (ковалди, наковальні, молотки, зубила, циркулі, кліщі і т.п.).

Продукція промислів надходила переважно на ринок. Лише окремі з них працювали на задоволення господарських потреб власників. Вироби і виготовлені речі закуплялися оптом на місці виробництва торгівцями, які потім збували їх в роздріб на торгах і ярмарках. Під час купівлі - продажу відбувалися різні цікаві події. Луцький купець Ю. Гошія (1571 р.) взяв у шляхтича В. Турка з села Скриня під Луцьком гроші (70 злотих) і пообіцяв доставити кілька кіс. Проходив час, а товару купець не привозив. Пан В. Турка змушений був звернутися в Луцький гродський суд за допомогою. Суд зобов'язав Ю. Гошія на протязі 3-х днів повернути взяті у міщанина гроші [155, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк.170]. Але чи він повернув, документи нічого не повідомляють. Радомишльський житель Щ. Цибульський (1571 р.) звинувачував луцького купця Ігнатія в тому, що він домовився з ним на «железо плугове, лемеша и чересла, дав задаток и выпив с ним «могорыч». Купець слова не дотримав, замовлених товарів не доставив і не хотів повертати задаток. Розгляд справи у Луцькому гродському суді засвідчив, що купець Ігнатій поставив володимирському міщанину замовлений товар, але із запізненням.

Збут рудничної продукції був в цілому значним. Продукція надходила в продаж великими партіями [134, с. 154 - 156]. За допомогою купців і торгівців доходила до окремих споживачів. Основним районом реалізації заліза та залізних виробів були території Волинського, Подільського і Руського воєводств.

Отже, на греблях, розміщених на річках, ставах та озерах, поблизу залягання болотних руд та лісових масивів на території воєводства впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. діяло до 50 залізоплавильних водяних млинів (рудень). Ними володіли переважно феодали. Найбільш поширеною формою організації виробництва була оренда. Орендарями виступали рудники – майстри залізоробної справи, вихідці із середовища дрібної шляхти, міського і сільського населення. Терміни оренди – один - три та більше років. Орендна плата

виступала у двох формах (грошима і натурою, готовими залізними виробами). Розмір її залежав від обсягів виробництва.

На рудні з трьома водяними колесами і двома горнами за робочий період щорічно виплавлялося в середньому до 500 пудів сиродутного заліза. Воно було двох сортів: м'яке і крихке. Виробництво складалося з двох частин: власне промисла, що називався руднею або димарнею, і кузні (гамарні). На рудні з двома горнами і трьома водяними колесами працювало в середньому по 12-13 чол. Існувало п'ять самостійних робітничих професій, зароджувався примітивний неглибокий поділ праці. Найбільш великі рудні були організовані за мануфактурним принципом в його початковій формі.

РОЗДІЛ 3. ПОТАШНІ

3.1 Розміщення та організація виробництва

У лісових районах Волині поширилось поташне виробництво. Поташ являв собою карбонат калію K_2CO_3 , який містив 68,2% калію і 31,8% двоокису вуглецю. За зовнішніми ознаками представляв тверду білу масу з різними відтінками, забарвленням, залежно від домішок, що в ньому залишалися [90, ф. 56, спр. 1, арк.2]. У сухому стані поташ мав вигляд синювато-рожевих чи сіробілих гідроскопічних зерен, кусочків, жадібно притягуючих вологу з повітря і легко розчинних у воді. Поташ, як технічний продукт, виступав важливим хімікатом у полотняному, суконному, скляному, селітrenomпорховому, фаянсовому виробництвах, у миловарінні, при фарбуванні тканин та їх пранні. Тривалий час дерев'яний поташ зберігав важливе значення у господарському розвитку краю. Лише у середині ХІХ ст., в результаті наукових і технічних досягнень у галузі вивчення калію і натрію, почав втрачати значення серед розчинників, уступивши місце синтетичній соді. Де не де зустрічався навіть до першої чверті ХХ ст. Нині деревне поташне виробництво припинило своє існування [141, с. 56 - 58].

Слово поташ німецького походження і складається з двох частин: asche (попіл) і pott (горщик) тобто горшковий попіл [90, ф. 56, спр. 1, арк.58]. У назві відбився історичний етап технології виробництва поташу із попелу. Потім назване слово перейшло до мов слов'янських народів, де відбувалися значні епізоди в історії поташного виробництва [142, с.76].

Поташна топономастика налічує невелику групу назв – лише п'ять (буда, майдан, попельня, поташня і шура), але кожне з цих понять має ряд похідних. Топономастика являє собою факт фольклору, народної звички, спомин, що залишився у пам'яті людності, пов'язаній з далеким минулим. Побутові нашарування місцевості

перетворювалися в офіційні назви, у факти адміністративного характеру [127, с.146].

За своїм змістом поташна топономастика містить у собі різні поняття. Назва буда означає поташний промисел в цілому, поташня, попельня й шура – частину виробництва, призначену для певної мети, але так само й цілий промисел. Нарешті, слово майдан свідчить тільки про місце виробництва, площу і місцевість. Поняття буда охоплювало не лише поташне виробництво, але й отримання різних лісових товарів як ванчосів, клепок, смоли тощо. Буда являла собою універсальне підприємство для виробництва лісових товарів. До поташного промислу нерідко приєднувалося смолярство, виробництво дьогтю, дошок, брусів [142, с.76]. При цьому усе ж залишалася стара назва селища, яке утворювалося, щоб розробляти ліс на поташ. М. Дубіцький, вивчаючи походження й еволюцію назви селища Буда поблизу міста Берестечка, пов'язує їх із вирубуванням лісів. У наведених словах цілком слушно відмічається, що в буді зосереджувалися різні види виробництва лісового характеру, але не взято до уваги те, що початкова назва селища виникла від поташних промислів, які там існували. Пристосувавшись до географічних районів, багатих на листяні ліси, топономастика говорить про відповідні зв'язки її з економічними процесами, що відбувалися в минулі часи у цих районах [142, с.76]. У топономастиці чітко виступає єдність умов, процесів, які вона відобразила. Топонімія являє собою історичний залишок минулих економічних процесів у сучасній дійсності [138, с.222].

Буди з'являлися в листяних лісових місцевостях, розташованих поблизу сплавних річок, по яких вивозилися лісові матеріали. Вісім існувало у лісах, що оточували Луцьк (1558 р.) дві (1559 р.) – у Ретівській пущі, три – у лісах поблизу ріки Дубровиця [127, с. 147]. Один промисел діяв у лісі під селом Ставчицьке Луцького повіту. В 1564 році два осередки поташного виробництва розміщалися у Моховській пущі, п'ять – в Степанівській, сім (1568 р.) – у Чернецькій [127, с. 147 - 149]. Добувався поташ поблизу

села Підгайці (Луцький повіт). Вироблявся (1609 р.) й у селищі Довга Воля цього ж повіту. Всього впродовж другої половини XVI та першої половини XVII ст. на території воєводства діяло до 30 центрів поташного виробництва [141, с.58].

Виробництвом поташу займалися головним чином землевласники (магнати, князі і шляхтичі). Спочатку за його добування взялися великі землевласники у своїх маєтках, а потім й дрібніші власники земель. Уже в 1551 році князь О. Сангушко-Каширський у великих обсягах добував поташ у лісах біля Ковеля. Не відставала від нього й велика родина князів Острозьких (Беата, Костянтин, Олександр, Софія, її чоловік – шляхтич О. Ласький). Поташні промисли діяли на землях магнатів і князів А. Збараського, Б. Корецького, А. Курбського, О. Масалинського та І. Четвертинського [141, с. 57]. Серед шляхтичів найбільш енергійно займалися поташним виробництвом Ф. Білостоцький, О. Кирдей-Мильський, О. Семашко, М. Свинцицький, Б. Сосницький та ін. [142, с.77].

Описів поташних буд залишилось мало. Загальну уяву про них подає технічне обладнання. Буда складалася переважно з 20 корит і стільки ж прикоритків. Ширина корита становила 30-50 см, довжина 6-8 метрів [127, с.149]. Біля них розташовувалися жилі будинки для працівників, комори, хліви для робочої худоби, шопи (навіси для зберігання поташу і попелу). Навіси за допомогою стовпів піднімалися над землею, стіни оббивалися дошками, які захищали внутрішню частину від намочення дощем чи снігом. Ширина і довжина таких споруд становила по 5 метрів. Поруч з ними часто стояли великі ящики для зберігання попелу. На промислі, розташованому в урочищі Чернятина Луцького повіту, в 1564 році налічувалося 10 таких ящиків. Довжина кожного з них становила півтора метра, стільки ж – ширина і висота [137, с.129].

Поташ вироблявся в печах, які називалися гартами. Для цього на рівному місці влаштовували піч, на взірець

цегельні, в квадрат, з чотирма стінами. Дно і стіни викладалися цеглою чи каменем. Довжина становила 10 метрів, ширина – 4. Споруджувалося один чи два гарті. Від їх чисельності залежали розміри промислу [142, с.77].

Технологія добування поташу була проста. Вона складалася з таких послідовних операцій: а) розчинення попелу у воді; б) випарювання лугів; в) прожарювання або кальцинування згущеного залишку (сирого поташу).

Процес вилуговування попелу полягав у тому, що його розчиняли у воді. Для цього просіювали через дротяне сито, очищали від вугілля і головешок, засипали у корита і кадоби, замочували водою і давали можливість розчинятися до тих пір, поки суміш не ставала густою як тісто. Попіл вилуговували холодною водою. В літку, в період сонячного тепла, - підігрітою. За 20-24 години лугові солі сполучалися з водою і утворювали луг, який випускався з діжки чи корита через спеціальний отвір [90, ф. 56, спр. 1, арк.94]. Діжки або кадоби мали вигляд конуса, заввишки до 3 футів, у діаметрі – до 5. Вони робилися з сосни або ялини і стягувалися залізними обручами. Кожна діжка мала подвійне дно. Верхнє – з провінченими дірами, щоб стікав вид (луг). Спіднє на віддалі 3 вершків від верхнього мало кружки, на яких лежало верхнє дно. Щоб спустити луг, у спідньому дні або збоку влаштовували отвір (чіп). Біля діжок стояли жолоби, по яких луг відводився до спеціальних сховищ чи корит [90, ф. 56, спр. 1, арк.94-95].

Нерозчинні у воді солі та метали осідали на дно розчину, утворюючи осад. Попіл, що залишився після вилуговування, називався попільняком. Його збирали і вживали, головним чином, для угноєння глинистих ґрунтів та лугів., застосовували у скляному і селітряному виробництвах [135, с.164].

Отриманий луг випаровували на вогнищі, щоб видалити воду і добути твердий залишок. Для цього на дно гарту клали дрова, спочатку соснові смолисті тріски, щоб можна було підпалити. Потім у кілька рядів, до самого верху гарту, розміщали дрова. Коли гарт був заповнений, дрова підпалювали, а вогонь поливали густим розчином

попелу. Дрова горіли, розчин попелу випаровувався, утворюючи твердий осадок (шерес), який шарами осідав на дно гарту [90, ф. 56, спр. 1, арк.95]. Названа процедура тривала до тих пір, поки гарт повністю не заповнювався. Після закінчення прожарювання утворювалась густа жирна маса, яку після остигання розбивали ломами і упаковували у бочки. Отриманий поташ являв собою суміш всіх розчинних у воді солей з домішками попелу, які утворювалися при спалюванні дров.

Якість поташу залежала не лише від виду сировини (попелу), але й від способу вилуговування і випарювання розчину. Відмінності між видами поташу залежали й від того, як старанно і яким способом його виготовляли [142, с.78].

Крім добування поташу на гартах, використовували й інші способи його отримання, зокрема на залізних плоских сковородах або в чавунних (мідних) казанах, які вмазувалися у піч. Випарювали луг тривалий час, кип'ятили, доливаючи замість води, яка випаровувалась, нові порції луку і увесь час розмішуючи дерев'яними чи залізними лопатками. Добута густа жирна маса мала густоту і колір дьогтю. Осад містив мало поташу K_2CO_3 , а переважно калійні солі, органічні речовини тощо. Залишок являв собою сирий поташ, який, висохнувши, набував більш-менш твердого вигляду. На цій стадії виготовлення він часом надходив безпосередньо в продаж як бурий порошок [90, ф. 56, спр. 1, арк.95].

Для видалення води і гумусових частин прожарювали (кальцинували) сирий поташ. Ця операція проводилася в спеціальних печах. Вони склалися з трьох відділів. У середньому відділі з стінками, які не доходили до склепіння, клали поташ. У крайні два відділи поміщали дрова для спалювання. Полум'я від горіння спрямовували на поташ, розміщений у середньому відділі. Операція прожарювання полягала в тому, що до розжареної печі клали рівномірно шар поташу, який майже миттєво висихав. Після першого шару клали другий, третій і так далі. Масу постійно поміщували коцюбами (палицями),

пильнуючи, щоб вона не стопилася: рівномірно прожарювалася [142, с. 79].

У печі завдовжки і заввишки 3 аршини поміщалося до десяти пудів продукції. Операція прожарювання тривала 5-6 годин, інколи до доби. Витрачалося 1,5 кубічних сажнів дров [90, ф. 56, спр. 1, арк.95-96].

Після прожарювання поташ вигрібали на підлогу і набивали в бочки, щільно закривали, щоб не допустити проникнення вологості. Поташ виглядав як тверда ніздрювата зерниста маса з синім чи червоним відтінками. Хімічний склад залежав від походження сировини, технології виробництва, концентрації розчинів тощо [135, с.164-165]. Отриману продукцію часто піддавали повторній кристалізації, досягаючи підвищення якості. Свідченням цього служив блакитний колір.

При отриманні шадрика використовували три способи. Перший полягав у тому, що в лісі спалювали в'язові дрова до того часу, доки не набиралося попелу не менше 150-200 пудів. Далі його згрібали і на місці купи влаштовували тік. Спочатку клали підкладки (осикові чи липові дрова) на відстані одного аршина, завдовжки – 3-4 сажні і висотою – до 4 вершків. Упоперек підкладок поміщали тонкі колоті дрова. Їх покривали шаром змоченого попелу. На нього клали новий ряд дров упоперек першого ряду і так перемінно далі. Склавши дрова і попіл, підпалювали знизу і стежили, щоб вся конструкція згоріла. Залишок на місці спалення дров являв собою шадрик .

Другий спосіб передбачав використання не мокрого попелу, а сухого при горінні дров. Далі технологічний процес нагадував операції першого способу, який викладений вище.

Наступний спосіб добування шадрика або прожареного попелу ґрунтувався на іншій технології. З попелу виділялися лише органічні речовини, прожарюючи на багатті і не застосовуючи печей. Для цього взимку у лісі розчищали місце, зрубували дерева і складали у купу близько 1 сажня заввишки, 3 сажні завдовжки і підпалювали. На добутий попіл клали сніг і все це

змішували. Танучи, сніг вилюговував попіл і витікав як густе сусло, яке прожарювалося на вогнищі при горінні осикових дров. Після закінчення горіння внизу збирався стоплений осад, що розбивався на шматки. Вони мали темно-сіро-зелений колір, скловатий вигляд і міцний луговий смак [90, ф. 56, спр. 1, арк.101].

Різні способи добування шадрика впливали на вміст вуглекислого калію. При першому способі його містилося 30,5%, при другому – 20,9%, третьому – 11,3%. Найбільш якісна продукція отримувалася першим способом [142, с.78].

Для добування смольчуги (різновид поташу) вживали берест і граб. З попелу цих дерев виготовляли міцні і густі розчини, поміщали в добре напалену піч, на взірець пекарської, але більшу, щоб речовина швидше просушувалась. Готовність продукції визначалася на вигляд, коли білий колір змінювався на сірий. Потім її виймали з печі і упаковували у бочки. Продукція була придатна для тих самих потреб, що і поташ [137, с.129].

Обсяги добування поташу з різних порід дерев – неоднакові. Один шіфунт (11,5 пудів) отримували з 70 кадей або цебрів попелу. На один пуд витрачалося 6,08 цебрів попелу, кожний вагою біля 2 пудів. Для добування одного ластва поташу потребувалося до 30 ластів фальби (попелу). З одного кубічного сажня в'язових дров отримували 18 фунтів поташу, вербових – 15, дубових – 10, букових – 8, кленових – 7. В середньому вихід поташу з одного кубічного метра деревини становив 4 кілограми [127, с.157]. Щоб отримати один пуд поташу потрібно було спалити 4 кубічні метри деревини. Згідно з наведених даних, видобуток поташу становив 0,1-0,12% ваги деревної маси. Професор К.Г. Дементьев визначає видобуток поташу в 10-12 фунтів з одного кубічного сажня деревини [90, ф. 56, спр. 1, арк.62]. Показники коливалися між 0,1 (або навіть менше) і 0,3% ваги деревної сировини. Привертає увагу низький процент видобутку поташу з попелу клена (0,125%). Тим часом його попіл (кленівку) вважали добрим матеріалом при виробництві поташу. І.

Козлов визначає видобуток поташу в 15 фунтів з одного кубічного сажня дров. Детальні показники виробництва поташу з деревини різних порід, їх віку, гілля, листя, кори подає німецький вчений Г. Вернек [90, ф. 56, спр. 1, арк.62]. Найбільший вихід поташу давала кора 50-літньої верби (0,4%), найменший – деревина 100-літньої липи (0,1%) (більш детально див. додаток Б, табл. Б.7). Про видобуток шадрика маємо такі дані: з одного кубічного сажня осикових дров отримували його близько 3 пудів. Лісівник В. Пфаль наводить такі показники видобутку поташу з 1000 фунтів деревини окремих порід: дуб – 1,9 фунтів, бук – 1,4, клен – 3,15, ясень – 1,56, липа – 1,65, тополь – 0,73, береза – 1,57, вільха – 3,5, смерека – 0,3. Використовуючи дані професора К.Г. Дементьєва, вихід поташу (у фунтах) з 100 пудів рослинної маси становить від 0,3 до 0,6% по відношенню до ваги деревини (більш детально див. додаток Б, табл. Б.8). Хоч наведені показники невиразні, бо визначити обсягові міри важко, все ж таки вони свідчать, що найбільш уживаними для добування поташу були листяні породи дерев, особливо в'яз, клен, верба, ясень та ін. [135, с. 164 - 165]. Багатий вміст у попелі в'яза калію послужив причиною його винищення на значних земельних площах. Виробництво поташу знищило багато цінних порід дерев: липи, в'яза і клена.

Матеріал з технології поташного виробництва свідчить про виділення певних етапів та стадій. Перший етап характеризує оброблення попелу, охоплює технологію виготовлення шадрика, вайдаша і звичайного поташу. Це – методи ремісничо-кустарного типу виробництва. Другий етап засвідчує технологію добування, для якої були потрібні спеціальні пристрої, інструменти, знаряддя праці (сокири, пили, свердла, склюти, теслиці, бондарські ножі та ін.), складні технологічні процеси .

Обсяги отриманого поташу з деревного попелу залежали не тільки від породи дерева, але й від того, яку частину деревини спалювали (кору, гілля, листя, стовбур). Стовбур дерева давав менше поташу, ніж інші його

частини. Значення мав вік деревини та спосіб її спалювання. Помітну роль відігравали ґрунтові та кліматичні умови, які впливали на якість продукції.

Технологічний процес вимагав поділу праці, якій виникав у результаті довготривалого розвитку практичних і виробничих навиків. Цьому сприяла чисельність людей, зайнятих на одному промислі. На буді луцького мостовничого І. Борзобагатого-Красенького (1581 р.) у селі Холопові було зайнято 27 чол., на іншій, розташованій неподалік, – 30, на закладі шляхтича Б. Семашка (1558 р.) трудилося 32 чол., на Звірівській буді феодала С. Запольського в 1563 році – 60, на одному з промислів, розташованому у Степанівській пущі, – 100, на підприємстві шляхтича В. Бозовського (1564 р.) – 160 [142, с.79]. У названу кількість працюючих включалися не лише працівники, зайняті у процесі виробництва, але й бондарі, візники, дроворуби, пакувальники, некваліфіковані працівники, які виконували допоміжні роботи [141, с.59]. Сама відповідальна праця була у кальцинувальщиків, вилуговщиків та поливальників. Від їх уміння залежала якість продукції та вміст у ній солей. Майстерності вони навчалися шляхом засвоєння досвіду і навиків у більш кваліфікованих і досвідчених працівників, які передавалися з покоління до покоління [127, с.150]. У процесі виробництва з'являлися ознаки зародження поділу праці. Тут працювали будники (поташники) – керівники виробництва, кальцинувальщики, вилуговщики, поливачі, коритники, бондарі, дроворуби, пильщики, візники, колісники, пакувальники та ін. Працюючих очолював шафар. Він був, звичайно, не шляхетного походження і призначався чи наймався [127, с.159]. Шафар залучав кріпосних селян або наймав «робітників попелових для робленья поташу чи паленья попелу».

Добування поташу тривало в середньому два-три місяці. За календарний рік на одному промислі вироблялося по декілька десятків ластів продукції. Шляхтич Я. Горський (1561 р.) у Звірівській пущі добув 50 ластів. На двох промислах князя С. Краєвського,

розташованих у Луцькому повіті, в 1569 році отримано по 40 ластів на кожному. На одній буді вироблялося щорічно в середньому по 40-50 ластів поташу.

Виробництво поташу було прибутковою справою, що підтверджується, зокрема, даними Бушенівської буди за 1622 рік. У ній фурманам (візникам) за доставку 30 ластів фальби (попелу) із лісу заплатили 20 флоринів. Вартість клепок для виробництва бочок під поташ становила 6 флоринів, 7 грошей і 15 денаріїв. Витрати на виготовлення бочок та їх упаковку поташем рівнялися 18 флоринам, 22 грошам і 9 денаріям. Враховуючи вартість попелу (187 флоринів і 18 грошей), оплату праці людей, зайнятих на виробництві, гроші, відпущені на їх харчування і одяг, витрати на один ласт поташу становили біля 264 флоринів, 22 гроша і 9 денаріїв. Його продажна ціна дорівнювала 576 флоринів [127, с.160]. Отже, прибуток за вироблений ласт досягав 290 флоринів, 7 грошей і 9 денаріїв. Подібне явище спостерігалось й на інших закладах.

Поташні промисли експлуатувалися не самими власниками, а здавалися в оренду майстрам, спеціалістам будної справи, вихідцям із середовища збіднілих шляхтичів, міщан та окремих багатих заможних селян, купців [127, с.155]. Шляхтич Ф. Чехович (1605 р.) віддав в оренду свої промисли у Росоховських лісах буднику І. Грежанському. На оплату праці працюючих та придбання сировини (попелу) виділив 2800 злотих. Багатий селянин, підданий любачівського каштеляна М. Лисаковського орендував буди князя С. Краєвського, розташовані біля міста Володимира. Дві буди на краю лісу біля села Холопово, яке належало луцькому мостовничому І. Борзобагатому-Красенському, в 1581 році орендував рівненський купець Р. Міхеєв.

Терміни оренди промислів – різні, переважно від одного до трьох років. Розмір плати залежав від обсягів випуску продукції та інших умов, зазначених у підписаних договорах між власниками лісів та орендарями [127, с.156]. Орендна плата виплачувалася переважно на початку роботи об'єкта або давався завдаток. Решта грошей – під

час вивозу готової продукції. Зустрічалися випадки сплати грошей у певні терміни на протязі дії договору із врахуванням складних розрахунків між власниками лісів, промислів та орендарями.

Взявши в оренду заклади, орендарі вміло налагоджували виробництво, намагалися повернути вкладені гроші і мати ще підприємницький зиск. Вони похижацьки винищували лісові масиви, часто спалюючи цінні породи дерев, ліс придатний до будівництва, своєчасно не ремонтували технічне обладнання та інструменти, посилювали експлуатацію робочої сили. Між власниками та орендарями часто відбувалися суперечки, які порушували підписані зобов'язання. Боротьба між ними розпочиналася відразу після укладання контрактів [131, с.19-20]. Очевидно, це було звичайним явищем і відповідно традиційно встановленим правилами того часу, проявляючись у різних фізичних сутичках, але частіше всього у військових нападах та судових тяганинах, які тривали роками.

Після віддачі промислів в оренду, власники вдавалися до послуг купців і торгівців, заключаючи з ними договори на продаж поташу чи доставку його до певних місць. Купці та їх уповноважені (агенти) безперервно тинялися по дорогах і лісах, вивозячи чи покупаючи поташ або попіл у значних обсягах.

Зустрічалися часто випадки порушення умов контрактних договорів, підписаних між власниками і орендарями буд та купцями. Шляхтич В. Красенський (1562 р.) заключив угоду з дрібним землевласником П. Кирдеєм на виробництво йому 200 ластів попелу, але взятих зобов'язань не дотримав: 115 ластів продав одному купцеві, 30 – іншому, решту (55 ластів) відправив на ринок до Луцька. Дружина брацлавського воєводи підрядилася виробити для одного луцького купця 200 ластів поташу, взяла наперед гроші, але його у домовлене місце і визначений строк не доставила. Купці з міста Ковеля Ш. Рабієвич і Л. Натанович (1565 р.) підписали з феодалом О. Кирдеєм договір на продаж їм 100 ластів попелу. На

організацію виробництва вони дали 60 коп грошей литовських. Пізніше, знову заключили з названим паном контракт на виробництво 100 ластів попелу і власникові промислів дали наперед 70 коп грошей литовських. Всього, за умовами двох угод, купцям необхідно було продати 200 ластів. Але коли вони хотіли вивести продукцію на 60 підводах з лісу, феодал О. Кирдей не дозволив брати, вимагаючи доплатити ще по 10 грошей литовських за кожен ласт. Возний Луцького повіту М. Славокгурський скаржився на магната Я. Томаревського і шляхтича М. П'ясецького, які пообіцяли, але не доставили у призначене місце 110 ластів попелу.

Спостерігалися випадки нападів на промисли, руйнування виробничих приміщень, технічного обладнання, інструментів, забирання поташу і попелу на місці виробництва або під час перевезення. На буду, розташовану у селі Сокоричі Луцького повіту, в 1562 році здійснив напад магнат М. Четвертинський зі своїми слугами, зруйнував приміщення, склади, сараї, хліви для робочої худоби (волів і коней), порубав корита, пошкодив технічне обладнання, розігнав поташників і забрав 35 ластів попелу, упакованого в бочки. Луцький підстароста М. Кодинський (1562 р.), спільно з озброєними своїми слугами, напав на поташні промисли князя С. Краєвського, зруйнував їх і забрав із собою 100 ластів попелу, який поміщався у сараї. Урядник С. Запольський, що працював у феодала О. Горовського, займався добуванням поташу у Звіривській пущі. В 1563 році напад на це виробництво здійснив з озброєними слугами сусідній феодал І. Когорський, який захопив декілька ластів попелу і поташу, розігнав поташну челядь і забрав у неї 60 топорів. Луцький вїйт В. Красенський послав злодіїв, для викрадення поташу, до буди шляхтича Б. Сосницького [142, с. 79]. Вони викрали зі складу 20 ластів продукції. Декілька ластів її взяли грабіжники в 1563 році у землевласника С. Запольського, які прибули із володінь княжни С. Острозької. За підмовою князя К. Острозького шляхтич В. Жеребко (1564 р.) зі своїми слугами викрав з комор

поташних промислів, що розташувалися у Писавчицькій пущі і належали сусідньому феодалові, дві бочки поташу, 70 ластів попелу, декілька пустих бочок, в яких можна було помістити не менше як 10 ластів попелу чи поташу. Шафар В. Ніжовський (Луцький повіт) в 1565 році скаржився на магната І. Чорторійського і боярина князя О. Семашка-Каширського О. Чудновського за те, що їх слуги напали на орендовані дві буди у Степанівському лісі і забрали 57 ластів попелу, а біля 38 ластів не захотіли брати, так як він не був упакований у бочки, то порозкидали. Шляхтич С. Гурський (1569 р.) викрав із 4 шоп біля буди князя С. Краєвського до 10 ластів поташу, упакованого у бочки. В цьому ж році шляхтич І. Гостський на буді князя Б. Корецького (Кременецький повіт) у Русавльському лісі викрав 50 ластів поташу та попелу. За розпорядженням волинського воєводи князя Я. Острозького, 1592 році зв'ягельський митник Михель забрав у Залуських лісах 100 ластів попелу, випаленого коштом замостського князя Г. Бартля. Княжна М. Вишневецька (30 січня 1596 р.) на промислі, розташованому в урочищі Котелець, що належало шляхтичам В. Кушникову і Г. Колодієвському, зі своїми слугами викрала 8 ластів попелу і пошкодила гарт, спалила хліви для робочої худоби та шопи. Заява кременецького феодала О. Чолганівського із села Короїв свідчить, що під час нападу грабіжників на його буди 3 січня 1603 року було сильно пошкоджено виробництво. Витрати на відновлення роботи промисла потребувало чимало грошей. Найбільш грабіжницьким був напад, здійснений княжною Г. Ходкевичовою з міста Корець, на Булганівську буди, яка належала шляхтичеві В. Стрібілю. Загальна чисельність злодіїв становила 80 чол. Під час крадіжки до крові було побито шафаря П. Мироненка та будника О. Афанасовича, забрано 5 бочок з поташом, кожна вартістю по 25 злотих, розкидано попіл, куплений за 5 коп грошей литовських. Захоплено було 6 коней, вартістю 65 злотих. Грабіжники забрали коня шафаря, вартістю 40 злотих, віз та кінську упряж (сідло, що коштувало 5 злотих, дишло – 0,7, шаблю – 3,0). Два воли, які паслися неподалік

промислу, угнано невідомо куди. Один з них був куплений за 2,5, інший – 3 копи грошей литовських. У коморах і на складах захоплено 12 кусків сала, вартістю в 5 коп грошей литовських, 5 мірок пшона на 5, 7 мірок пшеничного борошна на 3, 15 мірок житнього борошна на 1,5 злотих, 3 бочки вина вартістю 51 злотий. З інструментів грабіжники захопили 2 будничі пили, кожна вартістю 5 злотих, 12 топорів, куплених за 12 грошей литовських. Одинадцять стогів сіна, заготовлених на зиму для волів та коней, стіг вартістю 40 злотих, було перевезено в маєток княжни Межиріччя [142, с.84-85]. Загальна сума збитків, за нашими підрахунками, складала 654,2 злотих та 62 копи і 54 грошей литовських.

Підсумовуючи матеріал, слід зазначити, що у лісах воєводства впродовж досліджуваного періоду налічувалося до 30 поташних промислів. Власниками їх виступали головним чином землевласники, які володіли значними лісовими масивами. Технологія отримання поташу була нескладна. Вона складалася з трьох операцій: а) розчинення попелу у воді; б) випаровування лугів; в) прожарювання чи кальцинування згущеного залишку. З 30 ластів фальби (попелу) добували до одного ластва поташу. Виділялося три сорти поташу: вайдаш, шадрик і смольчуга. На одному промислі вироблялося щорічно по 40-50 ластів продукції. На основі довготривалого розвитку практичних і виробничих навиків у процесі виробництва виникав неглибокий, примітивний поділ праці [142, с.77].

Промисли здавалися в оренду майстрам, спеціалістам будної справи – будникам (поташникам) на один – три роки. Плата залежала від обсягів виробленої продукції та інших умов, зазначених у підписаних договорах між власниками лісів та орендарями. Останні вдавалися до послуг купців і торговців для доставки продукції транспортом до місць продажу. Зустрічалися випадки нападів грабіжників на промисли, руйнування виробничих приміщень, технічного обладнання, захоплення поташу і попелу.

3.2 Сировинна база

Сировинним ресурсом для отримання поташу служив попіл деревини. На Волині знаходилися великі лісові масиви. В описі «Пуц і звіриних переходів», зробленому в 1559 році, відмічається, що ліси займали територію від Бугу та Прип'яті до Чорнобиля, зосереджуючись біля населених пунктів Ратно, Камінь-Каширський, Дубровиця, Ковель, Володимир, Луцьк, Дубно, Здолбунів, Острог, Корець, Полонне, Старокостянтинів [90, ф. 56, спр. 1, арк.437]. Суцільну смугу лісів являло собою майже все північне Волинське Полісся.

Найбільшу площу займав ліс, відомий під назвою Колір. Він починався біля річки Буг і простягався аж до містечка Радомишля та складався переважно з хвойних порід дерев. До нього входили ліси Антовець, Верби, Вітовець, Гурба, Дубна, Клеванець, Ковель, Канатина, Корець, Крушель, Кунева, Мирополь, Новомалин, Н'юїнський, Ольшоцький, Острог, Острополь, Плужний, Пулина, Радзивилів, Славута, Степанський, Стебельський, Судилковець, Троянівський, Хунківський, Черногордський, Чорторійський, Четвертинський, Шепетівський, Уманський і Фоєнський. Майже всю територію Ратновщини покривали ліси. Найбільшим тут був Мартинів ліс, розташований біля села Коровичі та озера Світязь [142, с.80]. За винятком південної частини воєводства, надмірно заболочених місць у центральних та північних районах, ліси покривали майже всю територію. Враховуючи те, що інтенсивних вирубок для господарської і промислової діяльності не проводилося, то площу лісових масивів Волинського воєводства можна вважати близькою до 30 тис. квадратних миль [136, с.133-135].

Загальну характеристику лісів та його еволюцію подає ономастика. Назви, пов'язані з ними, свідчать про інтенсивність розвитку лісової рослинності. Окремі з них говорять про лісові породи і характер лісів, їх якісну характеристику тощо. Назви урочищ висвітлюють стан краєвидів в період лісорозробок. В топономастиці

відбилися назви лісів чи окремих їх частин, породи дерев, різні лісові місцевості, види промислової розробки деревини та інше. За даними ономастики, на території Волині налічувалося до 386 назв різних видів лісів (більш детально див. додаток Б, табл. Б.1). На першому місці знаходиться дуб (71 назва), на другому – береза (59 назв), на третьому – липа (36 назв) і т.д. [142, с.80]. Щодо видових назв лісових масивів, то на території воєводства їх налічувалося 354 (більш детально див. додаток Б, табл. Б.2). Розгляд наведених даних засвідчує, що бором називалися соснові ліси з домішкою берези, дубровою – листяні, де переважали дуб, береза, осика і ясень. Назва «багно» вказувала, що на моховому торфі росли соснові ліси з домішкою берези, осики, чорної вільхи та ялини. Лугом називалися місця річкових долин, порозші березою, вербою, вільхою, калиною і лозою, різними видами чагарників. Назва «груди» вказували на дуб, ясень, гостролистий клен, ялину, що зростали на суглинках. Це – елемент поліського лісового краєвиду, суто волинське явище. В інших районах України не зустрічається.

Густота дерев у лісовому масиві визначалася термінами Темний ліс, Перелісся, Байрак і т.д. Кожна з цих наведених назв мала свої відтінки: Великий ліс, Малий ліс, Рідколісся, Міжлісся, Стріхолісся, Залісся тощо [90, ф. 56, спр. 1, арк.431].

Назви лісових масивів типу Острів означали переважно лісорозробки між двома місцями. До лісової ономастики слід віднести і різні назви, що відповідають болотно-лісовому краєвиду. Річ у тім, що болота раз-у-раз тісно пов'язувалися із залісненням ґрунту.

Пануючими видами твердих порід деревини були дуб, ясень, акація. Серед м'яких порід дерев переважали береза, вільха, липа, осика.

Ліс для виробництва попелу був предметом орендних угод, в яких монопольне право лісоволодільця знаходило своє вираження в певних показниках прибутку від експлуатації лісових масивів. Роль природи знаходила тут свій соціально-економічний вираз в існуванні особливого

виду ренти – лісової як результат монопольного володіння [127, с.158].

Експлуатація лісів для виробництва попелу існувала на правах простої займанщини ще до XVI ст. в багатих на деревину місцевостях. Березовські пущі (1562 р.) були віддані в оренду луцькому купцеві для отримання 200 ластів попелу. Ключник луцького замку В. Красенський підписав з шляхтичем П. Кирдеєм контракт про віддання йому в оренду Сеневської пущі для виробництва 200 ластів попелу. Власник лісових масивів зобов'язувався отриману продукцію перевезти возами своїх підданих до річки Верть. Феодал Я. Добрильченський орендував ліси (Луцький повіт) для отримання 50 ластів попелу [137, с.129]. Власниця пущ, дружина брацлавського воєводи І. Кондратовича, зобов'язувалася перевезти вироблену продукцію возами своїх підданих до села Березецького і скласти у дворі шляхтича А. Сатієвського. В 1614 році ковельський міщанин І. Маркович орендував ліси кременецького підсудка шляхтича О. Кгоровського для виробництва попелу в обсязі 112 ластів. Перші 40 ластів феодал зобов'язувався перевезти до міста Гоща возами своїх підданих, решту (72 ласти) доставить купець за свої кошти до берега річки Буг.

Поняття про лісову ренту подається у терміні пенчизна [90, ф. 56, спр. 2, арк.77]. Розмір її залежав не від лісової площі, а від кількості отриманого попелу. Шляхтич Ф. Білостоцький в 1562 році віддав землянину Івану урочище Парослі для виробництва 20 ластів попелу за 20 коп грошей литовських. Добування ластва продукції обходилося по копі грошей. Така сама плата була запропонована підприємцю В. Войцеховичу, коли він взяв в оренду ліс пана Б. Сосницького для отримання 100 ластів попелу. У Березовських і Полонських лісах феодала В. Красовського (1564 р.) виробництвом попелу займався шляхтич І. Яцкевич, платячи за кожний отриманий ласт по одній копі грошей литовського рахунку. Купець Г. Стецькович орендував Повчицьку пущу і ліси в урочищі Чернятина (Володимирський повіт) шляхтича Б. Сосновського для

виробництва 100 ластів попелу [90, ф. 56, спр. 2, арк.40]. Цей же купець – підприємець орендував і Котівську пуцу біля села Тучина, яка належала князеві К. Острозькому, для отримання 300 ластів попелу. За кожний ласт купець платив лісоволодільцю по 3 злотих червоних. Але виробництвом продукції купець не зайнявся, бо дозвіл передав городельському міщанину О. Кунчину для виробництва уже 320 ластів. За таку торгіву операцію Г. Стецькович отримав 60 злотих червоних чистого прибутку. Ковельські підприємці Я. Натанович і Ш. Рабєєвич 5 квітня 1564 року скаржилися на шляхтича О. Кирдея-Мильського, який віддав їм в оренду Лютинські ліси для «палення попелов» в обсязі 100 ластів по копій грошей литовських за кожний, а після закінчення терміну контракту заставив їх продовжити роботу в урочищі Холютина, але плату за кожний ласт збільшив на 20 грошей литовських. З таким рішенням шляхтича підприємці не погодилися і звернулися до Луцького гродського суду.

Князь С. Краєвський в 1569 році віддав в оренду Іванівські ліси луцькому шляхтичу П. Грицевичу для виробництва 100 ластів попелу з платою по копій грошей литовських за кожний ласт продукції [155, ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк.89, 121]. В 1578 році королівський писар М. Гамбурда віддав свої ліси біля села Нашенського (Луцький повіт) уряднику князя С. Краєвського для виробництва 300 бочок попелу, кожна вартістю по 0,5 копій грошей литовських. У договорі зазначалося, що під час спалювання деревини на попіль, будинки не повинні «чинити шкоди» в лісі, не рубати придатного для будівництва дерева [90, ф. 56, спр. 2, арк.459]. При цьому важливо відзначити одну деталь: орендар зобов'язувався віддавати гроші за попіл раніше, ніж почати вивозити його з лісу. Луцький мостовничий І. Борзобагатий-Красенський 14 серпня 1581 року підписав з рівненським купцем Р. Міхеєвичем контракт на оренду лісів для виробництва попелу біля села Холопово. За кожний ласт купець зобов'язувався платити лісоволодільцю по 2 копій грошей литовських. Всього купець надіявся отримати 102 ласти. Шляхтичі Андрій і

Василь Юшковські (1606 р.) з Луцького повіту віддали в оренду М. Маримусі ліси для виробництва попелу з платою по 2 злотих (58 грошей литовських) за кожний ласт продукції. Орендна плата за ліс для випалення одного ластву попелу становила в середньому одну-дві копи грошей литовських.

Для визначення розмірів лісової ренти М.М. Турський [142, с.82], вводить такі поняття:

A_n – дохід від головної вирубки лісу в n -ому віці;

$D_a, D_b \dots$ - проміжні грошові надходження від продажу насаджень різних років;

$E_a, E_b \dots$ - додаткові прибутки від користування лісовим господарством;

V – адміністративно-господарські витрати за рік;

g – щорічний чистий прибуток;

i – вік насаджень.

Звідси формула чистого прибутку буде виглядати так:

$$g = \frac{A_n + D_a \dots + E_a \dots}{i} - V$$

Лісова рента як вираження не використаних сил природи, що перебували у володінні феодалів, була скромною у цифрах. На Волині існували безперешкодні умови для передачі лісів в оренду. Лише у королівських існувало обмеження «палення попелов», яке виражалось в необхідності отримання дозволу на цей вид діяльності [90, ф. 56, спр. 2, арк. 84]. Майже мізерна плата за оренду лісів представлялася підприємцям крайнє ласою знахідкою для отримання прибутків від експлуатації природних лісових багатств. Але такій низькій орендній платі не треба дивуватися. В той час погляд на ліс був як на обтяжуюче господарство.

Ліс віддавався не лише в оренду для виробництва попелу, брусів, дошок та інших лісових товарів, але й продавався лісопромисловцям. Луцький староста О. Жоровницький (1564 р.) продав свій ліс біля села Озерне [142, с.80]. В 1630 році шляхтич О. Гаврилович – половину

лісу поблизу містечка Вижівка за 30 коп польських золотих монет. В купчих на лісові масиви обов'язково вказувалося, що можна було в них виробляти «ванчос, клепки, васильки (різновидність поташу – О.П., К.П.) і всякий попел». За таким же принципом віддавалися в заставу і маєтки з лісами та сінокосами.

Раціонального використання лісових ресурсів у воєводстві не існувало. Феодали по-хижацьки відносилися до експлуатації лісових багатств, які давали великі доходи в короткий строк. Через це відбувалося сильне виснаження лісових масивів.

Всюди у лісах димилися вогнища, на яких спалювалося дерево. У лісах, близьких до річок, по яких сплавлялась продукція часто не було уже чого рубати і спалювати на попіл. Значний вміст у попелі бересту і в'яза калію послужив причиною знищення їх на великих площах. У пуці біля села Копиля Луцького повіту налічувалося 270 «огнев берестовых ... попельных ...». Випалений на «огнищах» попіл називався «фальбою або пока готовый роблений, однако ще не смальцованый». Фальбу згрібали у громади (купи), з яких потім зсипали у великі скрині. У пуці села Огавчиці (Луцький повіт) кожна з 10 скринь мала «надолже по полтора саженья, впоперек также по полтора саженья, а взвышки по саженью». Одна скриня поміщала біля 7 ластів попелу [142, с.80]. Спалювалася деревина клена і липи, бо попіл був «несравненно выгоднее других пород». Масовому знищенню піддавалися грабові ліси. Названі породи дерев належали до першого кола вирубування. Суцільне спалювання дерев цих порід приводило до заміни лісів малоцінними, тобто до якісного послаблення насаджень.

У багатьох лісах дерева були так сильно спустошені, що придатного для вироблення лісових товарів важко було знайти, хіба що на клепки до бочок. Контракт землянина І. Гарабурди з підприємцем З. Шмойловичем (1569 р.) показує, що «увесь берест што колвек його есть на работу попелу годнего» у пуцах біля селищ Тески та Ходоровичі і «там же на бочки вольно ему будеть дуб резати и лесну на

оброч и дрова на шмальцованье брати...» [90, ф. 56, спр. 1, арк.68]. У Луцькому гродському суді (1572 р.) віж зі свідками бачив у селі Сінне «есьмо многое дерево на попелы згожое минано и, што налешное, на выбор рубано, а што дерево, кривое, то все минали...». В 1582 році намісник феодала С. Петровського Д. Курцевич (Володимирський повіт) скаржився на шляхтича М. Козлуєвича за те, що він у Мокрецькій пуці, недалеко річки Тура, спиляв багато цінних порід дерев на попіл.

Не дивлячись на відсутність у лісах дерев, придатних для вироблення попелу, феодали, монастирі і підприємці не припиняли його добування, спалюючи цінні породи. У Сенівській пуці Луцького повіту (1563 р.) не було деревини, придатної для отримання попелу, тоді шляхтич О. Масальський став спалювати грабне дерево. Спалювали берест, дуб, граб, ясеня на попіл й інші лісоволодільці та підприємці Волині [141, с.59].

Часто траплялися випадки крадіжки дерев на чужих чи сусідських землях, попіл яких був придатний для виробництва поташу. Урядник феодала І. Стрішенського шляхтич М. Прохорович (1575 р.) повідомляв, що стефанівській урядник М. Межинський послав свого будного майстра Валентина з людьми в його пуці, розташовані біля села Тиненьки. Тут вони спиляли багато берез. Частина їх навантажили на 8 возів і перевезли до своїх поташних промислів [142, с.84]. Будний майстер Марко з поташних станів шляхтича Я. Шуцького з Кременецького повіту у 1577 році з підданими села Браниця спиляв багато дерев в урочищі Духово, що належало шляхтичеві І. Детиницькому. Спиляні дерева склали у семи місцях і чекали підвід, щоб перевезти до своєї буди. Але сторожі, оглядаючи ліс, помітили і не дали можливості перевезти деревину. Феодал І. Навіжинський (1578 р.) послав більше десяти своїх підданих у Котівську пуцу, яка перебувала у володінні київського воєводи, маршалка Волинської землі, володимирського старости князя К. Острозького. У пуці селяни спиляли декілька сот високих товстих стволів береста і ясеня, склали у купи і

спалили на вогнищі на фальбу (попіл). Отримали його біля 8 ластів. Княжна С. Ружинська (1611 р.) кілька разів посилала багато міщан і селян свого Кожеленського маєтку у діброву шляхтича І. Тишкевича для крадіжки дерев. Коли сторожі оглянули місце крадіжки, то помітили страшні спустошення: до 100 тисяч пнів від спиляних беріз, дубів та інших порід дерев [142, с.84].

В зв'язку з крадіжкою цінних порід дерев власники лісів наймали сторожів, які вдень і вночі охороняли масиви. У 1620 році тільки в одному невеликому селі Кожилянки, недалеко від міста Острога, налічувалося 3 побережники (сторожі) лісів [142, с.84].

Виробництво попелу не затримувалося на одному місці, нестримно рухалося до заняття все нових і нових сировинних баз, швидко перекочувувало з одного місця на інше. Винищено ліси було ґрунтовно. Повернення на спалені місця не практикувалося, бо відбувалося суцільне чи вибіркоче вирубування особливо цінних і важливих для виготовлення поташу лісових порід дерев. Для отримання 70 тисяч пудів попелу вимагалось спиляти і спалити стільки дерев, які розташовувалися на 10-15 тисячах десятин землі, а при вибіркового вирубуванні і того більше [90, ф. 56, спр. 1, арк.403]. За даними 1570 року, у Любомльській волості вироблено лише 15 ластів попелу, що свідчило про винищення великих лісових масивів при добуванні поташу. В цілому по воєводству у 1562 році добуто лише 966,5, у 1563 р. – 586, у 1564 р. – 666, у 1565 р. – 859,5, у 1566 р. – 90, у 1568 р. -290, у 1569 р. – 665 ластів попелу. Всього не менше 4123 ластва [142, с.80].

В результаті екстенсивної експлуатації лісів ознаки винищення їх почали відчуватися уже на початку XVIII ст. Виробництво поташу знищило багато цінних порід листяних лісів: в'яза, дуба, липи і клену. Попіл цих порід дерев широко використовувався при виробництві поташу. Комісія, яка обстежувала ліси біля Літина в 1765 році засвідчила, що через винищення їх на попіл, у даній місцевості виникла необхідність закрити поташні промисли. У роботі «Про промисловість у Південно-

Західному краї XVIII ст.» В.Б. Антонович навів декілька стрічок, які вказують на зв'язок винищення дерев Правобережжя з добуванням попелу. Е.А. Руликівський в зв'язку з цим відмічав, що «...недальновидні власники лісових пуцц вирубували цілі райони для отримання невеликого числа корців попелу» [142, с.83]. Очевидно, потреба в грошах штовхала землевласників на грабіжницьку експлуатацію лісового господарства. Відбувалося сильне скорочення лісових площ. Перетворення лісових ландшафтів на Волині було результатом дії різних факторів, серед яких важливе місце займало поташне виробництво.

Процес отримання попелу із деревної рослинності починався з того, що зрубували дерева, головним чином восени, коли закінчувалися сільськогосподарські роботи. Потім складали у купи, залишаючи в середині простір для підпалювання. Підпалювали сухим хмизом, гілками та листям. Спалювали деревину тихої погоди. При цьому не намагалися розводити великого вогнища, обкладаючи його сирими дровами, бо, коли був сильний вогонь, то виходило багато вугілля і мало попелу. Дрова спалювали кількома накладками до тих пір, поки не назбирувалася велика купа. Коли це ставалося, змінювали місце добування.

Інтерес до деревного попелу був настільки великий, що відводилося місце в науковій сільськогосподарській літературі того часу [90, ф. 56, спр.2, арк.283]. Г. Завадський (1616 р.) подав календар робіт, що відносилися до отримання попелу. У січні та лютому місяцях, коли пічки і грубки топилися дровами, рекомендувалося акуратно збирати і зберігати попіл. Якщо існували сади, старі вишневі дерева, то треба було спилювати і спалювати. З них отримували найкращий попіл. У кінці червня місяця можна було рубати дерева, призначені для спалювання. У жовтні дозволялося спалювати деревину на попіл, у листопаді рубати дерева біля кореня, причому не залишати великих пнів. Пропонувалося використовувати в першу чергу лежачі дерева, придатні на дрова. У грудні можна

було рубати дерева, «акуратно слаживая их в стосы» [90, ф. 56, спр. 2, арк. 281].

При отриманні попелу на відкритому місці були великі втрати. Розсіював його часто і вітер. Такий спосіб отримання попелу був малоефективним. Щоб зменшити втрати, уже з другої половини XVI ст. почали добувати не на відкритому місці, а на спеціальних площадках, викладених цеглою і обмазаних глиною, огорожених невисоким дощаним парканом. Площадки були неглибокими, щоб повітря вільно поступало до дров. Практика засвідчила, що на таких площадках отримували попелу майже в два рази більше, ніж при звичайному способі [90, ф. 56, спр. 1, арк.93]. З одного кубічного сажня осикових дерев добували біля 4 пудів попелу. За даними професора І.П. Петрова, з однієї тонни осикових дерев отримували 12,5 кг продукції. З такої самої кількості дерев в'яза – 22,5 кг. Взагалі отримання попелу з деревини становило 0,2-2% від її ваги [135, с. 164 - 165]. Німецький вчений В. Пфаль із 100 фунтів деревини різних порід подає вихід попелу від 3,9 до 23,7 фунтів (більш детально див. додаток Б, табл. Б.4). За підрахунками професора К.Г. Дементьєва, із 100 пудів деревної маси отримували від 0,6 до 1,67% попелу по відношенню до ваги деревини (більш детально див. додаток Б, табл. Б.5). Наведені дані показують, що попіл, отриманий від спалювання різних порід дерев, становив від 0,6 до 2,0% по відношенню до ваги.

Обсяги виробництва попелу були значними. В 1562 році у Радомському і Целюньському лісах на Ратновщині випалено 50, в 1563 році – 100 ластів. У Будинському, Головенському та інших лісах біля Любомля за 1562-1563 рр. отримано 360 тис. пудів продукції. Такі обсяги виробництва являли значну величину, якщо прийняти до уваги невелику площу з якої отримували продукцію. Невипадково Любомльські ліси виявилися надмірно спустошені за 20-25 років експлуатації [90, ф. 56, спр. 2, арк.10]. Тим більше, що деревина використовувалася не лише на попіл, але й на інші потреби, наприклад, на паливо

у пічках і грубках жилих будинків, на побудову споруд різного призначення та інше.

Розрізнялися два основні сорти рослинного попелу: лісовий, отриманий шляхом спалювання дерева на вогнищах, і пічковий. Останній називався сірим чи нечистим. У виробництві поташу не застосовувався, а надходив переважно на удобрення ґрунтів. Заборонялося використовувати й попіл очерету. Сосновий прирівнювався до очеретяного. Через це не соснові ліси були основними районами поташного виробництва, а листяні [135, с.164].

Найбільш якісний попіл для виробництва поташу добували із деревини береста, граба, клена, ясеня і т.д. Польський вчений А.І. Гаур вважав, що для отримання поташу найбільш придатними були такі дерева як береза, бук, дуб і вільха, для смольчуги – берест і граб [90, ф. 56, спр. 1, арк.60]. Президент Шведської Академії наук А. Рушеншельд в 1748 році писав: «усякая зола вообще от различных пород деревьев была пригожа на поташ, но надо отдать преимущество золе листовенного леса, особенно твердых деревьев как дуб, бук, береза». Історик М.П. Василенко наводив цікаві повідомлення про виробництво попелу з деревини клена, ясеня, дуба, липи і граба. Часто зустрічався «попел бочковий», тобто із в'яза [90, ф. 56, спр. 1, арк.68].

Хімічний склад попелу різних порід дерев був неоднаковий. Він містив в середньому (в %): розчину (K_2O) – 18,6, вапна (CaO) – 49,8, магnezії (MgO) -10,8, вуглекислоти (CO_2) – 30,1. Інші складові частини займали невелику кількість. Розрахунки показали, що ствол дерева містив менше мінеральних солей, ніж кора чи гілки (більш детально див. додаток Б, табл. Б.6).

Добування попелу становило нескладний лісовий промисел. Головні труднощі полягали в тому, щоб зрубати дерево і стягнути до купи. Для цього потрібно було мати досить багато робочої сили, зосередженої в одному місці. Попіл являв собою залишок, який складався із суміші мінеральних солей, отриманих при спалюванні рослинної

маси. Мінеральні солі дерева отримували під час свого росту з ґрунту. Для нормального розвитку рослин необхідно всього шість назв: фосфор, сірка, калій, кальцій, магній і залізо. Ці шість елементів і складали попіл. До них приєднувалися частини вугілля, які не згоріли на вогнищі, пісок та землісті речовини, випадково прилипли до деревини.

Отже, сировиною для виробництва поташу служив попіл деревини. На території воєводства ліси були широко розповсюдженими, займаючи площу до 30 тисяч квадратних миль. Ліси для отримання попелу були предметом орендних договорів. Розміри плати за випалення одного ласту попелу становили копу грошей литовських. Раціональної експлуатації лісового господарства не існувало. Відбувалося сильне скорочення лісових площ, знищення цінних порід дерев, особливо береста, бука, граба, дуба, в'яза і клена, попіл яких був найбільш придатним для вироблення поташу. Вихід попелу різних порід дерев становив від 0,6 да 2,0% по відношенню до ваги деревини.

3.3 Реалізація продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках

Поташ різних сортів та лісовий попіл як напівфабрикат реалізовувався на внутрішньому і зовнішньому ринках. На торгах, базарах і ярмарках постійно спостерігався підвищений попит на названі товари. На внутрішньому ринку під загальною назвою поташ часто фігурували різні його сорти і види, просто попіл, перепалений або, в крайньому випадку, добре просіяний і звільнений від деревного вугілля.

На дорогах і шляхах відбувалося значне пожвавлення: безперервно рухалися багаточисленні валки возів, на яких перевозили поташ і попіл. Обсяги доставки їх для реалізації були чималими. У Луцьку на ринку (1563 р.) шляхтич В. Білостоцький купив 20 ластів попелу [127, с. 151]. В цьому

ж році з названого міста до Бережців відправлено на продаж 40 ластів поташу. Будник Валентій у 1565 році в Головенському і Гудинському лісах виробив 800 ластів поташу і попелу та відправив на продаж [90, ф. 56, спр. 2, арк.383].

При купівлі товар розглядався з різних боків: вологості, ваги, кольору, щільності, давності, упакування тощо. Розрізнявся й за видом деревного матеріалу, з якого був вироблений. Але це не давало певних переваг. Розрізнявся лише берестовий поташ, найбільш цінний і придатний для ремісничого і промислового виробництв.

Покупці оцінювали товар, домовлялися про ціну. При купівлі-продажу застосовувалися як вагові міри, так і об'ємні. Переважали перші, другі зустрічалися дуже рідко. Найпоширенішими мірами поташу виступали ласти і шіфунти [141, с.59]. Ласт не мав постійно визначеної ваги. У XVI ст. поміщав 100, на початку XVII ст. – 180, а у кінці XVII ст. – лише 90 пудів. Один шірунт становив 1/10 ласту і важив 10-12 пудів. Попіл важили на ласти і корці. Ласт дорівнював 20 корцям, а корець – 6,28 пудів [90, ф. 56, спр. 1, арк. 313].

Бочка, в яку поміщали поташ чи попіл, мала довжину 4 сажні, у ширину – 2. Вона була невисока. Висота – 1,5 аршина, діаметр – 0,75. Ласт поміщався в 12 таких бочках. Рахуючи 6% на тару, можна було отримати чистої ваги продукції у 112,5 пудів.

Торгівці рахунок поташу і попелу проводили на бочки, а грошовий розрахунок на ласти, рідше на шіфунти. Князь С. Краєвський в 1566 році через С. Дугака (довірену особу) продав у Луцьку 123 ласти поташу за 1626 злотих, з них 89 ластів і 6 бочок, кожний ласт вартістю по 15 злотих і 15 грошей, 20 ластів (кожний ціною в 14 злотих і 15 грошей), 14 ластів – за 182 злотих або кожен по 13 злотих [142, с.85]. Очевидно, це був гірший сорт поташу. У Луцьку в цьому ж році продано ще 43 ласти поташу, кожний з них – по 25 злотих. Ринкового мита сплачено 5 злотих і 20 грошей. У Ковелі (1566 р.) продано 42 ласти поташу, кожен з них оцінювався по 14 злотих і 15 грошей. У Володимирі на

ринку було реалізовано 59 ластів поташу ціною 13 злотих і 15 грошей за ласт, 20 ластів і 6 бочок – за 14 злотих і 15 грошей, 3 ласти попелу – за 39 злотих, 11 ластів попелу – за 123 злотих. В 1571 році міщанин З. Абрамович купив у князя С. Краєвського 125 ластів поташу за 4000 злотих, один ласт коштував – 30 злотих [155, ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 44, 45, 130, 132]. З наведених даних випливає, що вартість одного ласти поташу становила, в залежності від сорту, від 13 до 30 злотих, попелу – відповідно 11 і 13. Ціни залежали від якості тобто вмісту у продукції вуглекислого калію у вологому чи безводному стані, кольору і місця виробництва.

Питання про ціну – непросте, оскільки в багатьох випадках важко було визначити характер товару, до якого відноситься грошовий показник [160, с.85]. Мова могла йти про попіл, вайдаш, смольчугу, шадрик тобто різні сорти поташу. Залежно від цього виникала різниця у показниках ціни. Їх важко порівнювати і робити відповідні підсумки. У першій половині XVII ст. різкого зростання цін на лісові товари не спостерігалось. На ринках міст Луцьк, Володимир, Кременець, Корець ласт поташу коштував у середньому від 25 до 35 злотих, попелу – від 13 до 25. Невелика різниця у ціні свідчить про невисоке її зростання. Реальна ціна у грошовому вимірі різко не піднялася. Продажем і покупкою займалися переважно волинські торговці або із сусідніх воєводств [90, ф. 56, спр. 1, арк.347]. Рідко, але зустрічалися й іноземні торговці, як правило, покупці. В 1574 році гданські купці М. Єсенделеха та Г. Гака купили у Корці поташу: перший 110 ластів і 40 ластів попелу, інший – 34 ластів поташу. На цьому ж ринку 40 ластів попелу закупив гданський купець А. Гультман. Купець із Гданська Г. Фоншеїл в 1586 році купував попіл на ринку міста Рівного, який туди доставляв феодал І. Чаплич-Шпанівський. Шляхтич Я. Красівський гданському купцеві П. Шхарту і його слuzі В. Напе на ринку міста Корець з 24 вересня 1613 року і по 2 березня 1614 року продав 6 ластів поташу по 280 злотих. Ласт коштував 47 злотих. 13 березня 1614 року цей же феодал підписав

контракт з гданським купцем Д. Гавратом на поставку до Корця 4 ластів поташу загальною вартістю у 600 злотих .

Виділялися феодали, купці, служителі культу, які спеціалізувалися на торгівлі поташем і попелом. Луцький вїйт, а пізніше володимирський єпископ І. Борзобагатий-Красенський, зі своїм сином Василем у 1560-1570 рр. розгорнув енергійну торговельну діяльність поташем. Обсяги його реалізації були значними. Шляхтич О. Ласький (1564 р.) повідомляв, що слуга єпископа доставив до міста Городель на продаж 900 бочок попелу [90, ф. 56, спр. 2, арк.411]. Зафіксовано чимало правопорушень з боку єпископа-комерсанта на основі спекуляції поташем. І. Борзобагатий-Красенський займався не лише торгівлею поташем і попелом, а й лихварством. Причетним до торгівлі поташем та лихварства був і єпископ К. Терлецький. Від торгівлі в 1596 році він отримав прибутку 12900 коп грошей литовських, від лихварської діяльності – 2000 талярів, не рахуючи золота, срібла і різних дорогих заморських товарів [90, ф. 56, спр. 2, арк.410-412].

Великі торговельні операції з поташем і попелом проводив шляхтич С. Граєвський не лише на території воєводства, але й далеко за межами України, зокрема у місті Гданську. Вступаючи у різні торговельні відносини з волинськими феодалами і підприємцями, впродовж 1564-1582 рр. відомо більше 20 випадків комерційної участі С. Граєвського в поташних справах [90, ф. 56, спр. 2, арк.411]. Але торговельна діяльність закінчилась, очевидно, не дуже вдало, бо в 1581 році місцеві органи влади потребували від його дружини підтвердження, що він на території Волинського воєводства не має маєтків.

Під час торгових операцій нерідко зустрічалися випадки обманювання і обважування. Зв'ягільський купець і митник З. Ізайкович у 1577 році поставив володимирському купцеві В. Каплі 50 ластів недоброякісного попелу. Один з луцьких купців (1583 р.) купив у шляхтича Я. Лукашевича 7 ластів попелу. Коли привіз додому і відкрив бочки, то помітив, що не вистачає

півласта ваги, причому у відкритій на показ бочці товар був високої якості, в інших, закритих – низької.

Між продавцями і покупцями часто виникали торговельні спори. В 1569 році володимирський купець В. Капля скаржився на шляхтича В. Хорошка, який замовив у нього 7 ластів поташу ціною по 3 таляри за бочку, віддав лише частину грошей, а решту не хотів сплачувати. Міщанин міста Володимира В. Семенович (1570 р.) доставив купцю Л. Абрамовичу, за домовленістю, 100 ластів поташу, але останній, посилаючись на відсутність грошової маси, не хотів сплачувати усієї вартості товару.

Поруч з роздрібною існувала гуртова форма реалізації поташу і попелу. Вони продавалися не лише на ринку, але й безпосередно на самих промислах. У ролі покупців виступали феодала, купці і підприємці, які вивозили товар з лісу великими партіями, доставляли до митниць для сплаву до країн Західної Європи або гужовим транспортом привозили до Гданська чи інших прибалтійських міст, де довірені особи гданських купців приймали, а потім продавали на ринках Англії, Голландії, Франції та інших країн [67, с. 82]. Польський дослідник Р. Рубарський писав, що «поташ ... є товар дуже великого значення, прекрасна деревина, придатна для різноманітного використання, особливо на корабельне будівництво, зокрема ванчос ...» потрапляли з Гданська через Голландію навіть до Італії [182, с.49].

Купець із Варшави М. Вольбак (1570 р.) купив на будах князя К. Острозького, розташованих у Степанівських пуцах, 300 ластів попелу [142, с.86]. В 1624 році феодал Д. Стрибиль підрядився продати белзькому воєводі Р. Ліщинському на місці виготовлення 72 шіфунти поташу, кожний вагою по «півдинадцяти люблінських каменів», рахуючи по 32 фунти на камінь. В договорі зазначалось, що феодал повинен був доставити товар, за свій рахунок, до міста Межиріччя і скласти недалеко річки Горинь. За це воєвода дав феодалові 600 злотих завдатку [141, с.60].

Виробництво поташу збудило торговельно-посередницьку заповзятливість. У його реалізації брали

участь місцеві та приїжджі торговці, купці, зокрема міста Гданська. Торгівля гданських купців здійснювалася за допомогою системи авансування грошей на виробництво і доставку товарів до визначених місць. Для цього з власниками поташних буд чи орендарями підписувалися договори, на основі яких відбувалася поставка продукції [90, ф. 56, спр. 2, арк.225]. Підписані контракти завірялися місцевими органами влади. На вимогу позивачів, проти порушників умов контрактів, судові органи воєводства вживали відповідних заходів впливу, зобов'язували власників лісових масивів, орендарів промислів, купців, що отримали завдаток чи аванс, але не виконали умов договору, відшкодовувати заподіяні збитки. У спірних питаннях справи про порушення умов договорів надходили на розгляд гданського шафрангерахта (суду).

Луцький староста князь О. Сангушко-Каширський (1551 р.) підписав договір з гданським купцем І. Тарлом на поставку йому до берега річки Буг 20 ластів поташу. Писар Луцького замку І. Хребтович (1562 р.) на березі названої ріки продав гданським купцям 25 ластів поташу і попелу. Шляхтич С. Куликівський в 1569 році підписав договір з купцем міста Гданська на продаж йому 300 ластів поташу, кожний вартістю по 24 злотих. У договорі відмічалось, що феодал повинен доставити товар до Гданська за свій рахунок. Для покриття виробничих і транспортних витрат він отримав від купця завдаток у сумі 2000 злотих. Землевласник Ю. Тишковський підрядився продати гданському купцеві Є. Цимінському 200 ластів попелу, доставити до річки Буг і скласти на пристані Устилуг. Через возного Луцького повіту Г. Красносільського передав феодалові завдаток у сумі 100 талярів. Доставка продукції повинна відбуватися по періодах. Спочатку підрядчик у 1569 році поставляє 50 ластів, на початок наступного року – 100, а решту (50 ластів) – до кінця 1570 року. В 1614 році гданські купці, за попередньою домовленістю, у ковельського шляхтича А. Кгоровського за 200 злотих купили 40 ластів поганої якості, неочищеного попелу і на баржах по річці Буг сплавили до берегів Балтійського моря

для переробки місцевими підприємствами. У місті Гданську працювали промисли, що займалися переробкою доставленого лісового попелу з України та гірших сортів поташу [90, ф. 56, спр. 2, арк.479].

Гданські та інші іноземні купці віддавали перевагу місцевим землевласникам і торговцям при доставці поташу і попелу до рік сплаву, де відбувалося приймання замовлених товарів 149, с. 1. Але часто купці не знаходили там замовлених товарів і змушені були розпочинати безкінечні тяганини з порушниками контрактів. Названі обставини примушували іноземців виїжджати на місця виробництва і особистою участю або спостереженням за дотриманням умов договорів забезпечувати вироблення необхідних товарів і матеріалів [127, с.160].

Посередники гданських купців і вони особисто часто проникали в глухі лісові масиви. Подорожі у глибину лісів нерідко поєднувалися з великою небезпекою, що коштувало навіть життя для сміливців. Лише великій попит на поташ в країнах Західної Європи та вигідний зиск могли стимулювати такі ризиковані заходи, що вимагали не лише небезпеки, а й значних капітальних вкладів при досить непривабливих правових нормах, які існували на Волині [148, с.235] Варшавський купець Д. Гекнер у заяві на ім'я володимирського бургомистра В. Каплі повідомляв про недотримання ним умов контракту на поставку 100 ластів попелу при посередництві володимирських купців. Давши завдаток і уплативши вартість замовленої продукції у сумі 717 злотих, він отримав лише 50 ластів тобто половину . Гданського купця Ю. Фокгейма, як орендаря лісових масивів для виробництва поташу і попелу, в 1572 році бачимо на землях князя Л. Сангушко-Каширського в районі містечка Камінь-Каширський. 12 лютого цього ж року він підписує договір з князем на пущі Водерські, Кам'янські, Лепські, Ракомські для добування поташу «своїм власним накладом», сплачуючи за кожний вироблений ласт продукції по 6 злотих . Князь зобов'язувався возами своїх підданих перевезти товар до Берестя чи Кобринь, або туди, куди скаже купець. Для

«певнішої та міцнішої умови» виконання умов договору Ю. Фокгейм дав князеві 100 злотих завдатку [90, ф. 56, спр. 2, арк.409].

Умови контрактів на поставку поташу і попелу у визначені місця для відправки за кордон часто порушувалися місцевими волинськими землевласниками чи орендарями поташних промислів, купцями. Шляхтич В. Красенський в 1562 році заявив у Луцькому гродському суді, що основною причиною несвоєчасної поставки поташу до ріки Буг для відправки водним шляхом до Гданська його батьком, війтом І. Красенським, згідно умов договору з феодалом К. Мильським, була запізнена оплата вартості товарів. Ключник Луцького замку В. Красенський (1562 р.) підписав договір з шляхтичем П. Кирдеєм на виробництво в його Сенівській пущі 200 ластів поташу. В угоді зазначалося, що власник лісів доставить вироблений товар до річки Верть своїми підданими селянами, але цього не зробив. У Березовській пущі, яка належала жінці брацлавського воєводи І. Констянтиновича і розташовувалася недалеко ріки Буг, орендував лісові масиви для добування поташу луцький купець загальним обсягом до 200 ластів [90, ф. 56, спр. 2, арк. 77]. Княжна зобов'язувалася вироблену продукцію вивести із лісу підводами і скласти у дворі шляхтича А. Сатієвського, який знаходився поблизу річки Буг. Коли надійшов час вивезення товару, вона своєї обіцянки не дотримала і не відправила візників для перевезення. Князь С. Краєвський (1565 р.) бідкався на шляхтича В. Красенського за несвоєчасну доставку ним 24 ластів поташу на берег ріки Буг для відправки до Гданська. Власник лісів М. Опадковський (1568 р.) повідомляв, що шляхтич Б. Мисанович підрядився вивезти з лісу поташ до ріки Буг для транспортування за кордон, але свого слова не дотримав: не надав кілька десятків возів із селянами для перевезення вантажів.

Возний Луцького повіту М. Славокгурський скаржився на магната Я. Томаревського і шляхтича М. П'ясецького за не доставку ними, згідно підписаного договору, 116 ластів

попелу до призначеного місця. В 1569 році феодал С. Куликівський підписав контракт з агентом гданського купця С. Залеським на виробництво йому 300 ластів поташу, кожний вартістю по 24 злотих. Землевласник підрядився доставити товар до Гданська. Для організації добування поташу та торговельні витрати купець дав феодалові завдаток у сумі 2000 злотих. Але умов договору не дотримав, бо замість зазначених 300 ластів виробив тільки 200, посилаючись на відсутність дерев у лісі, необхідних для спалювання на попіл. До того ж вироблену продукцію доставив із запізненням на дві неділі. Луцький і острозький владика І. Борзобагатий-Красенький 22 травня 1572 року заявив про відсутність на домовленому місці у Вільгорському лісі 100 ластів попелу, випаленого німецьким купцем Г. Фрейтагом. В 1580 році у Луцькому гродському суді слухалася справа місцевого феодала В. Красенського. У ній зазначалося, що в 1578 році він підписав контракт з фактором гданського купця Г. Ваньшота на продаж йому 150 ластів поташу, кожен ціною по 15 злотих і взяв завдаток у сумі 1000 злотих. За умовами договору, шляхтич у 1579 році повинен був 100 ластів поташу доставити у місто Корець. Але до названого населеного пункту у вказаний термін не доставив і завдатку повертати не хотів.

Сполучення з Гданськом та іншими прибалтійськими портами проходило по системі рік Вісла та Буг [142, с.87]. Остання ріка протікала по території воєводства і служила основною спавною артерією для вивозу волинських лісових товарів за кордон 190, с. 463 - 465 На берегах річки Буг розміщалися пристані Бережці, Городель, Кладнів, Коритниця, Ольшани, Устилуг та (без назви) біля озера Світязь [90, ф. 56, спр. 2, арк.423]. Бережці, Кладнів, Устилуг і озеро Світязь нині входять до складу Волинської області, Городель (тепер Городло – у складі Замойського воєводства Польщі), Ольшани і Коритниця належать республіці Білорусь.

Поташ і попіл з Волині доставлялися переважно до пристані Бережці і Устилуг. Сюди безперервно прибували

вози, навантажені лісовим товаром. Є згадки про доставку його до проміжних пунктів. З лісів, розташованих на південь від Луцька, товари доставлялися до Луцька або до пристані у місті Корець. З нього гужовим транспортом перевозилися до ріки Буг або сплавлялися по річці Стир до Пінська, а далі сухопутною переправою до Берестя. З Корця товари могли доставлятися до річок Случ і Горинь, а потім сплавлятися до Пінська [90, ф. 56, спр. 2, арк.423]. Магнат М. Калиновський свої вироби (1634 р.) доставляв до пристаней, розташованих на берегах ріки Сан, а князь А. Головня-Острожецький – безпосередньо на пристані ріки Вісла [142, с.27- 30]. З міста Острог поташ часто возами доставляли на берег ріки Веприк (притока Вісли), хоч вигідніше було б привозити до міста Пінська. Луцький і острозький владика, жидичинський архімандрит І. Борзобагатий-Красенський уклав контракт 4 вересня 1573 року із слугою князя Я. Болмана про доставку 200 ластів попелу (по 12 бочок у ласті) на берег ріки Вепр.

Доставка товарів до пристаней відправки відбувалась в основному з січня по квітень місяці. Визначалися терміни доставки, а саме: «на день трьох королів», «о крещеньи», «на запусты масляные», «на мясопусты лядские (польські – О.П., К.П.)», «до мясопуст великих», «перед великим постом», «о середопости», «перед великоднем за тыждень», «на громницы», «на третей недели по великодни», «на день свята клечального» [142, с.84].

До пристаней поташ, попіл та інші дерев'яні вироби доставлялися підводами або саньми підданих тих власників лісів, які продавали товар або селяни інших феодалів, найняті покупцями. Під час перевезення вантажу частими були випадки зловживання, знуцання над селянами. В 1561 році орендар лісових масивів князя І. Радзивілла звинувачувався в тому, що примушував його підданих возити поташ і попіл до ріки Буг «понад чергу» [142, с.87]. Селяни села Новосілка Луцького повіту (1619 р.) скаржились на орендаря поташних промислів за те, що «фуру попільну змушені відправляти, якої перед тим не бивало» тобто з'явився новий вид повинностей [90, ф. 56,

спр. 2, арк.428]. Перевезення вантажів здійснювалося возами кріпосних селян у порядку відбування феодальних повинностей, так званої «подорожчини».

З лісів і фільварків продукція вивозилася підводами чи саньми кількома ходками. На перевезенні могло бути зайнято до 300 та більше саней чи возів. В 1569 році князь О. Сангушко-Каширський підрядився поставити берестейському купцю І. Ізаковичу 600 возів для перевезення попелу до ріки Буг. На один віз вміщалося 3-4 бочки. У 1565 році на пристань до Устилуга доставлено 6,5 ластів попелу на 26 підводах. На одній підводі налічувалося в середньому 0,25 ластва, що відповідало 3 бочкам [65, с.156].

Для перевезення поташу і попелу з буд чи на ринок власники промислів, їх орендарі та купці заключали договори, переважно в письмовій формі, з феодалами, піддані яких виконували цю роботу. Плата надходила до рук землевласників, які часто порушували взяті зобов'язання. Луцький купець Б. Мисанович (1569 р.) повідомляв про невідшкодування збитків шляхтичем В. Ошовським, заподіяних при порушенні взятого зобов'язання перевезти попіл із Степанівської пущі до пристані Бережці. Цьому ж купцю не доставив продукцію з названої пущі до пристані Устилуг і феодал Д. Яловицький. Княжна О. Четвертинська в 1571 році підрядилася возами своїх підданих доставити із Степанівської пущі на пристань Бережці 100 ластів попелу, який замовив королівський дворянин С. Граєвський, але своєї обіцянки не дотримала [141, с.59 - 60].

При перевезенні продукція лісових промислів обкладалася податками, різними зборами за проїзд по мостах (мостове), через територію міст і містечок, по землях магнатів, князів і шляхтичів тощо. За бочку сплачували податок, у більшості випадків, по 2 гроша.

Через недосконалість митної системи, свавілля феодалів перевізники часто сплачували по дорогах і за проїзд через мости багато різних податків. 14 червня 1570 року у Рожищах Луцького повіту незаконно було стягнуто

гребельне мито по одному литовському грошу з 400 возів, які належали пану С. Граєвському, що направлялися до річки Буг. Скарга шляхтички Ф. Дзялинської з Володимирського повіту (1578 р.) на митника, урядника і підданих пана В. Гулевича з села Затурці розповідає про незаконне стягнення мита з її 280 возів з попелом, що перевозився до Устилуга, а також поранення і пограбування слуг. Митники нерідко забирали частину продукції під виглядом цла (мита), а інколи навіть і транспорт. У 1572 році в одного із підданих луцького старости князя Б. Корецького, який перевозив попіл на підводі через село Липи до берега ріки Буг, митник князя К. Острозького під приводом несплати податку забрав коня, віз та різні речі, не дивлячись на «листы господарские и панские» на безмитне перевезення товарів по всій території Речі Посполитої. За 1602 рік збереглися повідомлення про захоплення, під приводом мита, 5 ластів і 5 бочок «попелу шмальцованого» тобто поташу на велику суму грошей, що доходила до 832 злотих.

Під час транспортування товарів візники зазнавали нападів грабіжників, які завдавали відчутних збитків. В 1564 році феодал В. Красівський відправив 300 возів (на кожному по 3 бочки) з поташем та попелом одному луцькому купцеві. Коли вози під'їжджали до Луцька, на них напав урядник володимирського старости з озброєними слугами, побив чотирьох селян і забрав 9 бочок. Шляхтич О. Ласький скаржився на слуг місцевого єпископа, які забрали у його селян з возів 300 бочок попелу, що доставлявся у містечко Городель на продаж [142, с. 82]. Рівненській підстароста М. Сподвиловський 8 липня 1572 року повідомляв про арешт і відправлення до в'язниці у селі Хорлуп його міщан урядником пана Г. Чаплича, які на возах перевозили поташ феодала С. Боровського. Війт містечка Рожище Луцької єпископії 3 березня 1574 року заявляв про напад слуг і підданих княжни А. Збараської на селян-візників, які доставляли попіл з буди, розташованої у Брежиновому лісі біля села Дубище. Князь А. Курбський 6 лютого 1576 року повідомляв у Луцькому гродському суді,

що урядник княжни А. Збараської забрав у його селян, що перевозили попіл, 150 возів із вантажем і доставив до Локачинського замку [90, ф. 56, спр. 2, арк.427]. Шляхтичка К. Бронич з Луцького повіту у 1593 році розповідала про пограбування слугами князя Я. Корецького попелу, який піддані доставляли на возах до річки Буг і проїжджали місто Корець. Причини нападів грабіжників на вози з товарами різні: виробництво продукції у спірних лісах, невиконання торгових зобов'язань, несплата митних зборів тощо, а інколи просто грабіж [142, с.85].

Звезену до пристаней продукцію вивантажували і зберігали у шопах, шпихлерах (складах) до початку навігації. Склади належали волинським і не волинським феодалам, купцям, міщанам, які торгували головним чином із Гданськом. Власники складських приміщень нерідко здавали їх за певну плату в оренду. Інтереси феодалів і купців на складах представляли призначені ними шафарі.

Навесні продукцію із складів навантажували на ком'яги і шкути (різновидності суден). Ком'яга мала прямокутну форму, неглибоку осадку, 6-12 весел. Її розміри – «вдолжки десяти сажен, а в цілю (кормі – О.П., К.П.) п'ятисажен и локтя, а в голове полпята сажня» [142, с.85]. Перевозила від 15 до 35 ластів вантажів. Судна будувалися біля пристаней із заготовлених і доставлених матеріалів. З них теслі, за допомогою сокир, свердл, брундасів, вінчаків виготовляли окремі частини ком'яги: лави, бортниці, напівбортниці, лядра, опеви. Найбільше потребувалось лав-тертиць, якими скріплювалось дно човна [142, с.85].

Ком'яжне дерево і готові частини до човнів доставлялися до пристаней гужовим транспортом. В 1575 році луцький земський підкоморник М. Сербін доставив на возах до Устилуга і склав на землі холмського підстольника Г. Крупського біля Буга такі дерев'яні заготовки для побудови ком'яг: «47 лав, 26 шов, 23 котвицы, 4 бортницы» вартістю 4 копи грошей литовських. Крім будівельного ком'яжного дерева, на пристані доставлялися готові

частини, з яких збиралися судна. Писарю Володимирського гродського суду А. Романовському в 1583 році возами до Устилуга були доставлені готові частини для зібрання ком'яги, довжиною в 11 сажнів і вартістю у 100 злотих. До пристаней привозили і мох, потрібний для законопачування щілин. В 1566 році до пристані Устилуг було доставлено 15 возів моху. Відомо, що на цій пристані (1567 р.) ком'ягу для володимирського купця В. Каплі робили 4 теслі, 2 десятники, 22 парубки і тесельчики. Вартість її становила 40 коп грошей литовських [142, с.85, 86].

Використання водних шляхів для доставки поташу та інших громіздких товарів до прибалтійських портів отримало таке широке розповсюдження, що привело до утворення рибацько-ком'яжного цеха, який займався перевезенням вантажів на судах і плотах по річках Волинського воєводства та до порту Гданськ [166, с.64]. Возний Волинської землі І. Чаплич-Шпанівський 9 листопада 1579 року через свого урядника замовив у місті Луцьк дві ком'яги для перевезення вантажів по річці Стир і далі до Гданська.

Організацією сплаву, як і самим сплавом продукції, займався «ком'яжний» шафар (уповноважений торгівців, виходець із шляхти, яка не володіла маєтками). Відплиття завантажених човнів відбувалося тоді, коли ріка Буг була повноводна. Найбільш високий рівень води припадав на кінець березня – початок квітня [180, с.478]. Але таке явище не було постійним. В зв'язку з різними атмосферними коливаннями максимальний рівень води у річці міг бути пізніше, навіть у травні місяці. Все це залежало від товщини сніжного покриву під час зими [182, с.261-289].

Віддаль по воді від Устилуга до Берестя становила, у нинішньому вимірі, 162 км, а від Берестя до впадіння ріки Буг у Віслу – 232 [142, с.86]. Разом виходило 394 км. Цю відстань ком'яги пропливали за 20 днів, що пояснювалося невисокою швидкістю через природні та штучні перешкоди (мости, пароми, греблі тощо), які зустрічалися

на річці Буг. По повноводній Віслі човни пливли набагато швидше. Відстань від впадіння річки Буг у Віслу і до містечка Влоцлавська, де знаходилася митниця (протяжність 120 км) пропливали за 4 дні [142, с.87]. За 24 дні ком'яги долали 514 км (від Устилуга до Влоцлавська). Від Влоцлавська по Віслі до Гданська було 260 км. Цю відстань човни пропливали з такою ж швидкістю, як й від впадіння ріки Буг у Віслу. Водний шлях, протяжністю в 774 км, від Устилуга до Гданська ком'яги долали за 33 дні, не рахуючи час на митну перевірку у Бересті, Влоцлавську і, можливо, в деяких інших митницях, коморах і прикоморках. Ком'яги, які відпливали від Бережців, Коритнища та інших бузьких пристаней, витрачали менше днів, бо вони знаходилися ближче до Гданська [142, с.85].

Перевезення товарів водним шляхом було важкою і небезпечною роботою. Я. П'ясецький, слуга і шафар князя К. Вишневецького записав до Пінських гродських книг скаргу на пана П. Сапегу за те, що «...йдучи дей мені з байдаками (човнами – О.П., К.П.) княжати, його милості пана мого, яких байдаків і сім портом звичайним і дорогою добровільною, річкою Прип'ятю, уверх з Прип'яті з поташем до міста господарського Пінського, а з Пінська возами до Берестя провозити мали, якою того поташу на тих байдаках було бочок триста і дванадцять». Я. П'ясецький піддався нападу біля Чорнобиля орендарів та слуг шляхтича П. Сапеги і змушений був заплатити їм 10 талярів мита та зазнав значних витрат. Розбіглася челядь, забравши виданий їм завдаток у сумі 200 злотих. Через тривалу затримку човнів біля села Ледці, на віддалі 10 миль від Пінська, їх застигла зима. Вода в річці замерзла, човни не могли плисти. Тому довелося вивантажувати поташ, скласти у купи, а потім на санях перевезти від Ледця до Берестя, «наймаючи фуру дуже дорого». Нарешті, законтрактовані байдаки «неможна було до весни сплавити додому», що коштувало князеві 500 злотих збитків [90, ф. 56, спр. 2, арк.425].

Сплав товарів водою обкладався податками. За кожний ласт вантажу сплачувалося по 30 грошей. У 1530

році польський король Сигізмунд I наказав митникам не пропускати лісових товарів по річках без письмового дозволу. В 1547 році по всій території Речі Посполитої була введена лісова монополія [90, ф. 56, спр. 2, арк.76]. Поташ і попіл, вагою більше одного ластва, що призначалися для сплаву за кордон, затримувалися і доставлялися на так звані державні склади, де «справці» (чиновники) приймали за визначеними цінами. Приймальні склади-комори були організовані на багатьох пристанях. За ласт доброго попелу платили по 1,5 копи грошей литовських, за таку саму вагу бракованого – половину (0,75 копи), а за «брак із браку» - лише четвертину (0,375). Вводилися посади: «справці лісових товарів» і «справці зборів» (податків – О.П., К.П.). Перші відповідали за заготівлю лісових товарів, інші – за збір податків у коморах (митницях).

Лісові товари характеризувалися широким діапазоном асортименту (ділова деревина, клепки, бруси, планки, поташ, попіл та інше). Для митників облік та обкладення податками були складною справою. Названі товари часто обкладалися огулом, по загальній вартості. Митники не проводили чіткого розмежування між експортом та імпортом, збори мали чисто фіскальний характер [90, ф. 56, спр. 2, арк.149].

Феодали від сплати податків звільнялися. В інструкції митника підкреслювалося, що вони «за домовленістю із справцями могли товарів не оцінювати і не складати». Звільнення від сплати цла (мита) випливало, очевидно, з того, що поташ і попіл повинні бути власного виробництва. Цей факт підтверджувався присягою або письмовим документом, виданим власником чи орендарем лісів і завіреним у місцевому органі влади. Володимирський гродський суд 13 квітня 1639 р. підтвердив присягу, складену у міському замку, на власність володимирського військового Д. Еловицького щодо Михнівської пущі, з якої на 2 шкутах і дубасі транспортувалися водою 50 ластів попелу і 8 ластів смоли на продаж до Гданська. Коли ж експортувалися товари, вироблені у королівських лісах, орендованих чи чужих, то підлягали сплаті податків. Лісова

монополія мала обмежений характер, але суттєво зачіпала торговельні інтереси феодалів, бо на пізніших сеймах не раз піднімалося питання про її скасування. Король відтягував прийняття конкретного рішення на прохання феодалів. Все ж таки, на сеймі 1551 року вони добилися права вільного вивезення лісових товарів за кордон із своїх лісів без сплати мита на митницях, у коморах і прикоморках. Щодо лісових товарів, вироблених купцями і підприємцями в орендованих лісових масивах, закуплених на ринку, торгах чи ярмарках, то останні зобов'язані були сплачувати мито [116, с.136, 158].

В 1601 році на Варшавському вальному сеймі був прийнятий універсал поборових, згідно якого воєводи і старости поташ, попіл, бруси, клепки та інші лісові товари могли доставлятися до Гданська гужовим транспортом чи сплавляти по ріках своїм коштом без сплати мита. Інші продавці сплачували податки від ластва поташу чи попелу по 30 грошей польських, від ластва смоли – 24, від 100 ванчосів (брусів – О.П, К.П.) – 24, від 100 клепок для бочок – 30. Від кожного шкута (судна) власники або орендарі, окрім шляхтичів, сплачували у рік податок по 6 злотих [90, ф. 56, спр. 2, арк.77].

Система оподаткування вивізних товарів удосконалювалася, диференціювалася в залежності від ваги і виду товарів та їх попиту на зовнішньому ринку. Королівський універсал 1611 року юридично затвердив зміни в оподаткуванні лісових товарів. Мито сплачувалося не від ластву вантажу, а від кожної бочки по 20 грошей польських. З кожним роком плата за бочку продукції збільшувалася. В 1627 році вона становила уже 24 гроша, а до середини XVII ст. зроста майже до одного злота [90, ф. 56, спр. 2, арк.309]. Отже, у першій половині XVII ст. закордонна торгівля лісовими товарами у Польщі переходить повністю до рук магнатів і шляхтичів, які самі вивозять товари без сплати цла (мита). Користуючись правом безмитного вивозу товарів та привозу закордонних (лише для власних потреб), феодали обмежували розвиток зовнішньої і внутрішньої торгівлі, зводили до мінімуму роль

торгового капіталу, не дозволяли йому брати участь у промисловому виробництві, чинили опір на шляху зародження капіталістичних виробничих відносин. Негативно відбивалася на стані торговельних зв'язків відсутність активної митної політики.

У Гданську привезену з Волині продукцію продавали місцевим та приїжджим купцям, інколи здавали або тримали у тамтешніх орендованих чи власних шпихлерах (складах) і потім поступово її реалізовували. Один з таких складів належав волинському князю Л. Сангушко-Каширському. Акт писаря гданського попільного двору М. Северди за 1606 рік повідомляв, що він прийняв від службника пана Г. Гостського О. Гричини 2 ком'яги з 47 ластами і 5 бочками попелу. З них коруни (доброї якості) – 20 ластів і 5 бочок, браку – 25 ластів і 7 бочок, решта – вибракований (весь брак).

Привезені з Волині товари сортували, виявляли гіршу якість (брак) або найгіршу (брак з браку). Відповідно до цього встановлювалися ціни, по яких реалізовували. Про такі умови продажу поташу і попелу знали на Волині, бо доставляли їх «під брак», «на бракаря». Витрати на «бракування» навіть планувалися наперед. До 50 ластів попелу додавали переважно по 3 ласти «на бракаря». Продукція поділялася на три сорти: поташ, попіл і шадрик [142, с.87]. Кожний із цих двох останніх сортів означав ще і перехідне становище – просто попіл, добре просіяний і звільнений від вугілля, грязі та залишків деревного вугілля або перепалений попіл (шадрик).

У Гданську поташ і попіл продавався головним чином на шіфунти. Один шіфунт поташу доброї якості коштував 7-8 червоних злотих (1610 р.) гданської монети, що дорівнювало 84-86 злотих польських. Гданські ціни були вищими за волинські майже в 2,5 рази, бо включали в себе транспортні видатки і підприємницький прибуток [180, с.157, 158].

Продавці намагалися використати економічну кон'юнктуру в своїх інтересах, продати товар по високій ціні, хоч це не завжди вдавалося зробити. Через завищення

ціни у 1647 році залишилося не продано 3800 бочок продукції. Щоб її збути продавали навіть найкращі сорти за низькою ціною (по 20 злотих польських за шіфунт), а гірші сорти – за 15. Збитки становили до 300000 злотих польських. Ще більші втрати очікували продавців у наступному 1648 році. Необхідно було реалізувати не продані 3800 бочок, не рахуючи 2000, що перебували в Голландії на ринку [90, ф. 56, спр. 2, арк.269].

Загальні обсяги вивезення поташу і попелу з Волинського воєводства визначити важко, оскільки обліком їх ніхто не займався, а статистичні дані – відсутні. Деяке уявлення про обсяги вивезення подає реєстр водного мита Влоцлавської митниці за 1569-1576 рр. [90, ф. 56, спр. 2, арк. 274]. Впродовж зазначених років було провезено 3356 ластів лісових товарів. З них князь К. Острозький відправив до Гданська на продаж 596 ластів, князь А. Курбський – 166, шляхтич С. Граєвський – 1257. Про масштаби експорту до Гданська свідчать й книги Берестейської митниці, які дійшли до нас у фрагментах. Через митницю сплавлено з приватних феодалських маєтків Волині з 26 квітня по 11 травня 1583 року 915 ластів попелу, з них лише князь К. Острозький на ком'ягах відправив – 330 [90, ф. 56, спр. 2, арк.275]. Крім того, 28 квітня цього ж року фактор одного із феодалів Волині сплавив 5,5 ластів попелу, а 13 травня Г. Бринк, уповноважений гданського купця Г. Гака, на 7 ком'ягах провіз 210 ластів [120, с.156]. Взагалі за 1583 рік через Берестейську митницю сплавлено 1130,5 ластів поташу і попелу. Наведені цифри свідчать про значний експорт лісових товарів. Найбільш інтенсивний їх сплав спостерігався весною, на початку навігації за рахунок зимового нагромадження на складах. Пізніше товари вивозилися меншими кількостями. Експорт поташу і попелу коливався в залежності від різних умов, але все ж таки загальна тенденція була зростаюча. Стимулятором розвитку торгівлі було швидке зростання цін на поташ на міжнародному ринку [120, с.156]. В 1562 році ласт його у Гданську продавався в середньому по 34 злотих польських,

у 1610 р. – по 576 [90, ф. 56, спр. 1, гл. 6, арк.347; спр. 2, арк.269]. Коли врахувати падіння курсу золотого у 3-4 рази, то вартість ласта становила від 144 до 192 злотих польських.

Таким чином, поташ і попіл продавалися на торгах, базарах і ярмарках не лише Волинського воєводства, але й далеко за його межами, майже по всій Україні. У їх реалізації брали участь як місцеві торговці, так і закордонні, зокрема з Гданська і Варшави. Закордонні купці мали своїх факторів (уповноважених посередників).

Під час купівлі-продажу застосовувалася як вагові, так і об'ємні міри, переважно вагові, найпоширеніші – ласт і шіфунт. Рахунок проводився на бочки, а грошовий розрахунок – на ласті. Під загальною назвою попіл часто фігурували різні сорти і види поташу. В залежності від сорту вартість одного ласта поташу на внутрішньому ринку становила в середньому від 13 до 30 злотих, попелу – відповідно 11 і 13. Під час торгових операцій виникали випадки обманювання і обважування. Поруч з роздрібною формою продажу існувала гуртова [142, с.85].

На зовнішній ринок, головним чином, до Гданська сплавалися товари по системі рік Вісла і Буг. До пристаней ріки Буг доставлялися селянами у порядку відбування феодалних повинностей. Умови контрактів на поставку поташу і попелу у визначені місця для відправки за кордон часто порушувалися. По дорогах і за переїзд через мости візники сплачували цло (мити), різні податки [124, с.16]. Під час транспортування товарів перевізники часто зазнавали нападів грабіжників.

Організацією сплаву і самим його проведенням займався «ком'яжний» шафар. Водний шлях від Устилуга до Гданська, протяжністю у 774 км, судна пропливали за 33 дні, не рахуючи час на митну перевірку у Бересті, Влоцлавську та інших пунктах [142, с.85-86].

Сплав товарів водою обкладався податками. Феодали від їх сплати були звільнені. Користуючись правом безмитного вивозу лісових товарів та привозу закордонних, вони обмежували розвиток зовнішньої і

внутрішньої торгівлі, перешкоджали торговому капіталові брати участь у промисловому виробництві, зародженні початкових форм мануфактури на Волинській землі.

Привезені з воєводства лісові товари сортувалися і продавалися. Ласт поташу продавався у Гданську (1562 р.) за 34 злотих польських, у 1610 р. – по 576. Враховуючи падіння курсу злого впродовж першої половини XVII ст. у 3-4 рази, вартість ластва становила від 144 до 192 злотих польських. Частина заможного гданського купецтва спеціалізувалася на скуповуванні деревини і продуктів деревообробних промислів Волині та інших регіонів України.

Підводячи підсумки, можна підкреслити, що у районах, багатих на лісові масиви, поширилися поташні промисли, на яких виробляли не лише поташ, але й різні лісові товари: брус, ванчос, дошки, клепки, смолу тощо. Впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. на території воєводства налічувалося до 30 різночасно діючих буд. Вони споруджувалися головним чином у листяних лісових масивах, поблизу рік, по яких можна було сплавляти громіздкі товари.

Виробництвом поташу та різних товарів з дерева займалися переважно магнати, князі та шляхтичі, по землях яких простягалися значні лісові масиви. Сировиною для добування поташу служив попіл деревини. Ліс був предметом орендних угод, в яких монопольне право власника знаходило своє вираження у показниках прибутковості. Орендна плата за випалення ластву попелу становила у переважній більшості випадків одну – дві копи грошей литовських. Мізерна плата для підприємців була ласою знахідкою при отриманні прибутків від експлуатації природних лісових масивів.

Буди складалися із корит, прикоритків, гартів, печей, казанів, жилих будинків для працівників, комор, хлівів для робочої худоби, шоп (складів для зберігання поташу чи попелу). Технологія добування поташу була нескладна. Вона полягала у розчиненні попелу водою, випаровуванні лугів, прожарюванні або кальцинуванні згущеного

залишку. З 30 ластів попелу отримували один ласт поташу. Його видобуток становив 0,1-0,2% ваги деревної маси. Найбільш уживаними були такі дерева як в'яз, клен, верба, ясень та інші. Вміст у попелі в'яза значної кількості калію послужив причиною винищення його на чималих лісових площах.

При організації виробництва власники віддавали перевагу оренді. У ролі орендарів виступали майстри, спеціалісти будної справи, вихідці із середовища міщан, купців і окремих заможних селян. Терміни оренди – від одного до трьох років. Орендна плата виплачувалася на початку експлуатації промислу або частинами у певні терміни на протязі дії контракту.

Добування поташу тривало в середньому два – три місяці. За робочий період на одному закладі вироблялося щорічно по 40-50 ластів продукції. Її добування було прибутковою справою. За отримання ласту прибуток досягав 290 флоринів, 7 грошей і 9 денаріїв. Бачачи прибутковість поташних промислів, грабіжники часто здійснювали напади на них. Забираючи вироблену продукцію, руйнували виробничі приміщення, технічне обладнання, інструменти, розгнали будницьку челядь, наносячи їй при цьому рани. На будах трудилася значна чисельність працюючих. На Звірівському промислі у Степанівській пущі в 1563 році налічувалося 100 чоловік, на буді шляхтича В. Бозовського (1564 р.) – 160. У названу кількість людей включалися не лише зайняті на виробництві поташу, але й на допоміжних роботах. Чисельність працюючих, технологічний процес, наявність практичних і виробничих навиків дозволяли здійснювати у процесі виробництва неглибокий поділ праці, характерний для початкових форм мануфактурного виробництва. Тут працювали будники (поташники) – керівники виробництва, кальцинувальщики, вилуговщики, поливачі, коритники та інші. Робоча сила мала яскраво виражений кріпосницький характер. Більшість працюючих належала до селянської маси. Лише майстри поташної справи могли бути найманими.

Поташ і попіл різних сортів реалізовувався на зовнішньому і внутрішньому ринках. На торгах, базарах і ярмарках Волині ласт поташу продавався в середньому від 13 до 30 злотих, попелу – відповідно 11 і 13. Ціни залежали від якості, кольору і місця виробництва. Існувала роздрібна і гуртова форми торгівлі не лише на ринках, але й на самих будах. У ролі покупців виступали місцеві феодали, підприємці та іноземні купці, головним чином гданські.

На зовнішній ринок надходив поташ трьох сортів (кальцинований, коритковий і вайдаш) та необроблений звичайний попіл. На основі контрактних угод товар доставлявся на пристані ріки Буг для відправки за кордон. Його перевезенням займалися піддані селяни. Під час транспортування візники зазнавали нападів грабіжників.

Організацією сплаву товарів до Гданська займався «ком'яжний» шафар. Відстань по воді в 774 км від Устилуга до Гданська човни пропливали за 33 дні, не рахуючи час на митну перевірку у Бересті, Влоцлавську та інших митних коморах. За сплав вантажів стягувалося мито, але феодали від сплати його звільнялися. Користуючись правом безмитного вивозу і ввозу товарів вони обмежували розвиток торговельних зв'язків.

Привезену до Гданська продукцію продавали місцевим та приїжджим купцям з інших країн. Ласт поташу в 1562 році оцінювався в 34 злотих польських, у 1610 році – по 144. Частина гданського купецтва спеціалізувалася на купівлі волинського поташу і лісових товарів, проводила значну організаційну роботу у справі стимулювання їх виробництва. Посередники гданських купців і вони особисто часто проникали у глухі лісові масиви. Нерідко виробництво відбувалося під прямим впливом їх капіталів. Обсяги експорту лісових товарів з воєводства коливалися по окремих роках, але все ж таки тенденція була зростаюча.

РОЗДІЛ 4. РОБОЧА СИЛА ПРОМИСЛІВ

4.1. Формування ринку робочої сили

Розвиток товарно-грошових відносин, зростання феодалної експлуатації приводили до поглиблення майнової нерівності серед населення воєводства. Все частіше починають з'являтися категорії людей частково або повністю позбавлених засобів виробництва, які змушені були шукати роботу, щоб забезпечити своє існування. З розвитком фільваркових господарств, побудовою промислів по переробці сільськогосподарської продукції, з появою виробництва поташа, виплавлення заліза збідніле населення селищ і містечок працювало на них. Переважну більшість обслуговуючого персоналу промислів становили безземельні і малоземельні селяни, міська біднота. Чисельність збіднілих селян постійно зростала, поповнюючи ряди працівників промислів. Цьому сприяла майнова диференціація, розшарування, що відбувалися у середовищі селянства.

Селянство воєводства як і України в цілому складалося з трьох основних груп: незначного заможного прошарку, великої чисельності селян з дрібними земельними наділами і повністю безземельних. Заможню верхівку становили селяни з повним наділом, власними промислами, а також сільська старшина, яка за службу у королівському війську була звільнена від сплати данин і виконання феодалних повинностей. Переважна маса селянства мала невеликі земельні наділи, які давали лише прожитковий мінімум для сім'ї. Існувала значна кількість малоземельних селян, які володіли тільки городами, і безземельні (комірники, підсусідки), що не мали навіть житла. Малоземельні і особливо безземельні селяни наймалися на роботу у феодалні маєтки, фільварки, до окремих заможних селян як челядь, батраки або взагалі йшли в пошуках роботи і становилися «люзними», бродячими людьми, гультями [15, с.68, 70, 71].

Велика маса сільського населення воєводства не була забезпечена землею в такій мірі, щоб землеробське господарство давало досить засобів до існування. За поборовими (податковими) даними 1567 року, у Володимирському повіті державний податок сплатили: 2000 дворів – по 3 гроша литовських, 6408 дворів – по 2, 2591 двір – від 1 до 2, 638 дворів – по одному. Городники (безземельні селяни) складали 30% дворів. Перша група селян (2000 дворів) – 10% [8, т.I, ч.VI, с.378; 15, с.283]. Очевидно, вони мали повний наділ тобто волоку землі. Решта (60%) – малозабезпечені землею. Сумарні дані по трьох повітах надає реєстр поборових за 1579 р. (більш детально див. додаток В, табл. В.1). Згідно поданої інформації, на Волині селян, позбавлених землі або недостатньо забезпечених нею, налічувалося близько 40% всіх жителів (з них городників – 7048 дворів (34%), підсусідків – 448 (2,2%), комірників – 586 (2,9%) [15, с.284; 17, с.30]. Чисельність малоземельної і безземельної людності постійно зростала. За даними 1589 р. вона у трьох повітах воєводства зросла приблизно на 2% [15, с.285]. В той же час різко зменшилося число волочних і півволочних господарств. За 13 років (з 1570 по 1583 рр.) вони скоротилися з 1594 до 1456 одиниць.

В окремих господарствах, володіннях і фільварках воєводські середні показники могли бути або більшими чи меншими. Інвентар маєтку села Конюхи Володимирського повіту, проведений у 1582 році, подає такий склад населення: дворищних господарств, які мало чим відрізнялися від ланових, налічувалося 8, півдворищних – 4, городників – 21 сім'я, підсусідків – 4 сім'ї [15, с.285]. Городники і підсусідки становили майже у два рази більше дворищних і півдворищних. Але це був виняток. Коли ж взяти всі 6 населених пунктів маєтку, то за даними І.Д. Бойка, городники і підсусідки складали не менше 35% всього населення. З маєтків Києво-Печерського монастиря Обарова і Городок, які знаходилися у Луцькому повіті, в 1589 році податок був сплачений з 11 волоків землі (16

димів, 20 городників і 4 комірника) [15, с. 285; 17., 33]. Безземельне селянство становило 47%.

Зустрічалися села, маєтності і ключі, селяни яких в цілому були забезпечені землею, диференціація і розшарування спостерігалися меншими. Це – північні райони воєводства, де якість ґрунту була гірша. Із-за низької якості землі, феодал нарізав селянам більші наділи. До них належали жителі населених пунктів Волиця, Коїльня і Свойчове у Володимирському повіті. За даними інвентаря 1590 року, у селі Коїльня налічувалося 20 волочних дворів, 10 – півволочних, комірників – 2, городників – 4 [15, с.286]. Забезпечені були в середньому добре і робочою худобою: 3 господарства мали по 4 голови худоби, 8 – по 3, решта – по 1-2 голови. Лише два господарства не мали тяглової худоби. Подібні явища спостерігалися й у селян Свойчове та Волиця. Одночасно в тому ж повіті у маєтку Житани перебувало 15 півланових господарств і 8 городників [8, т.І, ч.6, с.148-150, 205]. Близько 35% селянських господарств було безземельними.

Багаті дані про розшарування селянство за кількістю землі подає інвентар Полонського маєтку (Луцький повіт) за 1598 рік, який охопив 6 селищ: Баєв, Гірка, Городище, Коршів, Оздов і Полонне [15, с.286]. Тут по 2 волоки мали 5 господарств (2%), по одній – 87 (35%), по півволоки – 86 (34,5%), по чверті волоки – 3 (1,2%), від 1/3 до 1/6 волоки – 37 господарств (15%). Зовсім не забезпечених земельними наділами налічувалося 20 господарств, що становило 8%. В усіх 6 селах 5 волок і 24 морги відводилося городникам. На одне їх господарство припадало в середньому по 3 морги. На час проведення перепису 57, 5 волок землі лишалося не освоєними [15, с.287]. Всіх городників могло налічуватися 39 дворів, а господарств малозабезпечених (від 1/3 волоки до 3 моргів) – 96 або 40% [15, ,с.287].

Диференціація селян відбувалася і за кількістю робочої худоби. У Заборольському маєтку Луцького повіту (1566 р.) 6 дворів мали по 4-5 голів худоби (9,2%), 25 дворів – по 3 (40,3%), 12 дворів – по 8 (21,0%), 14 дворів – по одній голові (22,5%) [101, т.3, с.11-15]. У чотирьох дворах (6,5%) була

відсутня робоча тяглова сила. Двори, що володіли по одній голові худоби і ті, які не мали їх взагалі, не користувалися землею. Такі двори становили третину всіх господарств. Двори, у яких працювало по 2 голови робочої худоби, також належали до недостатньо забезпечених земельними наділами. У названому маєтку недостатньо і зовсім незабезпечених землею селяни становили третину сільського населення [15, с.287].

У селі Коїльня (Володимирський повіт) в 1590 році забезпеченість селян робочою худобою була вища. По чотири голови мали 3 господарства, по три – 8, по 1-2 голови – решта. Два господарства не були забезпечені робочою худобою [15, с.286]. У Полонському маєтку (Луцький повіт), за кількістю робочої худоби, розшарування було таким: по 6 і більше голів мало 21 господарство (9,17%), по 4-5 голів – 48 (21%), по 2-3 голови – 104 (45,1%), по одній голові – 36 або 15,72%. Зовсім не мали худоби 20 господарств (8,7%). Забезпеченість селян Полонського маєтку тяговою робочою худобою становила 25%. Вищий процент володіння худобою, ніж землею, пояснюється тим, що селяни орендували панську орну землю, сіножаті, для чого потрібно було мати багато робочої худоби.

З кінця XVI ст. феодалі Волині взяли курс на подрібнення селянських господарств, вважаючи, що типовим повинен бути півлановий наділ. Князі Ружинські (1606 р.) з Володимирського повіту провели перерозподіл землі між членами своєї родини і нарізали півланові ділянки своїм селянам [101, т.3, с.313-337].

Великих змін, у зв'язку із проведенням волочної поміри, зазнали селянські господарства Ковельщини. Інвентар 1609 року зафіксував нові норми земельних наділів і поземельних відносин [15, с.292]. На 13 волоках у селі Вербка господарювало 20 «осілих робітних» дворищ. На одне дворище припадало в середньому по 0,65 волоки землі. Крім названих дворищ, тут налічувалося ще 9 сімей городників. У селі Гритковицьке проживали тільки

городники, що трудилися на 12 ланах орної землі [15, с.292].

На Ковельщині та в інших північних районах воєводства практикувалася оренда селянами панських земель та у селян, що не мали робочої тяглової сили. У селі Коршеві феодал 10 ланів своєї землі поділив на морги і віддав в оренду. Всього налічувалося 40 селян – орендарів [15, с.292]. Розмір орендної земельної ділянки становив від 2 до 10 моргів. За кожний морг щорічно сплачувалося по 6,5 грошей литовських орендної плати. Десять городників, у названому селі, орендували 55,5 морги землі. На кожного з них припадало по 5,5 морги. В рік городники платили оренди за кожний морг по 10 грошей литовських. Віддавалися в оренду селянам і деякі сінокоси [15, с.292, 293].

У Староконстантинівській волості (1614-1615 рр.), яка належала князю Я. Острозькому, розміщалося 205 поселень [15, с.289]. В них нараховувалося 3237 дворів, з яких тяглових – 1025 (31,3%), дворищних – 130 (4,0%), півдворищних – 146 (4,5%), з третьою частиною лану – 28 (0,9%), городників – 187 (5,7%), підсусідків – 865 (26,4%), новиків – 286 (8,7%), воляників – 320 (9,8%), різних слуг – 286 (8,7%) [15, с.288]. З 3237 дворів забезпечених землею був тільки 1201 двір. Значний прошарок городників і підсусідків не мав землі взагалі. До малозабезпечених земельними наділами відносилися новики. За даними І.Д. Бойка, городники, новики і підсусідки налічували 1338 дворів [15, с.289]. Коли ж до них додати ще двори з третиною волоки, то недостатньо забезпечених землею зросте до 1566 і становитиме 43% [15, с.289]. Якщо взяти до уваги, що дворові слуги, сторожі лісів (побережники) також були городниками, то чисельність безземельного або малоземельного люду зросте до 45%. Високий процент селян, не забезпечених земельними наділами, не був винятком. Майже по всій Волині, де були добрі орні землі, феодали зменшували півволочний наділ, коли бачили, що селянин може утримувати сім'ю з меншим наділом і виконувати феодалні повинності.

Номенклатура різних груп селянства в Заславському ключі (1623 р.), що охоплював 19 поселень, був слідуючим: дворів з лановим наділом – 252 (41,6%), півлановим – 91 (15,0%), чверть лановим – 13 (2,1%) городників – 167 (27,5%), комірників – 83 (13,8) [100, т.1, с.32]. Безземельні селяни (городники і комірники) становили 41%. Інвентар Новозаславського ключа (57 селищ), зроблений у 1637 році, свідчить, що біля 30% дворів були безземельними. Разом із малоземельними процент дворів, не забезпечених засобами до існування, дорівнював майже 50% (більш детально див. додаток В, табл. В.2).

У Ляховецькому ключі, за даними 1626 року, налічувалося 1117 димів, з них у містечку Ляхів – 318 [18, с.289]. Більшість селян володіли по 0,25 лана землі (більш детально див. додаток В, табл. В.3). Щоб прокормити сім'ю, селянин змушений був займатися тваринництвом, яке давало засоби до існування. На один селянський двір припадало в середньому: коней – по 0,44 голови, волів – по 2,1, корів – по 3,46, овець – по 2,78. Такої великої кількості волів не могло використати одне селянське малоземельне господарство. Феодал давав можливість селянам тримати таку велику кількість худоби, щоб потім вони реалізовували її на ринку і могли сплатити грошову ренту [15, с.288, 289].

У середній частині воєводства селяни також були добре забезпечені робочою худобою і худобою взагалі. В селі Окни Луцького повіту (феодал В. Гулевич), під час нападу шляхтича К. Паца з озброєними селянами в 1622 році, у селян було забрано: волів – 51, корів – 27, овець – 342, кіз – 114, коней – 12, вепрів – 13 [15, с.290]. У селі існував прошарок селян, добре забезпечених худобою, зокрема волами.

В окремих районах північного краю селяни в достатній мірі були забезпечені землею для нормального існування. У селі Лопавшому (недалеко Рівного) в 1630 році розшарування селянства виглядало так: 12 волочних, 16 півволочних, 5 бояр, 2 кравці, один городник. У селах Березниця, Бісівці, Голівці і Рудка налічувалося 30 дворищних селян (32%), 33 півдворищних (36%), 18

четвертників (20%), 11 городників і комірників (12%) [15, с.290].

Забезпеченість землею не всюди була однакова: зустрічалися села з низькою диференціацією. У селі Лосницяволочних селян проживало лише 6 (15%), півволочних – 10 (24%), чвертників – 9 (22%), городників – 10 (24%), бояр – 6 (15%) [15, с.290]. У цьому ж селі незабезпечених або малозабезпечених землею селян налічувалося біля 46%. В цілому у південній і середній Волині малозабезпечених або незабезпечених землею селян вважалося до 40% [15, с.290]. В окремих районах воєводства питома вага цієї групи селян була ще вища. Майнова нерівність серед селян поглиблювалася, переростаючи у соціальне розшарування.

Позбавлені засобів виробництва бідні селяни віддавали феодалові набагато менше робочого часу, ніж ті, що були наділені землею. Селянин з четвертою частиною наділу працював на власника в чотири рази менше, ніж той, що володів повним, а городники, комірники і підсусідки ще менше. Городники часто не мали постійних днів панщини.

Селянин-бідняк у феодала жав за сніп, молотив за частину зерна, пас корів за певну винагороду, працював у дворі або на промислі, продаючи свою робочу силу нижче ринкової ціни. Феодал змушував підданого працювати в своєму господарстві або у господарствах інших землевласників за плату, але на кабальних умовах. В 1571 році у шляхтички Н. Тесовської (Луцький повіт) працювала по найму жінка Богдана, яку відпустив феодал А. Добринський-Хреновський.

Частина селян шукала засобів до проживання у ремеслі. Але ремісниче виробництво на селі було розвинуте слабо і потребувало мало робочих рук. Селяни-ремісники становили 2-3% по відношенню до всього сільського населення воєводства.

В той час, коли більша частина селянства бідніла, незначна багатіла, займаючись торгівлею продуктами сільського господарства, виробами ремісничої діяльності,

промислів, виступала посередником в обміні між містом і селом. Поширення грошової ренти сприяло втягуванню селян в торгівлю з містом, створювало сприятливі умови для розвитку міської торгівлі і ремесел[100, т.1, с.36]. Селяни збували в містах сільськогосподарську продукцію, купували вироби міських ремісників. З'являється тонкий прошарок заможних і багатих селян в особі мельників, рудників, поташників, винокурів, власників маслобоєнь, олійниць, торгівців.

Селянська верхівка становила в середньому по воєводству від 10 до 15%, а в деяких селах і вище. Це були селянські двори з повним земельним наділом. Збір хліба у заможних селян обчислювався сотнями коп. Коли магнат Д. Заславський здійснив напад на села Карасин і Сушениця, то в одного багатого селянина забрав 280 коп збіжжя, в іншого – 185, у третього – 180, у четвертого – 107 [17, с.34]. Їхні господарства виробляли продукції більше ніж могли спожити. При отриманні 6 пудів зерна із копи, перший селянин міг мати умолот біля 2080 пудів або 33 тонни і 280 кг. Такої кількості зерна не могла спожити навіть сама велика сім'я. Значна частина зібраного хліба, безперечно, надходила на ринок.

В тваринницьких районах у дворах заможних селян налічувалися десятки корів, свиней, сотні овець[17, с.34].Окремі господарства володіли значними сумами грошей, отриманих на ринку від реалізації своєї продукції. Деякі з них збільшували грошові надходження, займаючись торгівлею і лихварством.

Заможні селяни займалися орендою панської землі, борошномельних, залізоплавильних водяних млинів, інших галузей промислів. Шляхтич Я. Боговитін (1596 р.) підписав контракт з підданим брацлавського воєводи Яськом про віддачу йому в оренду маєтку в селі Шумське (Кременецький повіт). Підданий князя Я. Збараського І. Кондратович взяв в оренду млин з сукновальнею у феодала А. Фірлея. Магнат Я. Радзивілл (1598 р.) віддав в оренду двом своїм підданим у селі Полонному два борошномельні млини з 5 жорнами, крупорушку, сукновальню, броварню

і корчму, 2 волюки землі із сіножатями з щорічною платою по 230 коп грошей литовських [101, т.3, с.133-135; 15, с.103].

Оренда давала селянинові додаткові можливості для збагачення, сприяла поглибленню соціального розшарування на селі. Нагромаджені гроші використовувалися для оренди додаткових наділів, скупки землі у бідних селян, розорювання цілинних земель. Але повністю використати можливості селянська верхівка не могла через своє безправне становище. Феодали ставили часто різні перешкоди на шляху розвитку орендних відносин. Селяни села Коршів Полонського маєтку (1593 р.) не мали права орендувати землю у сторонніх власників [15, с.292]. За порушення вимог винуватців штрафували. Але маючи постійно потребу в грошах, землевласники часто не дотримувались обмежень з питань селянської оренди.

Господарства заможних селян втягувалися у товарно-грошові відносини, розвивалися на основі розширеного відтворення. В умовах повного панування феодално-кріпосницьких відносин не лише на селі, але й у місті, почали з'являтися нові явища в експлуатації селянина селянином, що поглиблювали майнове розшарування. Відбувалася якісно нова диференціація, не та, що проходила з ініціативи феодала, коли він обезземелював селян, виходячи з інтересів фільваркового господарства. Розвиток селянської оренди землі і промислів сприяв поглибленню первісного нагромадження капіталів, соціальному розшаруванню в середовищі селянства.

Будучи кріпосною, селянська верхівка змушена була відбувати феодалні повинності: працею, продуктами, грошима. Їх господарства могли успішно процвітати лише при умові залучення робочої сили з боку, в першу чергу збіднілого селянства, яке створювало додатковий продукт. Ним багатий селянин ділився з феодалом. Здійснювати розширене виробництво селянин міг лише за допомогою найманої сили, а не на основі примусової, як це було у

феодалних маєтках. Наймит Дорош (1578 р.) працював у селян села Рудники Луцького повіту.

Зародки найманої праці виникали спочатку спорадично. Процес їх розвитку відбувався дуже повільно. Прагнучи пристосувати свої господарства до нових умов, феодали вдавалися до використання найманої праці. Шляхтич Я. Чирський (Володимирський повіт) в 1586 році мав двох наймитів: М. Сеньковича і Жмурчика. Наймити М. Гордієвський, С. Губич, І. Гуж, Гаврило, Леонтій, Михайло і Степан Грацовичі (1614 р.) трудилися в маєтку Береги Кременецького повіту. В маєтності Яцків біля села Наволоки Луцького повіту наймити працювали свинарями. Але безземельні селяни не могли перетворитися в найманих робітників, які вільно продавали свою робочу силу. Кріпосництво перешкоджало селянину відриватися від землі. Ринку найманої робочої сили в досліджуваній період не існувало. Промисли Волині не мали достатнього резерву вільної праці.

Селянин, що наймитував, користувався невеликою ділянкою землі і міг, у крайньому випадку, при необхідності, прокормитися з неї. Але поступово засоби виробництва дрібних виробників знецінювалися і концентрувалися в руках небагатьох. Втративши засоби виробництва, селянин втрачав самостійність і змушений був продавати те єдине, чим володів – свою робочу силу.

На селі виникла група бідних селян, які змушенні були шукати засобів до існування поза місцем проживання. У селі Піддубцях луцького старости, князя Б. Корецького в 1568 році наймитувала челядь пана С. Гутора-Гостоянського, урядника підканцлера Великого князівства Литовського О. Воловича]. В селі Долське Турійської волості Луцького повіту (1569 р.) 10 безземельних селян «прочьушли, хатыпустуют». У донесенні луцького шляхтича Б. Зайця від 11 березня 1592 року згадується про біглого «роботного» селянина Васюту з села Березолупи. Із залізоробного промисла кременецького феодала А. Корницького (1650 р.) збігли наймані селяни Васько, Петро

і Сидір та майстер залізорудної справи - Іван [90, ф. 2, спр. 20600, арк.1].

Бідні і безземельні селяни, залишивши оселі в пошуках роботи, ставали наймитами чи поденщиками. З'являвся ринок робочої сили, обумовлений кріпосництвом. Своєрідність його полягала в тому, що на ринку праці показувався працівник, який на відміну від західноєвропейського, не був особисто вільним. По відношенню до феодала залишався залежним і платив йому податок. Для відходу на заробітки доводилося отримувати дозвіл. Але з'явившись на ринку праці, по відношенню до покупця виступав як вільний продавець.

Феодално залежний селянин, як продавець своєї робочої сили, з'явився на ринку на багато років раніше, ніж отримав особисту свободу. Ця особливість залишалася характерною не тільки для Волинського воєводства, але і для всієї України до самої відміни кріпацтва.

Селянське господарство, що зростало на основі розширеного відтворення, на певному етапі розвитку переростало трудові можливості сім'ї, потребувало найманої праці. Остання виникала з різною інтенсивністю, в залежності від конкретно-історичних обставин того чи іншого району.

Нові виробничі відносини, засновані на найманій праці, не з'являлися в чистому вигляді, перепліталися з феодалними, прокладали шлях в обстановці загального панування феодално-кріпосницької системи. До стримуючих факторів відносилися: феодална власність на землю, яка виключала можливість купувати і продавати її, монополія феодала на промисли, баналітетні права, відбирання у селян додаткового, а часто і необхідного продукту, прикріплення селянина до землі, до особи феодала, безправність селянина, обмеженість вільного пересування та вільної господарської ініціативи, внутрішні міжусобні війни, загарбницькі напади ворогів. Названі фактори не сприяли нагромадженню капіталів, розвиткові ринкових господарств у містах і селах. Але, зародившись, нові економічні явища невпинно прокладали шлях вперед

у соціально-економічному розвитку воєводства, посилюючи процес соціального розшарування його населення.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що поступово створювалися умови для роботи наймитів на промислах воєводства. Феодально-кріпосницький лад мав багаточисленну групу людей, які в силу різних обставин лишилися нормальних джерел існування і змушені найматися на роботу не лише в господарства заможних селян, у маєтки і фільварки феодалів, але і на промисли. В їх числі були гулящі, люзні, біглі, воляники, новики та інші категорії малозабезпечених і безземельних селян. Вони не перетворювалися в найманих робітників, не могли вільно розпоряджатися своєю робочою силою, продавати її на ринках. Форми і методи найму носили кріпосницький характер. Пануючі феодальні відносини стримували процес формування професійних робітників, зберігаючи тривалий час досить значний резерв навчених робітників на становищі кріпосних робітних людей. Елементи найманої робочої сили з великим трудом пробивалися через товстий шар феодальних зв'язків.

4.2. Майстрові люди та наймити

Переважну більшість робочої сили промислів становили кріпосні селяни. Феодали залучали їх до спорудження виробничих приміщень, гачення гребель, вироблення технічного устаткування, обладнання, робочих інструментів, доставки палива, копання руди і її перевезення до місця плавлення тощо. Працею селян задовольнялися й біжучі виробничі чи торговельні потреби, зокрема доставка продукції споживачам. Таким же самим способом виконувалися і різні додаткові роботи в процесі експлуатації промисла. Селяни, які володіли промислом, всі названі види робіт виконували своїми руками і своєю робочою силою.

Коли заклад розташовувався в населеному пункті чи недалеко від нього, де проживали селяни, то вони мешкали в своїх хатах і до роботи добиралися пішки або доїжджали на возах. При далекому розміщенні від місць проживання населення, для обслуговуючого персоналу споруджували хати, стайні і хліви для робочої худоби (волів і коней), комори і шопи для зберігання сировини та виготовленої продукції.

Невеликі оселі називалися слобідками і організовувалися одночасно із спорудженням промисла. Вони становили необхідну умову його існування. Через те в універсалах, грамотах та інших документах, разом з дозволом на спорудження закладу, дозволялося заснувати млинову, поташну і рудничну слобідку, яка була невід'ємною частиною виробництва і віддавалася в оренду разом з ним. Новозбудований промисел здавався в оренду без слобідки, яку необхідно було організувати і заселити. Заселення її, як і побудова закладу, було справою майстра. З часом слобідки розросталися і перетворювалися у селища, часто зберігаючи назву промисла, який існував тут раніше. Біля борошномельного млина, розташованого за селом Ленцівка Володимирського повіту, існували хати, в яких проживав мельник Г. Станькович і обслуговуючий персонал. У млиновій слобідці шляхтича Г. Раєцького (1632 р.) спочатку налічувалося декілька житлових будинків, потім їх кількість зростає і слобідка перетворилася в село під назвою Мельники.

Кріпосні селяни, які оволоділи якою-небудь спеціальністю, необхідною для роботи промислів, користувалися більшою економічною самостійністю, ніж селяни, що трудилися у землеробстві. Вони являли собою проміжну ланку між феодално залежними селянами і самостійними дрібними виробниками. З їх середовища виростали мельники, поташники і рудники, які працювали на потреби фільварка, панського двора чи замка. Своїм становищем відрізнялися від фільваркової челяді. Частим явищем ставали так звані мельники на мірах, що отримували від власників промислів третю частину

отриманого борошна чи крупи, а то й більше. Борошномельні заклади обслуговувалися часто силами родин мельників та їх родичів. Сільські мельники являлися, одночасно, і землеробами.

Між майстровими людьми, що працювали на промислах, і звичайними феодалними кріпосними існувала суттєва різниця. Майстрові люди звільнялися від виконання феодалних повинностей не через те, що були вільними чи незалежними, а тому, що працювали на промислах, відбуваючи специфічну форму феодалних повинностей. Власники промислів вважали їх більш-менш підготовленими спеціалістами, дозволяючи займатися своєю професійною діяльністю. Так як промисли перебували постійно в оренді, то вони мали справу не з феодалом, а з орендарем. Феодалу працівники нічого не платили. Заробітну плату отримували від орендаря чи шафаря (управителя) промислів. В селі Солтисово Луцького повіту налічувалося 12 дворів (40 димів), жителі яких не відбували феодалних повинностей у сільському господарстві, а займалися лише виготовленням заліза для луцького старости [8, т.1, ч.7, с.182]. Майстрові рудничні люди поступово відривалися від землеробства, переставали бути землеробами, отримували спеціальні технічні знання і навички, вміння, які передавалися по спадковості (від батька до сина). Все це приводило до заняття винятково рудничною справою. Вони не були тяглими селянами, не відбували панщини, не дивлячись на те, що перебували на становищі кріпосних. Основною феодалною повинністю для них була праця на промислі.

Поруч з майстровими людьми, кріпосними селянами на промислах працювали наймити з містечок чи прибулі з інших місцевостей, в тому числі із Польщі. Багато наймитів з цієї країни трудилося на промислах Володимирського повіту. У корецького в'їта Т. Маневича у маєтках Жерівці і Путиловичі в 1580-1586 рр. серед поташників були німці. Але всі ланки виробничого циклу були забезпечені вітчизняними майстрами поташного виробництва.

Наймити, яких відпускав феодал, могли вільно переходити з одного промисла на інший і за своїм становищем відрізнитися від кріпосних селян, хоча і були залежними. Часто вони не були зв'язані з сільським господарством так, як основним заняттям і джерелом існування служило наймитування.

У Степанівських лісах Луцького повіту для працюючих людей (150 чол.) на заготівлі лісу на поташ було заготовлено 50 мац борошна, 30 мац гороху, 6 мац пшениці і круп гречки, 120 полтів (півтуш) м'яса, 12 бочок солоної яловичини, 40 «оправлених» баранів, 8 ялівок. У гущині лісів, де розміщалися поташні буди, недалеко боліт, біля яких, звичайно, споруджувалися залізоплавильні промисли, борошномельні млини, що діяли на окраїні селища, затрудняли наймитам вільно купувати продукти харчування, одяг, взуття та ін. Через це певну частину зароблених грошей віддавали адміністрації, яка забезпечувала їх необхідними речами, одягом і харчуванням. В 1566 році князь С. Краєвський (Луцький повіт) дав своєму орендарю-буднику Б. Назнавському із Сокаля 500 злотих для наймання наймитів та на інші господарські потреби [127, с. 159]. Власник Цілунських лісів (1565 р.) дозволив підрядникові (майстрові – О.П, К.П.) Вавжинцю з містечка Велунч впродовж кількох років виробити 30 ластів попелу і 2 захватчики ванчосів (12 тис. штук брусів). За кожний ласт виробленого попелу майстер платив по 4 злотих, стільки ж – і за отримання 100 штук брусів [8, т.2, ч.7, с.317]. На харчування найманих трудівників отримав від власника лісів 10 мац жита ратненської міри або 240 пудів [15, с.84]. Ніякої іншої допомоги власник майстрові не давав. Лише пообіцяв відвозити товар до річки Муховець на віддаль до 4 миль [90, ф. 56, спр. 1, гл. 6, арк.381]. Будник всім тим, хто виготовляв клепки до бочок, платив від копи (60 штук) по 6 грошей литовських, за насипання помелу у бочки – по 9-10 грошей за день роботи, не враховуючи вартості одягу і продуктів харчування. Заміна погодинної оплати поштучною була одним з важливих прийомів ринкового

господарства, чим досягалося посилення інтенсивності праці і збільшення додаткового продукту. Наймити працювали і на поташних промислах феодала Б. Халецького з Кременецького повіту. Коли 20 лютого 1572 року на них здійснив озброєний напад шляхтич Я. Дубовецький із села Іваничі, то забрав 60 коп грошей литовських, які були у замкненому сундуку для розрахунків з наймитами .

Урядник луцького князя С. Краєвського С. Хомутівський 21 листопада 1579 року послав 12 підвід з продуктами харчування для робітничої людності поташних промислів на чолі з шафарем В. Рудковським: 20 мац житнього борошна рівненської міри, 4 туші волів'ячого м'яса, мацу вівса та ін. Через шафаря передав будникам 30 коп грошей литовської лічби, але по дорозі слідування рівненський шляхтич К. Пивко здійснив напад на підводи і все забрав. Працівники промислів залишилися без продуктів харчування і розійшлися. Власникові поташного виробництва нанесено було збитків на суму в 2 тис. злотих. Як видно, на поташних будах працювали робітні люди і наймити. Залежні селяни не могли залишити роботу без згоди феодала і перейти працювати на сусідні заклади, де обіцяли харчувати і платити вищу заробітну плату. Коли б працювали кріпосні селяни, то вони проживали б у себе вдома і всього цього не потребували. Все це було призначене для наймитів, люзних, неімущих людей, які продавали свою робочу силу за гроші, харчі і одяг. Розрахунок грошима тут не займав помітного місця, бо у лісовій місцевості, де, звичайно, розташовувалися промисли, важко було купити продукти харчування і одяг. Розрахунок натурою був вигідний і феодалові, який збував продукти харчування, ремісничі вироби, тканини, отримані в своїх маєтках і збільшував грошові надходження.

Праця наймитів, в тій чи іншій мірі, використовувалася й рудниками, особливо тими, які не мали дорослих синів, братів чи племінників. Це викликалося, перш за все, характером виробництва. Для

роботи біля одного горна потребувалося не менше 2-3 чол., декілька – біля другого і у кузні. Обійтися силами сімейної кооперації без використання праці наймитів чи робітних людей було дуже важко. Під час нападу в 1580 році на рудню шляхтича Б. Поплавського (Луцький повіт) грабіжники забрали у рудника 2 тис. грошей литовських, які призначалися для оплати праці наймитів і поденщиків [127, с. 68]. На залізоплавильному промислі холмського каштеляна М. Лисаковського (Володимирський повіт) працювали наймити, отримуючи за свою роботу гроші [155, ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк.. 215].

Подібне явище спостерігалось й у борошномельному виробництві. Наймити Гасько і Андрійко (другий працював мірочником) трудилися на одному з промислів, розташованих у Володимирському повіті (1570 р.). У луцького шляхтича Є. Крупського (1578 р.) наймитами у млині були мельник Шимко і мірочник, які отримували за свою роботу гроші та борошно [155, ф. 25, оп. !, спр. 11, арк.24]. Коли феодал І. Сверхківський зі своїми озброєними слугами здійснив напад на цей млин, то побив мельника, розбив скриню у його хаті і забрав зароблені гроші (20 коп грошей литовських), які він складав, і ще 20 копців жита, корець пшениці, 1,5 корця гречки, стільки ж – ячменю.

Праця наймитів використовувалася і на двох борошномельних промислах луцьких шляхтичів Василя і Федора Котинських. Коли урядник Пінського повіту здійснив напад на млини і побив челядь: наймита Федора, трьох парубків, підданих землевласників С. Гулянівського і П. Тимоша, які приїхали за борошном. Було захоплено 16 мац жита, 3 маці пшениці, 5 мац пшеничного солоду, 2 маці ячменю [ф. 25, оп.1, спр. 22, арк.23-24].

Будівництво виробничих приміщень борошномельних промислів, гребель здійснювалося переважно руками кріпосних селян. Звернення до використання примусової праці пояснюється не лише необхідністю залучення великої кількості робочих рук, але ще й тим, що для залучення наймитів чи поденщиків потрібні були гроші, в яких

феодала постійно відчували потребу. Але у землеробстві, особливо в період збирання зернових культур, не вистачало робочих рук для побудови чи ремонту промислів і вони змушені були звертатися до наймитів. Так, очевидно, сталося у феодала П. Марушевича (Луцький повіт), який на будівництво греблі залучив підданих селян та наймитів [155, ф.25, оп.1, спр. 5, арк.72]. Коли сусідній феодал К. Дебинський зі своїми слугами здійснив напад на будівництво, то розігнав грабарів (греблебудівників), забрав гроші, призначені для оплати праці наймитів і поденщиків, продукти харчування: 20 мац житнього борошна, 3 маці пшеничного, стільки ж – пшона і круп, 2 маці гороху, м'ясо, сало, сіль і т.д. Крім того, захоплено було ще 50 великих грабарських сокир, 30 лопат, 40 волів. На жаль, дані про чисельність наймитів і взагалі всіх працюючих відсутні. Наймити працювали в 1603 році і на спорудженні греблі на р. Пляшів у кременецького підсудка земського суду Г. Головинського, який дав їх завдаток у сумі 20 злотих, заготовив на харчування масло, борошно і пшона [155, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк.499-500].

Праця на промислах була важкою і небезпечною для життя. При частих нападах на них грабіжників, обслуговуючий персонал зазнавав побоїв, часто залишався без зароблених грошей і продуктів харчування. Рясніє інформацією про це борошномельний промисел, найбільш поширений на теренах воєводства. Феодал І.Вигодський в 1568 році напав вночі зі своїми озброєними слугами на борошномельний млин пана П. Кирдея, що розташовувався на річці Горинь. Під час нападу фізичних травм зазнав мельник Радко і його син Серафим, які декілька днів не працювали, загоюючи нанесені рани. Луцький шляхтич В. Вікгура 23 грудня 1569 року скаржився на управителя маєтків княгині А. Чорторийської за те, що той здійснив напад на його Чаруківський борошномельний млин, побив мельника і мірошника, забрав у селянина Станіслава коня із возом, який приїхав за борошном. Шляхтич А. Жоровницький з Луцького повіту (1578 р.) здійснив напад із слугами на маєток феодала Г. Вербіцького у селі

Коростянин, зруйнував біля млина 3 хати, де проживали працівники, забрав у них зароблені гроші і продукти харчування. Скарга шляхтича І. Веглинського (1581 р.) з Володимирського повіту повідомляє про страшну подію, яка сталася під час нападу грабіжників. Урядник М. Вишневський князя П. Киселя з озброєними людьми зруйнував і спалив млин, забрав привезене для помолу зерно, мірочника Лаврина, який виступив на захист промисла, вбив. В 1581 році феодал Б. Микулинський зі своїми озброєними слугами напав на дві буди луцького мостовничого І. Борзобагатого-Красенського, що знаходилися у лісі біля села Холопово і розігнав селян, наймитів та майстрових людей. На першій – 30 будників, а старшого з них Л. Пилиповича, було побито, нанесено декілька ран, на другій – 27 чол. і розкидано 10 ластів попелу, який поміщався на складі.

Отже, на промислах воєводства досить помітного поширення отримала праця майстрових і робітних людей, наймитів та поденщиків не лише у виробництві продукції, але і на спорудженні гребель. Наймити трудилися переважно на закладах феодалів і лише в окремих господарствах заможних селян. Промисли селян обслуговувалися переважно працею селянських родин. На окремих промислах найбільш кваліфіковані спеціалісти були вільнонайманими, головним чином рудники, мельники, поташники (керівники і організатори виробничого процесу). Вільнонаймані, майстрові, робітні люди, наймити і поденщики становили не менше 12% до загальної чисельності всіх працюючих.

На виробничих об'єктах працювали переважно кріпосні селяни. З їх середовища формувалися робітні люди та наймити, виростали майстрові (мельники, поташники, рудники), які виступали організаторами та керівниками виробничого процесу на промислах.

Майнова диференціація у різних районах воєводства мала особливості, обумовлені формами господарської діяльності. Постійно зростав прошарок сільської бідноти, не забезпеченої засобами виробництва, в першу чергу

землею. В цілому по воєводству налічувалося до 30% зовсім або малозабезпечених селянських господарств, а в окремих місцях і того більше. Біднота наймалася працювати у феодальні маєтки, фільварки, господарства заможних селян, на промисли, продаючи свою робочу силу за гроші, продукти харчування чи одяг .

З'являється група селян, в господарствах яких починає здійснюватися розширене відтворення виробництва за рахунок експлуатації наймитів чи сільськогосподарської бідноти та , в окремих випадках, і своїх сусідів, Частина заможних селян починає вкладати значні суми грошей у розвиток промислових закладів, налагоджує на них у всезростаючих обсягах ефективно виробництво продукції з підвищенням її якості, постійно піклується про вдосконалення технічного обладнання, інструментів праці, а також механізацію трудомістких виробничих процесів, інша частина заможного селянства вкладає чималі суми грошей в торгівлю, головним чином скотом, сіллю та іншими товарами. Власники таких типів господарств, не зважаючи на міцні економічні підвалини, змушені були рахуватися з існуючими феодальними відносинами, з особистою залежністю від землевласника. Все це обмежувало їх господарську самостійність.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Вивчення роботи трьох, найбільш поширених галузей промислів Волинського воєводства другої половини XVI - середини XVII ст. по переробці сільськогосподарської продукції, деревини лісових масивів та покладів болотних, озерних і лугових залізних руд дає можливість сформулювати важливі висновки щодо теоретичного узагальнення історії економічного розвитку промислів Волині, запропонувати рекомендації, які можуть бути використані нині при реформуванні сучасної економіки України:

1. Промисли виникали головним чином у тих районах воєводства, де переважали ліси, болота, поклади болотних залізних руд, розвивалося землеробство, зокрема зернове. Тут організовувалися заклади для переробки місцевої сільськогосподарської продукції, зокрема зерна на борошно, різні крупи, виробництва пшона, для добування болотних, озерних і лугових залізних руд, виплавлення з них заліза, для отримання із попелу деревини поташу, зайняття рибним господарством, мисливством, бортництвом тощо. Важливим поштовхом до організації промислів та їх поширення послужив інтенсивний розвиток фільварково - панщинної системи ведення феодального господарства, підвищення цін на сільськогосподарську продукцію та сировину для промислово - ремісничого виробництва на ранніх капіталістичних підприємствах у країнах Західної Європи. Промисли Волині синтезували світовий і вітчизняний досвід, враховували політичні та соціально - економічні особливості господарського розвитку краю.

2. Встановлено, що у середині XVI ст. на території воєводства діяло різночасно до 770 борошномельних водяних млинів різної конструкції. Впродовж другої половини XVI - першої половини XVII ст. різночасно працювало понад 1300 борошномельних водяних промислів: 870 у селах, на хуторах і у слобідках, решта (430) - у містах і містечках. У кінці XVI ст. на теренах Волині

налічувалося 45 металургійних млинів (рудень). Розташовувалися вони на греблях, збудованих на невеликих річках, притоках та ставках, недалеко від покладів болотних, озерних чи лугових залізних руд. До середини XVII ст. чисельність рудень зросла і досягла цифри 50. У листяних лісових масивах, розташованих поблизу сплавних рік, організовувалися поташні буди. Впродовж другої половини XVI - середини XVII ст. на території воєводства діяло різночасно до 30 центрів поташного виробництва.

3. Промисли були різними за своїми розмірами, технічним устаткуванням та обладнанням. Борошномельні млини з вертикальними наливними водяними колесами найбільш поширені - на один - два жорна. Проте зустрічалися й з більшою кількістю, в тому числі навіть на 6. Устаткування рудень складалося з горнів, повітродувних міхів, молотів, різних інструментів. У XVI ст. на одній рудні вмонтовувалося один - два водяні млинові колеса, інколи - три, у XVII ст. все більшого поширення отримують промисли на 2 горна з трьома водяними колесами, що сприяло збільшенню чисельності працюючих і поглибленню поділу праці в процесі виробництва. Поташні буди складалися з корит, прикоритків, казанів, гартів різних розмірів.

4. Чисельність працюючих на промислах - значна. На рудні з двома горнами і трьома водяними колесами трудилося в середньому по 12 - 13 чол. Одно жорно водяного борошномельного млина обслуговувало 2 - 3 працівника. На млині з 6 - 8 жорнами могло бути зайнято, по найменшій мірі, не менше 12 - 16 чол. На одній поташній буді трудилося в середньому по 50 чол. Механізація виробничого процесу за допомогою енергії водяного млинового колеса на борошномельних та залізрудних промислах, технічна складність організації виробництва на поташних будах та кількість працюючих на одному закладі давали можливість здійснювати у самій примітивній формі поділ праці. Поступово з'являлися нові спеціальності та професії майстрових і робітних людей.

Повільно, але відбувався процес поглибленого поділу праці. Найбільш розвинутим він був у залізоплавильному виробництві, що являв собою суму робочих операцій трьох виробництв: добування руди, її плавку, обробіток готової продукції. Існувало п'ять робітничих спеціальностей: рудники, димарі, ковалі, плокарі і вуглярі. На ряд послідовних операцій розпадалося і поташне виробництво.

5. На промислах працювали головним чином кріпосні селяни, рідше міщани. Робоча сила мала яскраво виражений феодальний характер. Наймити, відпущені землевласниками для роботи на промислах, не могли вільно розпоряджатися своєю робочою силою, продавати її на ринку. Форми і методи найму носили феодальний зміст. Кріпосні селяни, які оволоділи якою - небудь спеціальністю, необхідною для роботи на промислах, користувалися більшою економічною самостійністю, ніж селяни, зайняті у землеробстві, бо являли собою проміжну ланку між феодально залежними кріпаками і самостійними дрібними виробниками. Крім наймитів та поденщиків, поширення отримала праця майстрових і робітних людей. Останні звільнялися від виконання феодальних повинностей не через те, що були вільними чи незалежними, а тому, що працювали на промислах, відбуваючи специфічну форму феодальних повинностей. Так як промисли перебували часто в оренді, то мали справу не з феодалом, а з орендарем. Феодалу нічого не платили, заробітну плату отримували з рук орендаря чи шафаря (управителя). На окремих закладах найбільш кваліфіковані спеціалісти були вільнонайманими, головним чином рудники, мельники, поташники. Зародки найманої праці виникали спорадично. Процес їх розвитку відбувався повільно.

6. Найбільш поширеною формою організації роботи промислів була оренда, яка давала власникові додаткові можливості для збагачення. Віддача їх в оренду відбувалася на основі договорів, підписаних між власниками і орендарями та завіреними місцевими органами влади. В орендних договорах визначалися терміни оренди, розміри орендної плати та інші умови і

питання виробничого циклу. Терміни оренди 3 - 5 років. Після закінчення встановленого строку оренда знову часто поновлювалася, тому заклади могли перебувати в руках одних і тих же орендарів на протязі кількох десятиліть. У ролі орендарів виступали будники, рудники, вихідці із середовища міщан та окремих заможних селян, рідше - бідних шляхтичів. Орендна плата мала дві форми: грошову і натуральну (вироблену продукцію). Розмір її залежав від прибутковості промислу та інших об'єктів виробничої діяльності, що орендувалися разом з ним. У першій половині XVII ст. починає помітно переважати грошова форма оплати і зростати у своїх розмірах. У XVI ст. плата за млин на один - два жорна становила щорічно в середньому 20 - 40, у першій половині XVII ст. - 60 - 70, за рудню на два горна відповідно 150 і 220, за буду - 40 - 50 злотих.

7. Обсяги випуску продукції зростали повільно. Загальна тенденція росту проявлялася на протязі тривалого періоду часу. Борошномельний млин з верхньобійним водяним колесом на одно жорно виробляв за добу роботи біля 70 пудів борошна, за рік в середньому - до 12420. При визначенні обсягів виробництва продукції треба мати на увазі, що млин працював не цілий рік, а від "скреса криги на річці чи озері і до замерзання води". У рік це становило біля 180 днів. Із замерзанням води млинові колеса переставали працювати, за те весною, влітку і ранньою осінню могли діяти круглодобово. Рудня виробляла на протязі року до 500 пудів сиродутного заліза та залізних виробів. На поташній буді щорічно отримувалося 30 ластів продукції.

8. Продукція промислів збувалася на внутрішньому ринку: базарах, торгах і ярмарках. Борошно, крупа і пшоно надходили переважно на задоволення потреб жителів міст і містечок. За транспортування сплачувалося мито по 3 гроша литовських від кожної копи вартості вантажу, а на ринку - по 4 пенязи. Залізо і залізні вироби закуплялися оптом на місці виробництва, а потім продавалися в

роздріб. Основними районами реалізації служили території Волинського, Подільського і Руського воєводств.

Поташ і попіл (напівфабрикат) надходили на зовнішній ринок. По системі рік Буг і Вісла доставлялися до Гданська, а звідти відправлялися до Англії, Голландії та Німеччини. Гданські купці спеціалізувалися на купівлі волинського поташу та лісових товарів, проводили значну організаційну роботу у справі стимулювання поташного виробництва. Основними перешкодами на шляху розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі виступали багаточисленні митниці, різноманітні збори і податки, грабіжницькі напади, а також хаос у грошовому обігу країни.

9. Промисли перебували на стадії простого товарного виробництва, підготовляючи умови для переростання у всезагальне. Спостерігалось зародження простої і складної кооперації праці, початкових форм мануфактурного виробництва. Переростання простої кооперації праці у мануфактуру відбувалося еволюційним шляхом із збереженням специфічних національних особливостей. Головна з них полягала у використанні кріпосної праці. Зародки мануфактур виникали спорадично, потім набували наростаючого темпу. У другій половині XVI ст. з'являлася переважно проста кооперативна організація праці, у першій половині XVII ст. - складна і, у ряді випадків, підприємства мануфактурного типу в їх початкових формах. На протязі досліджуваного періоду діяло 5 підприємств мануфактурного типу у їх початкових формах. Найбільше з них - на залізоплавильних промислах. Тут організувалися початкові форми органічної, централізованої мануфактури, на поташних будах - зародки гетерогенної, розсіяної, що виникала шляхом комбінування різних спеціальностей працюючих. На деяких промислах організація виробництва являла собою перехідну форму від ремісничої майстерні до зародків мануфактур, обминаючи кооперацію праці.

10. Дослідження історико - економічного досвіду діяльності промислів Волинського воєводства дозволяє визначити певні побажання, які можна врахувати в

сучасних умовах: доцільно на громадських засадах чи державному рівні організувати органи для опрацювання ефективності діяльності промислів по переробці сільськогосподарської продукції та місцевих сировинних ресурсів, моніторингу та його прогнозування, підготовки оперативних та історико - економічних досліджень; продовжити вітчизняні традиції розвитку багатовікових народних промислів в умовах реформування економіки України на ринкових засадах. Діяльність промислів в теперішніх умовах може стимулювати розвиток господарської самодіяльності дрібних товаровиробників, сприяти формуванню регіональної моделі агропромислового виробництва, виробленню ідеології раціонального господарювання, розвивати місцевий господарський патріотизм, зберігаючи спадкоємність національної господарської культури. Враховуючи те, що в перехідній економіці України місцеве самоврядування, об'єднані територіальні громади мають ще поки не сильні позиції, реальними суб'єктами господарського самоуправління та одночасно саморегуляторами ринкових відносин можуть стати спілки чи товариства дрібних товаровиробників, які були започатковані у борошномельному і залізоплавильному виробництвах Волині періоду феодалізму. Громадські об'єднання сприятимуть самореалізації виробників як інноваційно активних та ефективних господарів, що допомагатиме зростанню національного багатства України та добробуту її жителів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. В 5 - ти т. Т.1. СПб., 1846. 337 с.; Т. 2. СПб., 1848. 437 с.; Т. 3. СПб., 1850. 395 с.; Т. 4. СПб., 1851. 575 с.; Т. 5. СПб., 1853. 324 с.

2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. В 15 - ти т. Т. 1. СПб., 1863. 361 с. + 17 с.; Т. 2. СПб., 1865. 288 с. + 15 с.; Т. 3. СПб., 1861. 604 с. + 134 с.; Т. 10. СПб., 1878. 872 с.; Т. 12. СПб., 1882. 321 с.

3. Александров А.И. У истоков гидротурбостроения. Москва - Свердловск: Госэнергоиздат, 1955. 206 с.

4. Андриашев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XVI века. К., 1888. 232 с.

5. Анісімов Ю.О. Нарис історії використання та вивчення родовищ залізних руд на Україні до 1861 року. Зб.: *Нариси з історії природознавства і техніки*. К.: Наукова думка, 1970. Вип. XI. С. 78 - 93.

6 Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо - Западной России. Вильно, 1867. Т. 4. 429 с.

7 Архів Санкт - Петербурзького інституту історії Російської АН.

8 Архив Юго - Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал - губернаторствах. В 35 - ти т., 38 - ми ч. Т. 1 Ч. 1 К., 1859. 556 с. + 37 с.; Т. 1.Ч. 2. К., 1861. 532с.; Т. 1. Ч. 3. К., 1863. 436 с.; Т.1. Ч. 4. К., 1867. 462 с.; Т. 1. Ч. 5. К., 1869. 637 с. + 94 с.; Т. 1. Ч. 6. К., 1878. 616 с. + 146 с.; Т. 1. Ч. 7. К. 1886. 646 с. + 87 с.; Т. 1. Ч. 8. К.,1893. 373 с. + 126 с.; Т. 2. Ч. 6. К., 1890. 586 с. + 12 с.; Т. 2. Ч. 7. К., 1890. 644 с. + 21 с.; Т. 2 Ч. 8. К., 1894. 463 с.; Т. 3. Ч. 7. К., 1905. 595 с.; Т. 5. Ч. 8. К., 1907. 495 с.; Т.6. Ч. 8. К., 1911. 435 с. + 48 с.

9. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII века. Социально -экономические предпосылки войны. М.: изд - во АН СССР, 1959. 208с.
10. Батюшков П.Н. Вольнь. Исторические судьбы Юго - Западного края. СПб., 1888. 427 с.
11. Бевзо О.А. Львівський літопис. Острозький літописець. К.: Наукова думка, 1971. Вип. 2. 197 с.
12. Бек Т. Очерки по истории машиностроения. М. - Л.: изд - во иностранной литературы, 1933. Ч. 1. 237 с.
13. Белькенд Л.Д., Конфедератов И.Я., Штейнберг Я.А. История техники. М. - Л.: Машиздат, 1956. 467 с.
14. Бершадский С.А. Литовские евреи. СПб., 1883. 1395 с.
15. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI - першій половині XVII ст. К.: вид - во АН УРСР, 1963. 332 с.
16. Бойко І.Д. Промисли на Україні в XVI - першій половині XVII ст. *Український історичний журнал*. 1962. № 1. С. 57 - 66.
17. Бойко І.Д. К вопросу о расслоении украинского крестьянства во второй половине XVI – первой половине XVII века. Сб.: *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. К.: изд - во АН УССР, 1962. С. 27 - 37.
18. Бондарчук В.Г. Геологія родовищ корисних копалин України. К.: Наукова думка, 1966. 543 с.
19. Боплан Г.А. Опис України, кількох провінцій королівства польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. *Жовтень*. 1981. № 4. С. 54 - 88.
20. Бор М.З. История мировой экономики. Конспект лекций. М.: Дело и сервис, 2000. 496 с.
21. Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст. К.: вид – во Київ. держ. пед. ун - ту, 1966. 375 с.
22. Боровой С.Я. Национально - освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины. *Исторические записки*. М.: изд - во АН СССР, 1940. Т. 9. С. 79 - 93.

23. Брянцев П.И. История Литовского государства с древнейших времен. Вильно, 1889. 129 с.
24. Бублейников Ф.Д. История открытий ископаемых богатств нашей страны. М.: Недра, 1948. 496 с.
25. Бунге Н.Х. О добывании руды и о выплавке из нее чугуна и железа. Исследования о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа. К., 1856. 94 с.
26. Валк С.Н. Советская археография. М. - Л.: изд - во АН СССР, 1948. 289 с.
27. Веселовский С.Б. Топонимика на службе у истории. *Исторические записки*. М. : изд - во АН СССР, 1945. Т. 18. С. 24 - 58.
28. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 - х т. Т. 1. 1620 - 1647 гг. М.: изд - во АН СССР, 1953. 586 с.; Т. 2. 1648 - 1651 гг. М.: изд - во АН СССР, 1953. 558 с.; Т. 3. 1651 - 1654 гг. М.: изд - во АН СССР, 1953. 645 с.
29. Всемирная история. Т. 4. М.: изд - во социально - экономической литературы, 1958. 823 с.
30. Гнип П.І. Чорна металургія Полісся. *Вісник АН УРСР*. 1955. № 3. С. 73 - 85.
31. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. К.: Вища школа, 1970. 298 с.
32. Голобуцький В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648 - 1654 гг. К.: Госполитиздат, 1962. 359 с.
33. Данилевский В.В. История гидросиловых установок России до XIX века. М. - Л.: Госполитиздат, 1940. 193 с.
34. Державний архів Волинської області.
35. Державний архів Тернопільської області.
36. Єврорегіон Буг. Волинська область. За ред. Климчука Б.П., Луцишина П.В., Лажніка В.Й. Луцьк: Надстир'я, 1997. 396 с.
37. Ефименко А.Я. История украинского народа. К.: Либідь, 1990. 510 с.

38. Енциклопедія історії України. Т. 1. А - В. Редкол. В.А.Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2003. 813 с.
39. Енциклопедія українознавства. Т. 5. Львів: вид - во НТШ, 1996. 1998 с.
40. Энциклопедический словарь. Издатели Ф.А.Брокгауз и И.А.Эфрон. Т. 19. СПб., 1896. 476 с.
41. Жизнь князя Андрея Курбского в Москве и на Волыни. В 2 - х т. Т. 1. К., 1849. 357 с.; Т. 2. К., 1849. 396 с.
42. Заєць А.Є. Динаміка чисельності міських поселень Волинського воєводства XVI - першої половини XVII ст. 1566 - 1648 рр. *Історико - географічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць*. К.: Наукова думка, 1992. С. 85 - 99.
43. Історія України в документах і матеріалах. В 3 - х т. Т. 3. К.: вид - во АН УРСР, 1941. 291 с.
44. Історія України. Курс лекцій. У 2 - х книгах. Навчальний посібник. Редкол. Л.Мельник, В.Верстюк, М.Демченко та ін. Кн. 1. К.: Либідь, 1991. 576 с.; Кн. 2. К.: Либідь, 1992. 464 с.
45. Історія Волині з найдавніших часів і до наших днів. Львів: Вища школа, 1988. 238 с.
46. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. Т. 1. Кн. 2. Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби. Друга половина XVI - перша половина XVII ст. К.: Наукова думка, 1979. 343 с.
47. Історія народного господарства Української РСР. У трьох томах, чотирьох книгах. Т. 1. К.: Наукова думка, 1983. 461 с.
48. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 - ти т. Волинська область. К.: УРЕ АН УРСР, 1970. 746 с.
49. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 - ти т. Житомирська область. К.: УРЕ АН УРСР. 1973. 726 с. .
50. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 - ти т. Ровенська область. К.: УРЕ АН УРСР, 1973. 655 с.
51. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 - ти т. Тернопільська область. К.: УРЕ АН УРСР, 1973. 640 с.

52. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 - ти т. Хмельницька область. К.: УРЕ АН УРСР, 1971. 706 с.

53. Історія робітничого класу Української РСР. У двох томах. Т. 1. К.: Наукова думка, 1967. 567 с.

54. Історія селянства Української РСР. У двох томах. Т. 1. К.: Наукова думка, 1967. 551 с.

55. История Польши. В трех томах. Т. 1. М.: изд - во АН СССР, 1954. 583 с.

56. Каманин И. Несколько черт для характеристики князя К.Острожского. *Сборник статей по истории Юго - Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов.* Вып. 2. К., 1916. С. 9 - 21.

57. Кіку І.О. Актові книги як джерело історико - географічних досліджень. *Історико-географічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць.* К.: Наукова думка, 1992. С. 25 - 35.

58. Киричук М. Волинь - земля українська. Луцьк : Надстир'я, 2000. 283 с.

59. Ковальский Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник. *Вопросы отечественной историографии и источниковедения.* Днепропетровск: изд - во Днепропетровск. гос. ун - та, 1975. С. 123 - 157.

60. Ковальский Н.П. Источники по истории Украины XVI - первой половины XVII века в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. Днепропетровск: изд - во Днепропетровск. гос. ун - та, 1979. 72 с.

61. Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины. XVI - первая половина XVII века. Ч. 1. Анализ советских археографических публикаций документальных источников. Днепропетровск: изд - во Днепропетровск. гос. ун - та, 1977. 95 с.

62. Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины. XVI - XVII вв. Обзор основных отечественных собраний архивных источников. Днепропетровск: изд - во Днепропетровск. гос. ун - та, 1979. 108 с.

63. Ковальский Н.П. Локационные и магдебургские грамоты городам Украины в составе коронных книг

записей Литовской метрики второй половины XVI - первой половины XVII века. *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Сборник научных статей.* Днепропетровск: изд - во Днепропетровск. гос. ун - та, 1983. С. 3 - 15.

64. Ковальский Н.П., Мыцък Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины. XVI - XVII вв. Днепропетровск: изд - во Днепропетровск. гос. ун - та, 1984. 84 с.

65. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. К.: вид - во АН УРСР, 1963. 387 с.

66. Крикун М.Г. Населення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія: історична. Вип. 24.* Львів: вид - во Львів. держ. ун - ту, 1988. С. 76 - 87.

67. Крикун М.Г., Кравченко В.М. Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст. *Зб. Проблеми слов'янознавства.* 1987. Вип. 36. С. 76 - 89.

68. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів: Світ, 1990. 406 с.

69. Кримський А.Д. Історія Туреччини. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави і могутності. Київ - Львів: Олір, 1996. 287 с.

70. Крушинский Л.И. Исторический очерк Волыни. Житомир, 1867. 217 с.

71. Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в архиве Императорской Археологической комиссии. СПб., 1907. 595 с.

72. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М., Зубалій О.Д., Гринчуцький В.І., Глогусь Я.С., Андрущенко В.А., Родіонова Л.А., Богоніс О.В. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріальних суспільств. К.: Генеза, 1994. 367 с.

73. Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайківський В.Ф. Економічна історія. Курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 1999. 280 с.

74. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. Підручник. К.: Вікар, 2001. 478 с.

75. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України. Короткий курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2000. 371 с.

76. Лаппо И.И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии и до смерти Стефана Батория. 1569 - 1586 гг. Т. 1.СПб., 1901. 496 с.

77. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 р.). Вінніпег, 1953; Луцьк: Облдрукарня, 1992. 110 с.

78. Леонтович Ф.И. Сельские промышленники в Литовско - Русском государстве. *Варшавские университетские известия*. 1896. Т. 7. С. 12 - 53.

79. Літопис Самовидця. Вип. 2. К.: Наукова думка, 1971. 208 с.

80. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів.

81. Маркс К Капитал. Критика политической экономики. Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2 - е изд. Т. 23. М.: Политиздат, 1960. 907 с.

82. Маркс К.Формы, предшествующие капиталистическому производству. Маркс К., Энгельс Ф. *Сочинения*. 2 - е изд. Т. 46. Ч. 1. М.: Политиздат, 1968. С. 461 - 487.

83. Медушевская О.М. Теоретические проблемы источниковедения. М.: изд - во Московск. гос. истор. - архив. ин - та, 1977. 86 с.

84. Мельников Н.П. Мукомольное производство. СПб., 1880. 219 с.

85. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1918 - 1973 рр. К.: Наукова думка, 1975. 209 с.

86. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України. 1569 - 1654 рр. К.: Наукова думка, 1975. 259 с.

87. Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму. До питання про становлення міст в умовах іноземного

поневолення в кінці V - першій половині XVII ст. Чернівці: вид - во Чернівецьк. держ. ун - ту, 1971. 112 с.

88. Михайлина П.В. Подрыв экономики городов Украины первой половины XVII века междоусобной борьбой магнатов и шляхты. *Тезисы докладов XXII научной сессии Черновицкого государственного университета. Секция исторических наук*. Черновцы: изд - во Черновиц. гос. ун - та, 1966. С. 49 – 53.

89. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Малороссии. *Русское богатство*. 1913. № 9. С. 115 - 126.

90. Національна наукова бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів.

91. Неелов Д.Д. Устройство плотин. Ч. 1. СПб., 1884. 359 с.

92. Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине. В 3 - х ч. Ч. 1. К.: вид - во АН УРСР, 1959. 496 с.

93. Нікула О.І. Економічна історія України і світу. Навчальний посібник. Львів: Львів. банк. ін. - т, 2001. 220 с.

94. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. Т. 1. СПб., 1897. 510 с.; Т. 2. СПб., 1900. 1631 с.

95. Описание дел, хранящихся в Варшавском Главном архиве древних актов. Т. 1. Книги привилегий и решений польской коронной канцелярии и дела некоторых других инстанций XV - XVIII вв. Варшава, 1912. 331 с.

96. Оппоков Е.В. Водные богатства Украины. К.: изд - во АН УССР, 1925. 361 с.

97. Очерк работ Западной экспедиции по осушению болот. СПб., 1898. 457 с.

98. Очерк истории Правобережной Украины по И.Ролле. *Киевская старина*. 1894. Т. 47. С. 66 - 79.

99. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. К.: Либідь, 1996. 360 с.

100. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. В 4 – х т. Т. 1. К., 1848. 473 с. ; Т. 2. К., 1848. 777 с.; Т. 3. К., 1852. 604 с.; Т. 4. К., 1859. 238 с.

101. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. 2 – е изд. с доп. В 3 - х т. Т. 1. К., 1898. 377 с.; Т. 2. К., 1898. 616 с.; Т. 3. К.; 1898. 601 с. + 17 с.

102. Перлштейн А. Описание города Острога. *Чтение в обществе истории и древностей российских*. Кн. 4. Смес. 1847. С. 137 - 142.
103. Перлштейн А. Луцк и его древности. *Временник Московского общества истории и древностей российских*. Кн. 9. Смес. 1851. С. 30 - 45.
104. Перлштейн А. Несколько слов о княжестве Острожском. *Временник Московского общества истории и древностей российских*. Кн. 14. 1852. С. 33 - 48.
105. Пономарев Н.А. История техники мукомольного и крупяного производств. Ч. 1. М.: Машиздат, 1955. 208 с.
106. Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України ХУІІІ ст. Львів: вид - во Львів. держ. ун - ту, 1971. 182 с.
107. Пономарьов О.М. Про початок мануфактурного періоду на Україні. *Український історичний журнал*. 1970. № 3. С. 27 - 35.
108. Похилевич Д.И. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в ХVІ - ХVІІ вв. *Материалы по истории землевладения в СССР*. Вып. 1. М.: изд - во АН СССР, 1952. С. 340 - 373.
109. Проворна Л.І. З історії розвитку земельної оренди. *Економіка АПК. Міжнародний науково - практичний журнал*. № 10 - 11. 1996. С. 17 - 22.
110. Пташицкий С.А. Описание книг и актов Литовской метрики. СПб., 1887. 278 с.
111. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине ХVІІ века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. Перевод с арабского проф. Г.А.Муркоса. *Чтение в обществе истории и древностей российских*. Кн. 4. Материалы исторические. 1906. С. 1 - 156.
112. Разумовская Л.В. Очерки по истории польских крестьян в ХV - ХVІ вв. М.: изд - во Московск. гос. ун - та, 1968. 321 с.
113. Рожко В.С. Православні монастирі Полісся. Луцьк: Надстир'я, 1996. 212 с.

114. Російський державний історичний архів у Санкт - Петербурзі.

115. Російський державний архів давніх актів у Москві.

116. Рутковский Я. Экономическая история Польши. Перевод с польского Л.Разумовской и Ч.Вольского. М.: изд - во иностранной литературы, 1953. 427 с.

117. Сборник материалов, относящихся к истории панов рады Великого княжества Литовского. Издан И.Н.Малиновским. Томск, 1901. 508 с. + 108с.

118. Селянський рух на Україні. 1569 - 1647 рр. Збірник документів та матеріалів. К.: Наукова думка, 1993. 534 с.

119. Січинський В.І. Нариси з історії української промисловості. Львів, 1938. 115 с.

120. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX - середина XVII ст.). К.: Наукова думка, 1992. 230 с.

121. Сидоренко О.Ф. Волинь і місто Володимир у зовнішній торгівлі України другої половини XVI - першої половини XVII ст. *Минуле і сучасне Волині: тези доповідей та повідомлень II - ї Волинської історико - краєзнавчої конференції 26 - 28 травня 1988 р.* Луцьк: вид - во Луцьк. держ. пед. ін - ту, 1988. С. 15 - 18.

122. Сидоренко О.Ф. Участь Волині у торгівлі лісовими товарами у XVI - першій половині XVII ст. *Минуле і сучасне Волині: тези доповідей та повідомлень III - ї Волинської історико - краєзнавчої конференції.* Луцьк: вид - во Луцьк. держ. пед. ін. - ту, 1989. С. 188 - 190.

123. Смирнов В.И. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты доначала XVIII века. СПб., 1887. 605 с.

124. Смолка О.А. Соціально - економічна думка та політика в Україні XVII - початку XVIII ст. К.: Задруга, 1996. 151 с.

125. Статут Великого княжества Литовского 1566 г. *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских.* Кн. 23. 1855.

126. Статут Великага князства Літоўскага. 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарі. Мінск, 1989. 310 с.

127. Стрішенець М.М. Нариси з історії промислів України. XVI – перша половина XVII ст. Тернопіль: вид - во Тернопіль. акад.. народ. госп - ва, 1995. 210 с.

128. Стрішенець М.М. Історія залізобудівних промислів України. К.: НМК ВО

України, 1991. 180 с.

129. Стрішенець М.М. Рудні України XVI - першої половини XVII ст. *Питання історії СРСР. Збірник наук. праць*. Вип. 19. Харків: Вища школа, 1975. С. 102 - 109.

130. Стрішенець М.М. З історії рудень України. *Нариси з історії природознавства і техніки. Збірник наук. праць*. Вип. 29. К.: Наукова думка, 1983. С. 71 – 78.

131. Стрішенець М.М. До питання про правове становище орендарів промислів України. XVI - перша половина XVII ст. *Придніпровський науковий вісник*. № 23 (90). 1998. С. 18 - 24.

132. Стрішенець М.М. Греблебудування на Україні у XVI - XVII ст. *Народна творчість та етнографія*. № 4. 1980. С. 42 - 45.

133. Стрішенець М.М. Водяні борошномельні млини Волині у другій половині XVI - XVII ст. *Велика Волинь: минуле і сучасне*. Матеріали Міжнародної наукової краєзнавчої конференції. Хмельницький - Ізяслав - Шепетівка, 1994. С. 75 - 77.

134. Стрішенець М.М. З історії залізобудівних промислів Волині другої половини XVI - середини XVII ст. *Минуле і сучасне Волині: тези доповідей та повідомлень III - ї Волинської історико - краєзнавчої конференції*. Луцьк: вид - во Луцьк. держ. пед. ін. - ту, 1989. С. 154 - 156.

135. Стрішенець Н.М. Технология получения поташа из древесины на Украине в XVI - первой половине XVII века. *Известия высших учебных заведений СССР. Лесной журнал*. № 4. 1974. С. 164 - 165.

136. Стрішенець Н.М. Леса Украины XVI - XVII веков. *Известия высших учебных заведений СССР. Лесной журнал*. № 2. 1984. С. 133 - 135.

137. Стрішенець Н.М. Лесохимическое производство Украины в XVI - первой половине XVII века. *Известия*

высших учебных заведений СССР. Лесной журнал. № 2. 1986. С. 129 – 130.

138. Стришенец Н.М. Роль лесохимических промыслов в возникновении и наименовании городов и сел. Украины. *Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной конференции по историческому краеведению*. 1989 г. Пенза: изд - во Пензен. гос. пед. ин - та, 1989. С. 222 - 223.

139. Стрішенець О.М. З історії залізоплавильних промислів Волині. *Історія народного господарства та економічної думки України*. Збірник наукових праць. Вип. 31 - 32. К.: Ін - т економіки НАН України, 2000. С. 136 - 140.

140. Стрішенець О.М. Борошномельне виробництво Волинського воєводства у другій половині XVI - середині XVII ст. *Наукові записки. Тернопільський державний педагогічний університет. Серія: економіка*. Вип. 9. Тернопіль: вид - во Тернопіль. держ. пед. ун - ту, 2001. С. 45 - 55.

141. Стрішенець О.М. Розвиток промислів на території Волинського воєводства у другій половині XVI - середині XVII ст. *Наукові записки. Тернопільський державний педагогічний університет. Серія: економіка*. Вип. 10. Тернопіль: вид - во Тернопіль держ. пед. ун - ту, 2002. С. 56 - 62.

142. Стришенец Е.Н. Поташное производство Вольнского воєводства во второй половине XVI - середине XVII века. *Економіка: проблеми теорії та практики*. Збірник наукових праць. Вип. 131. Дніпропетровськ: вид - во Дніпропетровськ. нац. університету, 2002. С. 76 - 88.

143. Струмилин С.Г. История черной металлургии в СССР. Т. 1. Феодалный период. 1500 - 1860 гг. М.: изд - во АН СССР, 1954. 564 с.

144. Струмилин С.Г. Экономическая природа первых русских мануфактур. *Вопросы истории*. № 6. 1948. С. 54 - 79.

145. Теодорович Н.И. Архив Почаевской лавры. Почаев, 1915. Т. 1. 293 с.

146. Тимочко Н.О., Пучко О.А., Рудомьоткіна Л.М., Маслов А.О., Толстов Р.Д. Економічна історія. Лекції. К.: вид - во Київ. нац. економ. ун - ту, 2000. 268 с.

147. Тихомиров М.Н. Малоизвестные летописные памятники. Острожский летописец. *Исторический архив*. Т. 7. М.: изд - во АН СССР, 1951. С. 236 – 253.
148. Торгівля на Україні. XIV - середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. К.: Наукова думка, 1990. 406 с.
149. Торгувала Волинь з Гданськом. Газ. Вільне життя. 1987. 17 листопада.
150. Уварова Л.И. Развитие средств передачи механической энергии. Ленинград: Наука, 1960. 249 с.
151. Україна перед визвольною війною 1648 - 1654 рр. Збірник документів. 1639 - 1648 рр. К.: вид - во АН УРСР, 1946. 255 с.
152. Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII - XVIII вв. М.: изд - во АН СССР, 1960. 263 с.
153. Федоренко П.К. Рудни XVI - XIX вв. на территории СССР. *Исторические записки*. Кн. 57. 1956. С. 210 - 231.
154. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 1. Вінніпег, 1984. 600 с.
155. Центральний державний історичний архів України у м. Києві.
156. Центральний державний історичний архів України у Львові.
157. Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648 - 1654 рр. К.: Наукова думка, 1989. 127 с.
158. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. К.: Наукова думка, 1993. 238 с.
159. Яковенко Н.М. Поширення і характер латинського письма на Правобережній Україні. Друга половина XVI - перша половина XVII ст. *Архіви України*. № 6. 1978. С. 4 - 12.
160. Яковенко Н.Н. О языковом составе городских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века. *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории*. Сборник научных трудов. Днепропетровск: изд - во Днепропетровск. нац. университета, 1983. С. 64 - 72.

161. Якубовский В.А. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. Ленинград: изд - во Ленинградского госуниверситета, 1975. 118 с.

162. Ярошевич А.І Нариси економічного життя України. Вип. 7. Капіталістична оренда в польську епоху. К.: вид - во АН УРСР, 1927. 177 с.

163. Baranowski J. Polskie mlinarstwo. Wroclaw - Warszawa - Krakow - Gdansk, 1977. 326 s.

164. Baranowski J. Z dziejow handlu polskiego w 17 - 18 wieku. Handel wolami. Gdansk, 1977. 240 s.

165. Bogucka M. Miasta Europy szodkowej w 16 - 17 w. *Roczniki dziejow społecznych i gospodarczych*. T. 41. 1981. S. 5 - 23.

166. Bogucka M. Obcy kupcy osiadli w Gdansku w perwszej polowie 17 wieku. *Zapiski historyczne*. T. 37. Zesz. 2. Torun, 1972. S. 59 - 82.

167. Burdecki F. Technika i przemysl w dawnej Polsce. Lwow, 1938. 175 s.

168. Czemerynski K. O dobrach koronnych bylej Rzeczypospolitej Polski. Lwow, 1870. 290 s.

169. Dlugosz J. Podzial latyfundiów Ostrogskich w roku 1621. *Acta universitatis Wratislaviensis*. Wroclaw, 1969. T. 17. Historia. S. 1 - 25.

170. Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda. T. 10. Warszawa, 1901. 293 s.

171. Gasiorowska N. Gornictwo i hutnictwo w Polsce. Lwow, 1937. 160 s.

172. Kardazewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Warszawa, 1913. 197 s.

173. Labecki M. Gornictwo w Polsce. Warszawa, 1841. T. 1. 551 s.

174. Latopisiec albo kroniczka roznych spraw i dziejow dawnych i terazniejszych czasow Joachima Jerlicza. T. 1. Warszawa, 1853. 147 s.

175. Monchak Fr. i Struminski K. Mapa wojewodstwa Wolynskiego. Lwow, 1935. 97 s.

176. Opas T. Miasta prywatne w Rzeczypospolita. *Kwartalnik historyczny*. N. 1. 1971. S. 28 - 48.

177. Pietkiewicz C. Przyczynek do historii hutnictwa na Polesii Wołyńskim. *Ziemia*. N. 6, 1925. S. 24 - 43.

178. Ptasnik J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Kraków, 1934. 511 s.

179. Rauhut L. Studia i material do historii starożytnego i średniowiecznego hutnictwa żelaza w Polsce. *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa*. T. 1. Wrocław, 1957. S. 189 - 215.

180. Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). Warszawa, 1953. 569 s.

181. Rutkowski J. Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie 16 wieku. Kraków, 1916. 86 s.

182. Rubarski R. Handel i polityka handlowa Polski w 16 wieku. T. 1. Poznań, 1928. 363 s.

183. Stankowa M. Ocalałe fragmenty akt trybunału koronnego Lubelskiego w wojewódzkim archiwum hanstwowym w Lublinie. 1578 - 1793 rr. *Archeon*. T. 40. 1964. S. 104 - 129.

184. Shipper J. Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów w Polsce pod czas średniowiecza. Lwów, 1911. 379 s.

W. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. 15 t. T. 11. Warszawa, 1890. 697 s.

186. Tomkiewicz W. Wołyń w Koronie (1569 - 1795 rr.). *Rocznik Wołyński*. T. 2. 1931. S. 28 - 45.

187. Topolski I. Gospodarka polska i europejska w 16 - 18 wieku. Poznań: wyd - wo Poznanskie, 1977. 287 s.

188. Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780. T. 1. Petersburg, 1859. 963 s.; T. 2. Petersburg, 1859. 482 s.; T. 3. Petersburg, 1859. 404 s.; T. 4. Petersburg, 1859. 1369 s.

189. Wyczanski A. Studia nad folwarkiem łacheckim w Polsce w latach 1500 - 1580. Warszawa, 1960. 297 s.

190. Wyrobisz A. Splaw na Bugu w 16 i pierwszej połowie 17 wieku. *Kwartalnik historii kultury materialnej*. N. 4. 1984. S. 463 - 485.

191. Zientara B. Ze studiów nad historią techniki polskiego hutnictwa żelaznego do 17 wieku. *Przegląd historyczny*. T. 18. Zet. 2. 1952. S. 200 - 218.

192. Zientara B. Dzieje malopolskiego hutnictwa zelaznelo. 15 - 17 w. Warszawa: Panstwowe wyd - wo naukowe, 1954. 304 s.

193. Zrodla dziejowe. T. 5. Warszawa, 1877. 228 s.; T. 6. Warszawa, 1877. 153 s. + 8 s.; T. 8. Warszawa, 1889. 307 s.; T.18. Cz. 1. Warszawa, 1902. 252 s. + 72 s.; T. 18. Cz. 2. Warszawa, 1903. 536 s. + 41 s.; T. 19. Warszawa, 1889. 307 s. + 128 s.; T. 20. Warszawa, 1894. 185 s. + 26 s.; T. 21. Warszawa, 1894. 654 s. + 6 s.; T. 22. Warszawa, 1897. 664 s. + 49 s.

ДОДАТКИ

Додаток А
Таблиця А.1

Обсяги виробництва зернових і бобових культур
у Староконстантинівському і Степанівському ключах

Назва культур	Кількість (в копах)			Кількість зерна в коморах (в мацах)
	1611-1614 рр.	1615 р.	Разом	
Жито	6874	3680	10554	-
Овес	2908	2040	4948	503
Просо	1274	1343	2617	77
Пшениця	1068	692	1760	1 міра
Горох	400	1250	1650	2
Ячмінь	852	608	1520	42
Гречка	150	962	1112	48
Всього	13526	10635	24161	672+1 міра

Таблиця А.2

Збір зерна у Ляховецькому ключі

Роки	Жито	Пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Горох
1624	700	90	80	600	40	15	45
1625	1006	180	200	1010	40	100	150
1626	920	162	312	1230	230	150	150
1627	1120	170	206	1126	230	70	160
1628	1290	260	80	1200	-	-	160
1629	1629	288	-	-	-	-	-
Разом	6665	1150	958	5166	540	335	665

Таблиця А.3

Велика рогата худоба, вівці, кози та свині
Степанівського ключа (1614 р.)

Фільварки	Велика рогата худоба	Вівці	Кози	Свині
Городецький	169	-	5	30
Звідзенський	114	17	6	-
Ізбузький	105	91	16	34
Кригельський	137	58	6	60
Постойнинський	65	-	-	44
Під містом	101	-	-	-
Студзенський	193	70	123	20
Трескінецький	163	-	-	29
Янковецький	87	-	-	60
Разом	1134	236	156	277

Таблиця А.4

Велика рогата худоба, вівці та свині Старокостянтинівського
кляча (1615 р.)

Фільварки	Воли робочі	Бики	Корови, телиці	Вівці	Свині	
					старі	поросята
Бутовецький	20	11	34	246	16	15
Волицький	-	-	-	-	-	-
Григоровецький	24	14	20	152	22	14
Западинецький	-	17	36	-	79	24
Жеребківський	-	-	-	102	-	-
Корчівський	-	-	5	-	-	-
Красилівський	27	-	-	-	-	-
Краснопільський	10	-	-	-	-	-
Кузьминський	8	9	38	88	26	23
Лузуцький	-	7	39	-	27	-
Марковецький	15	34	28	-	30	-
Під замком	13	7	32	-	30	60
Росолівський	9	16	43	-	17	-
Сванацький	-	-	-	-	-	-
Старокостянтинівський	18	13	39	226	34	40
Тересиковецький	20	20	-	-	-	-
Чугілевський	-	-	133	-	-	-
Разом	164	148	447	804	281	176

Додаток Б
Таблиця Б.1

Дані ономастики про породи дерев на Волині

	Породи дерев	Кількість	Породи дерев	Кількість
	Береза	59	Липа	39
	Берест	6	Лоза	15
	Бук	5	Ольха	16
	Вишня	10	Осика	1
	Верба	28	Проскура	-
	В'яз	6	Рокита	8
	Граб	21	Сосна	22
	Груша	14	Терен	1
	Глід	-	Тополь	7
	Дуб	71	Яблуня	14
	Калина	18	Явір	3
	Клен	3	Ясень	13
			Ялина	6
Разом	12	241	13	145
Всього 25 порід і 386 штук				

Таблиця Б.2

Видові назви лісових масивів Волині

	Назви	Кількість	Назви	Кількість
	Байрак	-	Круглик	8
	Бор	50	Кущ	5
	Груда	7	Острів	32
	Дубрава	36	Полонка	-
	Довжок	12	Пог	21
	Гай	40	Стінка	-
	Ліс	89	Чагари	1
	Луг	24	Чорноліс	6
	Лука	23		
Разом	9	281	8	73

Таблиця Б.4

Дані про добування
попелу із 100 фунтів деревини різних порід дерев

Назва дерев	Добування попелу (у фунтах)
Береза	14,0
Бук	16,5
Дуб	23,75
Клен	23,00
Липа	11,0
Вільха	25,0
Сосна	4,5
Смерека	3,9
Тополь	11,75
Ясень	12,5

Таблиця Б.5

Дані про отримання попелу із 100 пудів деревної маси

Назва дерев	Попіл (у фунтах)	У процентах до ваги деревини
Береза	43	1,07
Бук	24,5	0,61
Верба	112	2,8
Вільха	55	1,38
В'яз	92	2,3
Дуб	54	1,36
Клен	45	1,12
Липа	58	1,45
Осика	52	1,3
Смерека	67	1,67
Тополь	49	1,22
Ялина	69	1,72

Таблиця Б.6

Хімічний склад попелу різних порід дерев

Назва дерев	Назва хімічних елементів			
	Калій	Вапно	Магній	Фосфор
Береза	13,3	36,3	5,4	7,1
Бук	12,5	39,3	10,8	8,7
Дуб	8,6	60,4	4,0	4,9
Сосна	6,9	31,8	9,3	2,0
Ялина	3,2	25,3	3,2	2,4

Таблиця Б.7

Вихід поташу з 100 пудів рослинної маси

Назви порід дерев	Отримання поташу (у фунтах)	Відсоток до ваги рослин
Верба	12,25	0,306
В'яз	12	0,306
Ялина	8,5	0,210
Смерека	8,0	0,200
Дуб	6,0	0,150
Клен	5,0	0,125
Береза	5,0	0,125
Бук	5,0	0,125
Липа	3,5	0,087
Вільха	3,25	0,06
Осика	3,0	0,075
Тополь	3,0	0,075

Видобуток поташу з деревини різних порід

Назви різних порід дерев та їх окремих частин	Процентне відношення до ваги деревини
Кора 50-літньої верби	0,4
Молоді гілки в'яза з листям	0,325
Деревина 50-літньої верби	0,308
Кора 75-літнього ясеня	0,3
Гілки ясеня	0,3
Кора 80-літнього клена	0,273
Деревина 80-літнього клена	0,260
Молода соснова кора	0,233
Кора 40-літньої ялини	0,226
Кора 90-літньої ялини	0,220
Деревина 90-літньої ялини	0,213
Деревина 120-літньої сосни	0,213
Деревина 100-літньої сосни	0,206
Молода дубова кора	0,186
Гілля з листям дуба	0,180
Деревина старого дуба	0,146
Букова кора	0,173
Молоді гілки бука	0,160
Деревина 120-літнього бука	0,126
Деревина 100-літнього бука	0,126
Деревина зіпсованого бука	0,106
Деревина 85-літнього граба	0,126
Кора граба	0,133
Молоді гілки граба з листям	0,146
Кора 60-літньої берези	0,133
Молоді гілки берези з листям	0,126
Деревина 60-літньої берези	0,126
Деревина 70-літньої берези	0,120
Кора 70-літньої вільхи	0,100
Кора 60-літньої осики	0,093
Деревина 200-літнього дуба	0,166
Деревина 180-літнього дуба	0,153
Кора старого дуба	0,153
Деревина 60-літньої осики	0,060
Деревина 100-літньої липи	0,100

Додаток В
Таблиця В.1

Дані реєстру 1579 року
про розшарування селянства Волинського воєводства

Господарства	Повіти						Разом по трьох повітах	
	Кременецький		Луцький		Володимирський		Кількість	Відсоток
	Кількість	Процент	Кількість	Процент	Кількість	Процент		
Дими (ланові, півланові, третинні і четвертинні)	2158	56,3	7618	60,4	2337	62,3	12113	60,0
Городники	1504	39,3	4310	34,2	1234	32,8	7048	34,9
Комірники	139*	3,6	278	2,2	169	4,5	586	2,9
Підсусідки	29	0,8	404	3,2	15	0,4	448	2,2
Всього	3830	100	12610	10	3755	100	20195	100

*- В дане число входять 59 «убогих халул».

Таблиця В.2

Інвентар 1637 року про майнове становище селян 57 сіл (1319 дворів) у Новозаславському ключі

Господарства	Двори	Проценти
Волочні	283	21,45
Півволочні	245	18,60
Третинні	35	2,65
Четвертні	269	20,40
Городників	294	22,30
Комірників	16	1,20
Підсусідків	96	7,29
Козаків, стрільців, слуг	81	6,13

Таблиця В.3

Забезпеченість селян худобою у селах Ляховецького ключа (1626 р.)

Села	Кількість				
	Дворища	Коні	Воли	Корови	Вівці
Вітвиця	1	-	2	-	-
Гошів	3	2	6	16	-
Жерева	26	4	43	74	-
Корчівка	24	10	60	140	147
Княжа Лука	149	76	325	390	602
Липа	31	27	54	165	327
Любче	54	41	90	128	57
Ляхівці під замком	74	34	156	250	102
Ляхівці малі	50	-	92	199	18
Лисков	25	3	64	129	99
Новоселиця	25	13	61	120	-
Нове село	13	1	18	31	-
Росточки	7	3	8	29	-
Сулатичі	21	9	56	90	10
Чертеж	27	10	72	92	113
Разом	530	233	1107	1853	1475

Пояснення мір довжини, поверхні, сипких тіл, рідини, ваги та грошових одиниць, що зустрічаються у тексті

Міри довжини

Аршин 4 четверті = 71,2 см
Верства шляхова 500 сажнів = 1,08 км
Верства межова 1000 сажнів = 2,16 км
Вершок 4,5 см
Лікоть 59,1 см; 63 см; 73,2 см
Миля 7 верств шляхових (7,42 км)
П'ядь 18 см
Сажень 2,5 – 3 аршина (216 см)

Міри поверхні

Волока 30-32 морга. Розмір волюки не був постійний. Литовська волюка відповідала 21,37 га, старопольська – 17,95 га, новопольська – 16,79 га.
Морг 0,52 га, 0,65-0,7 га
Морг коронний 0,59 га
Лан великий 43,5 моргів (біля 25 га). Після введення «Статусу на волюки» (1557 р.) лан почали називати ще волюкою

Міри сипких тіл

Бочка поташу 170 кг
Камінь 24, 30, 32, 90 фунтів
Корець 36 гарнців = 6 пудів (біля 100 кг)
Ласт 60 корців, 72 пуди = 1,2 тоннам. Великий ласт мав 2 тонни
Ложка (шіфф) 33 фунти
Маца 8 пудів
Маца пшениці 24 пуди
Міра 2 корці
Мірка 48-62 гарнці
Пуд 16 безмінів = 40 фунтів = 16,38 кг

Сам	Умовна міра зернових культур, яка визначалася після збору урожаю, як різниця між висіяною і отриманою кількістю
Шіфунт	60 пудів
Фунт	372-406 г. Інколи 409 г.

Міри рідини

Бочка меду, пива, горілки	36-122 гарнців
Гарнець	4 кварта (3,262 л)
Гарнець малий	2,82 л
Кварта	0,95-0,96 л
Кватирка	0,25 л

Міри ваги

Безмін	3,3 кг
Візок заліза	24 шини, вагою біля одного центнера
Віз заліза	2 зв'язки шин
Прут заліза	3 пуди і 27 фунтів
Пуд	16,38 кг
Шина заліза	10 фунтів

Грошовий рахунок

Алтин	3 копійки = 6 деньгам
Гривна	20 деньгів = 48 грошей литовських
Грош	Мідна монета в 2 копійки, пізніше 0,5 копійки
Золотий	20 копійок
Литовський грош	10 денарів (пенязів)
Литовський злотий	24 польських грошей
Литовська копа	60 грошей = 600 литовських денарів = 75 польських грошей
Польський грош	2 півгроша = 3 шеляги = 18 польських денарів = 8 литовських денарів
Польський злотий	30 польських грошей = 24 литовських грошей
Польська копа	60 польських грошей

Талер	30 грошей (1528 р.) = 40 грошей (1619 р.) = 60-75 польських грошей (1620 – 1630 рр.)
Шаг	3 польських гроша
Шеляг	6 денарів. В 1598 році шеляг дорівнював 3 грошам, в 1620 р. – 1,5 гроша, в 1650 р. – 1 грошу
Флорин, червоний	30-36 польських грошей = 15-20 литовських грошей = 90 шелягам = 540 денаріям

Словник

спеціальних і технічних термінів,
пов'язаних з промислами

Артикул — стаття

Асесор — власник, орендар

Байдак, струг — мале річкове судно, довжиною 15-25 сажнів, шириною 4-2 сажні.

Баржа — велике веслове судно з навісом

Барка — плоскодонне річкове вантажне судно грубої будови

Бернардин, бернардинець — монах католицького ордену бернардинців

Бігун, верхняк — верхній обертаючий камінь жорна

Біскуп — католицький єпископ

Боброві гони — місця, де водилися і ловилися бобри

Бортне дерево — дуплистий пень, дуплисте чи спеціально приспособлене дерево, в якому водилися бджоли

Броварня — пивоварня

Декларація — повідомлення, постанова

Диляція — відкладення розгляду справи у суді

Добре гнуче залізо — найкращий сорт заліза

Димар — працівник рудні, який завідував процесом виварювання заліза

Ез — запруда на річці

Земський суд — суд, юрисдикції якого підлягали поземельні та інші майнові справи феодалів і селян

Земляни — дрібні феодали південно-західних районів воєводства

Ігумен — наставник монастиря

Каштелян — комендант фортеці

Кверенда — обслідування, перевірка

Кляштор — католицький монастир

Кібель — корзина для переноски руди і засипки її в горно

Квіт — заява кредитора у суді або запис про сплату певної суми грошей для погашення боргу, розписка

Ключ — територіально-економічна одиниця, що об'єднувала групу селищ чи фільварків

Кліть — чулан, окрема кімната

Ком'яга — вид річкового судна, в яке грузили 20-30 ластів грузу

Комора — митниця

Комірники — безземельні селяни, що працювали в маєтках феодалів і проживали в чужих будинках, коморах, чуланах

Консенс — згода

Конфірмація — підтвердження

Корчма, шинок — заїжджий чи постійний двір з питейним домом, в якому продавали горілку і мед

Кошитар — підручний димаря

Крамниця — дрібна лавка для продажу тканин, скла та інших речей

Криця — безформенний кусок заліза, який одержували у плавильному горні

Кричний молот — молот, механізований за допомогою енергії водяного колеса млина для віджимання, проковування і обробітку криць в штабне, шинне та інші види заліза

Кружловина — гайка, трубка, забойка у нижньому камені млинового жорна

Круподерка, крупорушка — майстерня для одержання круп

Крушне, хрупке залізо — гірший сорт заліза

Курач — працівник рудні, який займався приготуванням деревного вугілля

Лежа — відпочинок, стоянка військ

Лодейні млини — водяні борошномельні млини, розміщені на лодках приберегового плавання

Лови — мисливські угіддя

Люмини — великі металеві бачки

Люстрація — ревізія, опис, інвентаризація

Магістрат — міське управління

Магдебурзьке право — право на самоврядування, яке видавалося містам

Маршалок — голова ради чиновників, старший на зборах, у війську і т.д.

Мембрана — власноручна запис

Метрика — державне архівосховище Польщі і Литви у XV-XVIIст.

Мірошник — мельник

Мостове — плата за проїзд по мосту

Мито — плата за провезення товарів по землях феодалів

Митник — збирач мита

Мутовка — борошномельний млин з горизонтальним водяним колесом

Наклад — витрати грошей

Нижняк, спідняк — нижній, нерухомий камінь жорна

Облята — текст внесеного в актову книгу документа для надання йому юридичних сил

Озимок — теля річної годівлі

Парубок — челядник, невільна людина

Партач — позацеховий ремісник

Пани ради — магнати, члени державної ради Речі Посполитої

Перевоз — мито, яке збиралося з товарів при річкових переправах

Повоз — повинність селян по доставці в замок, феодальний маєток чи на ринок вантажів

Підскарбник — скарбник, член королівської ради, який очолював апарат фінансів країни

Підкоморій — чиновник, що розглядав справи по спорах про земельну власність

Підсусідки — безземельні селяни, що жили в чужих будинках

Подимне, дим — одна із форм феодальних податків. Назва походить від одиниці обкладання (будинку, диму, дворища)

Посесія — оренда, володіння

Поташ — лугова сіль, яку отримували із попелу деревини

Потуга — груз, тяжість, напруга всіх сил

Порплиця, параплиця — залізна планка у верхньому камені млинового жорна

Плокар — працівник рудні, який займався збагаченням (промивкою) руди

Пропінація — монопольне право феодалів на виробництво і продаж горілки та пива у своїх маєтках

Протестація — скарга, протест

Прикоморок — другорядна митниця

Промито — штраф за об'їзд митниці

Рата — орендна плата за рудню

Ратуша — будинок міського правління

Райця — член магістрату

Реєстр — перелік

Річ Посполита — офіційна назва об'єднаного польсько-литовського державного утворення за часів Люблінської унії 1569 року (до 1795 р.)

Реляція — донесення, повідомлення

Рудня — вживалася у двох значеннях: 1) означає залізоробне виробництво, яке складалося, звичайно, з двох горнів і великого молота, механізованого за допомогою енергії водного млинового колеса; 2) називалося селище, в якому або біля нього розташовувалося залізоплавильне підприємство. В останньому

значенні збереглося в топоніміці до наших днів. Більш детально див.: Жучкевич В.А.

Сад млиновий — жорна або пара каменів

Скринька — каса

Струг — плоскодонне річкове судно з прямовисними бортами

Староство — адміністративно-територіальна одиниця управління Речі Посполитої

Смольчуга — гірший сорт поташу

Стахель — залізна загострена жердина, якою у заправі горна подрібнювалися залежалі частини шихти

Струтизн — сокира, якою розрубували крицю на частини

Такса — оцінка

Тартак — лісопильня, пили якої приводилися у рух енергією водяного колеса

Тостамент — заповіт

Тяглі селяни — феодално залежні селяни, які обробляли землю феодала своїм інвентарем та тягловою робочою силою

Фальба — попіл

Форма — отвір, через який повітря надходило в горно рудні

Фільварок — багатогалузеве господарство феодала

Формизель, формак — тичка для очистки ока форми

Хорунжий — військовий начальник, відавший хоругвою

Угода — згода

Урочище — ділянка землі

Ухвала — постанова, рішення

Універсал — назва наказів і грамот, що видавалися польськими королями, гетьманами України

Челядник — прислуга, слуга

Чинш — оброк грошима чи продуктами

Шафар — прикажчик, управитель

Шкут — велике річкове плоскодонне судно

Шопа — навіс, склад для зберігання поташу і попелу

Шос — податок з містян

Юрамент — присяга, свідчення дане під присягою

Ятка — торгове місце на ринку, рундук

Наукове видання

Стрішенець Микола Михайлович
Павлова Олена Миколаївна
Павлов Костянтин Володимирович

**ПРОМИСЛИ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVI СТОЛІТТЯ- СЕРЕДИНА XVII СТОЛІТТЯ)**

МОНОГРАФІЯ

Підписано до друку 17.01.2023. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 13,75. Зам. 18. Тираж 300.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк цифровий.

Друк ФОП Мажула Ю. М.
43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 47/35.
Тел. моб. 096 61 66 277, e-mail: y.mazhula@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 7662 від 07 вересня 2022 року

Стрішенець М.М., Павлова О.М., Павлов К.В.
С 85 Промисли Волинського Воєводства (друга половина XVI століття- середина XVII століття): монографія. Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2022. 221 с.

ISBN 978-617-8279-06-6

У монографії всебічно розглядається економічний розвиток трьох, найбільш поширених галузей промислів Волинського воєводства другої половини XVI - середини XVII ст.: водяних борошномельних і металургійних млинів (рудень) та поташних буд. Аналізується організація виробництва, показується зародження простої, складної кооперації праці, початкових форм мануфактурного виробництва.

Розраховано на студентів та магістрантів вищих навчальних закладів, наукових працівників, усіх тих, кого цікавлять питання історії економіки Західної Волині.

ISBN 978-617-8279-06-6

УДК 330.34(477.82):[392:63/68]

Стрішенець Микола Михайлович
доктор історичних наук, професор

Павлова Олена Миколаївна
доктор економічних наук, професор

Павлов Костянтин Володимирович
доктор економічних наук, професор

ieeer@ieeer.top